STARZENIE SIĘ POPULACJI
AKTYWIZACJA, KOPRODUKCJA I INTEGRACJA SPOŁECZNA OSÓB STARSZYCH

Grzegorz Gawron
Andrzej Klimczuk
Zofia Szweda-Lewandowska

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

Starzenie się populacji

Aktywizacja, koprodukcja i integracja społeczna osób starszych

Grzegorz Gawron
Andrzej Klimczuk
Zofia Szweda-Lewandowska

Starzenie się populacji

Aktywizacja, koprodukcja i integracja społeczna osób starszych

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2021

Recenzent
Michał Kubiak

Spis treści

Wykaz skrótów

AAI (ang. *Active Ageing Index*) – Indeks aktywnego starzenia się
ASOS – Rządowy Program na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych (Polska)
BAEL – Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (Polska)
EC, KE (ang. *European Commission*) – Komisja Europejska
EQLS (ang. *European Quality of Life Survey*) – Europejskie badanie jakości życia
ESS (ang. *European Social Survey*) – Europejski Sondaż Społeczny
ESZ – Europejska Strategia Zatrudnienia
EU-LFS (ang. *European Union Labour Force Survey*) – Europejskie badanie siły roboczej
Eurofound (ang. *The European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*) – Europejska Fundacja na rzecz Poprawy Warunków Życia i Pracy
Eurostat (ang. *European Statistical Office*) – Europejski Urząd Statystyczny
GUS – Główny Urząd Statystyczny (Polska)
ILC-Brazil (ang. *International Longevity Centre*) – Międzynarodowe Centrum Długowieczności (Brazylia)
IPiSS – Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (Polska)
KRUS – Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (Polska)
MIPAA (ang. *Madrid International Plan of Action on Ageing*) – Międzynarodowy Plan Działań w Kwestii Starzenia się Społeczeństw (Organizacja Narodów Zjednoczonych)
MPiPS – Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (w latach 2005–2015) (Polska)
MRPiPS – Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej (w latach 2015–2020) (Polska)
NDTI (ang. *National Development Team for Inclusion*) – Krajowy Zespół ds. Rozwoju na rzecz Włączenia (Wielka Brytania)
NPM (ang. *New Public Management*) – nowe zarządzanie publiczne
OECD (ang. *Organisation for Economic Co-operation and Development*) – Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
ONZ, UN (ang. *United Nations*) – Organizacja Narodów Zjednoczonych
SRKL – Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego (Polska)
SROI (ang. *Social Return on Investment*) – stopa społecznego zwrotu z inwestycji

TIK – technologie informacyjne i komunikacyjne
UE (ang. *European Union*) – Unia Europejska
UNDP (ang. *United Nations Development Programme*) – Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju
UNECE (ang. *United Nations Economic Commission for Europe*) – Europejska Komisja Gospodarcza
WHO (ang. *World Health Organization*) – Światowa Organizacja Zdrowia
ZUS – Zakład Ubezpieczeń Społecznych (Polska)

Wstęp

Starzenie się populacji, wzrost ogólnej liczby ludności, migracje międzynarodowe oraz urbanizacja uznawane są za cztery globalne trendy demograficzne mające swoje bezpośrednie odzwierciedlenie w funkcjonowaniu i kierunkach rozwoju na każdym poziomie organizacyjnym – od globalnego i międzynarodowego przez ogólnokrajowy po regionalny i lokalny. Zgodnie z raportem Organizacji Narodów Zjednoczonych (UNPD, 2019a) na całym świecie w 2019 roku żyło 702,9 mln osób w wieku 65 i więcej lat, co stanowiło jednocześnie 9,1% globalnej populacji. Prognozuje się, że do 2030 roku liczba ta osiągnie 997,4 mln (11,7%), aby w 2050 roku przekroczyć 1,5 mld.

Identyfikowane przemiany struktury wieku stanowią istotne wyzwanie dla poszczególnych społeczeństw. Dlatego proces ten budzi żywe zainteresowanie szerokich gremiów społecznych, politycznych i naukowych, które poprzez debatę publiczną trwającą już od co najmniej kilku dekad starają się wyjaśnić obserwowane zmiany i odpowiedzieć na nie. Interpretacja tej wzmożonej uwagi nabierać jednak może silnie dychotomicznego charakteru. Dzieje się tak dlatego, że z jednej strony, dzięki powszechnemu zainteresowaniu procesem starzenia się, jego opisy zyskują perspektywę interdyscyplinarną, transdyscyplinarną i multidyscyplinarną. To powoduje, że proces ten przestaje mieć przed nami tajemnice, a gromadzona wiedza rozrasta się, uzupełniając dotychczasowy jego obraz o nowe, nieznane dotąd oblicza. Jednak z drugiej strony fakt, iż proces starzenia się pozostaje obiektem wzmożonego zainteresowania przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, którzy posługują się właściwym sobie aparatem pojęciowym, powoduje powstawanie wielowymiarowego, lecz nie zawsze spójnego obrazu analizowanych fragmentów rzeczywistości społecznej. To powszechne zainteresowanie sprzyja bowiem istotnemu rozwarstwieniu sfer definicyjnej i interpretacyjnej stosowanych w opisach i próbach wyjaśnienia podejmowanych zagadnień.

Ważnym zadaniem dla świata nauki staje się zatem dokonanie właściwej delimitacji i konfiguracji (systematyzacji) gromadzonej wiedzy, co powinno służyć rozwojowi możliwości jej zastosowania w praktyce. Jest to tym bardziej istotne, że obserwowana dynamika procesu starzenia się determinuje konieczność ciągłej aktualizacji i weryfikacji podejmowanych analiz oraz odnoszenia ich do zakrzepłych już w naukowym nurcie interpretacji zachodzących przemian.

Stąd pomysł na przygotowanie prezentowanego tomu, którego głównym celem badawczym było podjęcie próby zestawienia wybranych pojęć, modeli, koncepcji i teorii, funkcjonujących w obiegu naukowym w obszarze tematycznym identyfikowanym z aktywnością i aktywizacją osób starszych oraz polityką publiczną wobec starzenia się ludności. Opracowanie ma charakter poglądowo-teoretyczny, powstało bowiem na podstawie przeglądu dostępnej literatury przedmiotu (polskiej i zagranicznej), rewizji ekspertyz i analiz przygotowywanych na zlecenie krajowych i międzynarodowych instytucji oraz aktów prawnych i innych dokumentów, których zapisy okazały się pomocne w prowadzonych analizach.

Układ treści tego tomu odpowiada trzem postawionym pytaniom badawczym. Po pierwsze – poprzez przedstawienie ogólnej charakterystyki procesu starzenia się populacji (wskazanie na jego główne determinanty oraz obserwowaną dynamikę) – próbowano zidentyfikować najważniejsze konsekwencje i wyzwania związane z obserwowanymi zmianami struktury wieku w skali globalnej i poszczególnych społeczeństw. Po drugie podjęto próbę rozpoznania zasadniczych różnic znaczeniowych oraz wynikających z nich implikacji stosowania odmiennych pojęć dotyczących opisu i stymulowania aktywności, produktywności i integracji społecznej osób w wieku niemobilnym i starszych. Po trzecie skupiono się na ustaleniu, jakie są rekomendacje dla polityki publicznej wobec starzenia się ludności w związku z obecnością w obiegu naukowym i eksperckim wielu interpretacji przemian związanych z wyłanianiem się postindustrialnej polityki społecznej. Ostatecznie struktura prezentowanego opracowania składa się z części – rozdziałów – przygotowanych tak, aby z jednej strony stanowiły one spójne zestawienie weryfikujące i systematyzujące obecne w literaturze pojęcia i interpretacje podejmowanych zagadnień, z drugiej zaś by klarownie ukazywały czytelnikowi przyjętą przez autorów jedną z możliwych ścieżek krytycznej analizy.

Rozdział pierwszy stanowi swoiste wprowadzenie w podejmowaną problematykę, jego zadaniem jest bowiem zapoznanie czytelnika z funkcjonującymi w literaturze interpretacjami podstawowych pojęć, takich jak np. starzenie się, starość oraz długowieczność, ale także odwołanie do kategorii osób niemobilnych w wieku produkcyjnym czy osób starszych w perspektywie cyklu życia. Nakreślone w ten sposób teoretyczne ramy pojęciowe identyfikowane z procesem starzenia się populacji uzupełnione zostały prezentacją danych demograficznych zagregowanych na różnym poziomie ogólności, które odnoszą się do wybranych wskaźników i miar stosowanych w analizie statystycznej omawianego procesu. Uzyskano w ten sposób pożądany efekt wielowymiarowości zarówno w obrębie rozważań teoretycznych, jak i w zakresie prezentacji statystycznych rozkładów odzwierciedlających specyfikę dynamiki procesu starzenia się widoczną w skali Unii Europejskiej (UE) oraz Polski.

Rozdział drugi w całości poświęcony jest definiowaniu pojęć: aktywności, aktywizacji, produktywności oraz integracji społecznej i zawodowej osób

w niemobilnym wieku produkcyjnym oraz osób starszych. Czytelnik odnajdzie w nim zatem krytyczny przegląd literatury przedmiotu dający również szanse na przybliżenie powiązań pomiędzy wymienionymi zagadnieniami. Ich istotne uzupełnienie stanowi też odwołanie do pojęcia produktywności osób starszych oraz obserwowanych zmian interpretacyjnych tego zagadnienia przejawiających się w jakościowej rozbudowie płaszczyzn tworzących jego ramy pojęciowe.

W rozdziale trzecim podjęto próbę klarownego przedstawienia zróżnicowania koncepcji polityki publicznej wobec starzenia się ludności. Czytelnik może zatem zaznajomić się z obecnymi w literaturze przedmiotu interpretacjami wpływu zmian demograficznych i innych uwarunkowań na postindustrialną politykę społeczną. Pojawiają się więc tutaj m.in. koncepcje aktywnej, spójnej i inwestycyjnej polityki społecznej realizowanej w kontekście procesu starzenia się, ale również odwołania do wybranych koncepcji stymulowania aktywizacji społecznej i zawodowej osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych. Mowa przede wszystkim o społecznej odsłonie produktywności, której analizy szczególnie na początku XXI wieku przyczyniły się m.in. do swoistej restytucji, niemal zapomnianej koncepcji koprodukcji. Odnosząc obecne w literaturze rozważania koncepcyjne, dotyczące tego zjawiska zachodzącego i rozwijanego w obrębie usług publicznych, do kwestii starzenia się populacji, autorzy przybliżyli także jej srebrną (senioralną) adaptację. Całość zamyka analiza koncepcji przygotowania do długowieczności oraz potencjalnego zastosowania narzędzi ekonomii behawioralnej w polityce publicznej wobec długowieczności.

Publikacja skierowana jest zarówno do naukowców, jak i studentów zajmujących się tematyką starzenia się ludności, starości i osób starszych, oraz do coraz szerszego grona zainteresowanych tymi zagadnieniami praktyków, w tym polityków i decydentów oraz reprezentantów usług publicznych, przedstawicieli mediów i organizacji pozarządowych. Autorzy żywią nadzieję, że przedstawione wyniki przeprowadzonej kwerendy okażą się dla czytelnika pomocne przy określaniu ram pojęciowych podejmowanych zagadnień oraz przy próbach adaptacji i wdrażania założeń przywoływanych koncepcji w realiach życia społecznego konkretnych zbiorowości. Tym samym wartość dodaną prezentowanego tomu stanowić będzie systemowa waloryzacja starości, która – podobnie jak wcześniejsze fazy w życiu człowieka – powinna służyć dalszemu rozwojowi i samorealizacji.

1

Proces starzenia się populacji – konsekwencje i wyzwania

1.1. Wprowadzenie

Przez stulecia przeciętne trwanie życia ludzi wahało się w granicach od 18 do 30 lat. Długość życia była krótsza w okresach wojen, głodów i epidemii. Przełom XVI i XVII wieku to zmiana w tym zakresie. Wówczas przeciętny czas trwania życia przewyższył poziom 30 lat i wykazywał tendencję do wzrostu, by w końcu XIX wieku osiągnąć w Europie poziom około 40–45 lat. W XX wieku przeciętne trwanie życia wydłużyło się o około 25 lat. To znaczna zmiana, która w konsekwencji przyniosła dynamiczne przeobrażenia w strukturze ludności według wieku i wpłynęła na praktycznie wszystkie aspekty życia społeczno-gospodarczego. Dynamika przemian demograficznych powoduje konieczność szybkiego dostosowywania do potrzeb rosnącej liczby osób starszych nie tylko polityki publicznej, szczególnie w zakresie dostarczania usług publicznych, lecz także podmiotów prywatnych, takich jak pracodawcy czy producenci i usługodawcy.

Zachodzące procesy demograficzne powodują zmianę patrzenia na starość jako na ostatnią fazę życia człowieka oraz na granicę, którą przyjmujemy jako granicę starości. Ze względu na akcelerację procesu „podwójnego starzenia się" i pojawienie się osób długowiecznych sama faza starości zaczyna być bardzo zróżnicowana, w efekcie czego pojawiają się nowe terminy wymagające doprecyzowania. W rozważaniach dotyczących konsekwencji i wyzwań wynikających z procesu starzenia się populacji istotne jest zwrócenie uwagi na heterogeniczność populacji osób starszych, wpływającą na różnorodność ich potrzeb. W projektowaniu polityk publicznych zróżnicowanie zbiorowości osób starszych jest jedną z najistotniejszych kwestii.

Celem niniejszego rozdziału jest przegląd określeń dotyczących granic starości przyjmowanych zarówno w badaniach naukowych, jak i dokumentach strategicznych organizacji międzynarodowych oraz używanych w polskim systemie prawnym. Nakreślona zostanie także sytuacja demograficzna w zakresie starzenia się populacji Polski na tle wybranych krajów europejskich oraz przedstawione zostaną charakterystyki zbiorowości osób starszych. Aby

osiągnąć powyższe cele, zaprezentowano tło demograficzne oraz przemiany zachodzące w strukturze wieku, które wpływają na akcelerację procesu starzenia się. Pierwsza część rozdziału poświęcona jest przedstawieniu siatki pojęciowej, która będzie stosowana w dalszych rozważaniach. Kolejne partie rozdziału opisują sytuację demograficzną dotyczącą procesu starzenia się w Polsce, która została umieszczona w szerszym, europejskim kontekście. Ostatnia część rozdziału służy wskazaniu najważniejszych konsekwencji zmian demograficznych oraz próbie identyfikacji głównych wyzwań stojących nie tylko przed decydentami i projektantami polityk publicznych, lecz także całym społeczeństwem – w wymiarze zarówno indywidualnym, jak i poszczególnych podmiotów, np. pracodawców czy też producentów różnorodnych dóbr.

1.2. Starzenie się i starość – definicje pojęć

Zarówno starzenie się, jak i starość można określać i analizować na poziomie jednostkowym oraz na poziomie zbiorowości. W aspekcie jednostkowym starzenie się to proces polegający na postępowaniu upośledzenia funkcji życiowych organizmu, które skutkuje trudnościami, a w kolejnej fazie niemożnością adaptacji do zmian środowiskowych i wzrostem prawdopodobieństwa zgonu, a w konsekwencji zgonem (Kirkwood, 1996, s. 1009). O ile większość jednostek się starzeje, to nie wszystkie dożywają ostatniej fazy życia, jaką jest starość. Starzenie się jest zatem procesem o charakterze dynamicznym, który może postępować szybciej lub wolniej, w zależności od organizmu; może być starzeniem patologicznym, gdy pojawiają się choroby lub inne uszkodzenia organizmu utrudniające funkcjonowanie, albo procesem biologicznym. Starość natomiast ma charakter statyczny i jest ostatnią fazą biegu życia.

W ujęciu demograficznym starzenie się definiujemy jako zjawisko dotyczące populacji danego kraju, regionu lub części świata polegające na wzroście udziału w tej populacji osób starszych. Proces starzenia się w wymiarze populacyjnym, w odróżnieniu od starzenia się w wymiarze jednostkowym, nazywany jest starzeniem demograficznym (Rosset, 1967, s. 11–13). Obserwowany w ostatnim stuleciu wzrost zarówno udziału, jak i liczby osób starszych w populacji jest konsekwencją kilku procesów, z których najważniejszymi są wydłużanie się trwania życia ludzkiego oraz obniżanie się dzietności poniżej poziomu zapewniającego zastępowalność pokoleń. Podkreślić należy, że w warunkach europejskich współczynnik dzietności zapewniający prostą zastępowalność pokoleń wynosi około 2,06–2,07 (Szukalski, 2018). Natomiast starość demograficzna to stan, który określa odsetek ludzi najstarszych w społeczeństwie. Należy także zaznaczyć, że chociaż starzenie się demograficzne i starość demograficzna nie są pojęciami identycznymi, przez badaczy zjawisk ludnościowych często bywają używane zamiennie. Przed przystąpieniem do omawiania procesu starzenia się

populacji i konsekwencji wynikających ze zmian w strukturze wieku ludności należy rozważyć, od kiedy zaczyna się starość i kogo nazywamy osobą starszą.

Dotychczas żadna z dyscyplin naukowych nie dała jednoznacznej odpowiedzi na pytanie dotyczące tego, od kiedy zaczyna się starość. Określenie tej granicy jest trudne z tego powodu, że można wyróżnić (Klonowicz, 1986): granicę chronologiczną (czyli wiek metrykalny), granicę biologiczną (wynikającą ze sprawności psychofizycznej), granicę ekonomiczną (wiek zaprzestania wykonywania pracy zawodowej) i granicę prawną (uprawnienia emerytalne uzależnione są od charakteru wykonywanej pracy i związanych z nią przywilejów, skracających lub wydłużających okres zatrudnienia). Przyjmuje się także typologię opartą na przesłankach biologicznych i dokonuje podziału ludności na trzy grupy:

- dzieci (0–14 lat);
- ludzi dorosłych (15–59 lat);
- ludzi starszych (60 lat i więcej).

Według coraz częściej przyjmowanego w Polsce kryterium ekonomicznego bieg życia jednostki dzieli się na:

- wiek przedprodukcyjny (0–17 lat);
- wiek produkcyjny (mężczyźni: 18–64 lata, kobiety: 18–59 lat);
- wiek poprodukcyjny (mężczyźni powyżej 64 lat, kobiety powyżej 59 lat).

Kryterium ekonomiczne różnicuje – w zależności od płci – wejście w fazę starości. W Polsce jest to 60 lat dla kobiet i 65 dla mężczyzn. W praktyce międzynarodowej przyjmowane są dwa stanowiska. Pierwsze, akceptowane przez Światową Organizację Zdrowia (World Health Organization; WHO), jako początek starości przyjmuje wiek 60 lat (zob. dyskusję w: Klimczuk, 2012, s. 17–18). Drugie stanowisko, wypracowane przez statystyków Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ), za dolną granicę starości przyjmuje 65 lat (UNDP, 2017, s. 7). Ze względu na wydłużanie się czasu trwania życia, należy przypuszczać, że arbitralnie i umownie ustalona granica starości kalendarzowej będzie ulegać weryfikacji. Wydłużanie się trwania życia ludzkiego oraz trwania życia w zdrowiu, a w konsekwencji pozostawanie dłużej aktywnym na rynku pracy przyczynia się do konieczności zmiany spojrzenia na używane w statystykach granice starości. Należy zaznaczyć, że w Polsce Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych (Dz.U. 2015, poz. 1705) definiuje osobę starszą jako osobę, która ukończyła 60. rok życia.

Istotny jest również wiek społeczny, który nie musi być tożsamy z powyższymi (umownymi) granicami starości. Według socjologów o rozpoczęciu fazy starości w życiu człowieka możemy mówić, gdy zaczyna odgrywać role społeczne przypisane osobie starszej (rolę emeryta, dziadka). Zgodnie z teorią cyklu życia Daniela J. Levinsona (1986) starość jest jedną z faz, która jednak nie jest homogeniczna i może być dzielona na kolejne okresy. Teoria cyklu życia opisuje zmiany psychologiczne oraz w zakresie zachowań zachodzące na

kolejnych – postępujących wraz z wiekiem – etapach życia jednostki. Pierwsza faza życia to faza uczenia się, zdobywania doświadczeń (obejmuje dzieciństwo i okres młodości). Kolejna faza obejmuje dorosłość i jest to okres implementacji posiadanej wiedzy. Ostatnia faza – starości – to faza regresu. Poszczególne fazy mogą wystąpić u różnych jednostek w różnym czasie i nie można podać sztywnych granic wieku kończącego lub zaczynającego poszczególne fazy cyklu życia. Zbliżona psychologiczna koncepcja cyklu życia – stworzona przez Erika H. Eriksona (2002) – dzieli życie jednostki na osiem etapów. Ostatnim jest późna dorosłość, która zaczyna się w wieku 60–65 lat.

Z kolei w koncepcji biegu życia (linii życia, kursu życia), reprezentowanej m.in. przez Gunhild Hagestad i Martina Kohlego, przyjmuje się założenie, że to, w jaki sposób człowiek odbiera własną starość, zależy od przebiegu poprzednich faz jego życia (Synak, 1999, s. 146; Halicki, 2006, s. 260). Jednostka stopniowo realizuje kulturowo określaną sekwencję ról społecznych (np. dąży do zrealizowania kariery). W odróżnieniu od pozostałych ujęć przyjmuje się tu, że starzenie trwa przez całe życie, łączy w sobie zmiany biologiczne, psychiczne i społeczne, a życie w okresie starości zależy od przynależności do grupy wieku i wspólnych, pokoleniowych doświadczeń jej przedstawicieli. Perspektywa biegu życia jest uznawana wyłącznie za koncepcję służącą do prowadzenia badań i interpretacji danych. Koncepcja cyklu życia często jest uznawana za jej zmodyfikowaną wersję, w której model linearnego przebiegu czasu zastępuje się czasem cyklicznym (Szatur-Jaworska, 2000, s. 19–21; 2006b, 2006c, 2006d). Zakłada się wówczas, iż proces starzenia się poszczególnych ludzi jest podobny, gdyż przebiega według schematu właściwego gatunkowi ludzkiemu. Jego realizacja jest jednak zindywidualizowana i zależna od czasoprzestrzeni. Przedstawiciele kolejnych pokoleń tworzących dane społeczeństwo powtarzają podobny rytm życia, zatem można projektować działania i interwencje publiczne usprawniające ich rozwój poprzez udzielanie im wsparcia i określanie zbiorowych zadań.

Wielość przedstawionych propozycji dotyczących podejścia do zagadnienia początku starości pokazuje trudności z uzgodnieniem konsensusu w tym zakresie. Podobne trudności obserwujemy przy próbie określenia podziału starości na podfazy oraz określenia, kogo zaliczamy do grupy osób długowiecznych. Zaprezentowane poniżej podziały ostatniego etapu życia człowieka ulegną – podobnie jak granica starości – zmianie wraz z wydłużaniem się życia oraz poprawą jego jakości w zbiorowości osób starszych.

Na przykład Simone de Beauvoir (1996) nie postrzegała starości jako jednolitego okresu i wyróżniła dwa etapy ostatniej fazy życia, przyjmując za jedno z kryteriów wiek funkcjonalny, czyli możliwości psychofizyczne osoby starszej:

- w pierwszej fazie osoby starsze są samodzielne funkcjonalnie i niesamodzielne ekonomicznie („trzeci wiek”);
- w drugiej fazie osoby starsze są niesamodzielne, zarówno funkcjonalnie, jak i ekonomicznie („czwarty wiek”).

Jako granicę czwartego wieku przyjmuje się w literaturze gerontologicznej najczęściej wiek 80 lat (Kannisto, 1996; Szukalski, 2013, s. 33). Obecnie coraz częściej za próg czwartego wieku – ze względu na wydłużanie się trwania życia oraz trwania życia w zdrowiu – przyjmuje się 85 lat. Granica czwartego wieku we Francji już pod koniec lat 60. XX wieku była określana na poziomie 80 lat. Obecnie w literaturze anglosaskiej często stosuje się podział starości na trzy fazy:

- „młodzi-starzy" (ang. *young-old*) – osoby w wieku 60/65–74 lata;
- „starzy-starzy" (ang. *old-old*) – osoby w wieku 75–84 lata;
- „najstarsi-starzy" (ang. *oldest-old*) – osoby w wieku 85 lat i więcej (Szukalski, 2014, s. 57).

„Młodzi-starzy" to osoby najczęściej jeszcze w pełni sprawne, zarówno fizycznie, jak i psychicznie. Osoby zaliczane do kategorii „starsi-starzy" to osoby wymagające pomocy w wykonywaniu niektórych czynności dnia codziennego, takich jak zakupy, sprzątanie, pranie bielizny. „Najstarsi-starzy" potrzebują stałej pomocy przy wykonywaniu większości czynności wymagających wysiłku fizycznego. W Polsce – ze względu na krótsze średnie trwanie życia niż w krajach zachodnioeuropejskich oraz gorszy stan zdrowia osób starszych – wiek, od którego osoba wymaga pomocy opiekuna w codziennej egzystencji, oscyluje w granicach 75–80 lat.

W literaturze gerontologicznej oprócz przytoczonych podziałów na subpopulacje „najstarszych-starych" i osób w czwartym wieku pojawiła się kolejna kategoria – osób długowiecznych. W zależności od badanej populacji, jej trwania życia i sytuacji zdrowotnej przyjmowane są różne granice długowieczności. Najczęściej jednak pojawiają się granice 75 lat (Fleming i in., 2017, s. 222), 80 lat (Horgas, Wilms, Baltes, 1998, s. 556–568) oraz 85 lat (Field, Minkler, 1988, s. 100–106). Wraz z przyjmowaniem wyższego wieku, od którego rozpoczyna się starość, także granica długowieczności będzie ulegała przesunięciu, przy czym zwiększać się będzie populacja 90-latków i 100-latków oraz superstulatków (osoby w wieku 110 lat i więcej; 110+; nadmienić można, że baza superstulatków jest prowadzona przez Instytut im. Maxa Plancka w Rostoku, zob. GRG, 2019). Zatem mianem osoby długowiecznej będziemy określać osobę, która ukończyła 90 lat. W niniejszym rozdziale za granicę długowieczności przyjmiemy wiek 85 lat. Przyjrzyjmy się zatem, jak kształtuje się wielkość tej subpopulacji oraz jak będzie się zwiększał odsetek osób w tym wieku.

Prowadzone w dalszej części rozdziału analizy wymagają również zdefiniowania pojęcia osób w niemobilnym (immobilnym) wieku produkcyjnym, które jest wykorzystywane w statystyce publicznej i ekonomii pracy. Niekiedy jest ono stosowane zamiennie z terminem „starszy wiek produkcyjny" (zob. Kotowska, Wóycicka, red., 2008; Strzelecki, Kotowska, Abramowska-Kmon, 2009, s. 7–33). Wiąże się z tym określeniem przekonanie, że po 45. roku życia ludzie wykazują mniejszą mobilność przestrzenną (skłonność do zmiany miejsca zamieszkania),

zawodową (zmiany wykonywanego zawodu) i profesjonalną (dążenia do podnoszenia kwalifikacji zawodowych) (Szukalski, 2009a, s. 50). Definicja Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) odnosi się do podziału ludności według ekonomicznych grup wieku, który obejmuje:

- ludność w wieku przedprodukcyjnym (mężczyźni i kobiety w wieku 0–17 lat), która nie osiągnęła jeszcze zdolności do pracy;
- ludność w wieku produkcyjnym, czyli osoby zdolne do pracy (18–59 lat w przypadku kobiet i 18–64 lata w przypadku mężczyzn) – w podziale na podgrupy wieku (a) mobilnego (18–44 lata dla mężczyzn i kobiet) i (b) niemobilnego (45–59 lat w przypadku kobiet i 45–64 lata w przypadku mężczyzn);
- ludność w wieku poprodukcyjnym, w którym ludzie zazwyczaj kończą aktywność zawodową (kobiety powyżej 60. roku życia i mężczyźni powyżej 65. roku życia) (Sadowski, 2003f, s. 19; GUS, 2019a).

Odmienny podział na ekonomiczne grupy wieku przedstawiają Marek Góra i Urszula Sztanderska (2006, s. 36). Obejmuje on:

- osoby młodsze (15–24 lata), które przygotowują się do wejścia na rynek pracy;
- grupę wieku środkowego, mobilną zawodowo (25–44 lata, ang. *prime age*), w której zwykle aktywność i zatrudnienie są największe, a bezrobocie najniższe;
- grupę osób starszych, niemobilnych zawodowo (45–64 lata), w której zaczyna się proces wycofywania się z rynku pracy.

Dodatkowo w grupie niemobilnych zawodowo wyróżnia się podgrupę osób w wieku przedemerytalnym, poprzedzającym nabycie uprawnień emerytalnych w powszechnym systemie ubezpieczeń społecznych (mężczyźni 55–64 lub 60–64 lata; kobiety 50–59 lub 54–59 lat) – podejście to wiąże się z obniżonym wiekiem emerytalnym z tytułu zatrudnienia w szczególnych warunkach lub w szczególnym charakterze (zob. Sadowski, 2003g, s. 23) – oraz podgrupę w wieku emerytalnym (mężczyźni 65–74 lata lub 65+; kobiety 60–74 lata lub 60+).

1.3. Proces starzenia się populacji – mechanizm zmian

Populacje krajów Unii Europejskiej (UE) należą do jednych z najstarszych na świecie. Udział osób w wieku 65 lat i więcej (65+) oraz 85 lat i więcej (85+) w większości krajów należy do najwyższych. Jest to konsekwencja m.in. niskiego poziomu współczynnika dzietności (w krajach UE kształtuje się on poniżej prostej zastępowalności pokoleń). Z drugiej strony czynnikiem wpływającym na zwiększanie się udziału osób starszych jest wydłużanie się trwania życia.

Przemiany w zakresie płodności i umieralności wyjaśnia teoria przejścia demograficznego. Obrazuje ona tranzycję od reprodukcji rozrzutnej, charakterystycznej dla społeczeństw tradycyjnych, do reprodukcji oszczędnej – obserwowanej w społeczeństwach nowoczesnych (Okólski, 1990, s. 14). Jednocześnie

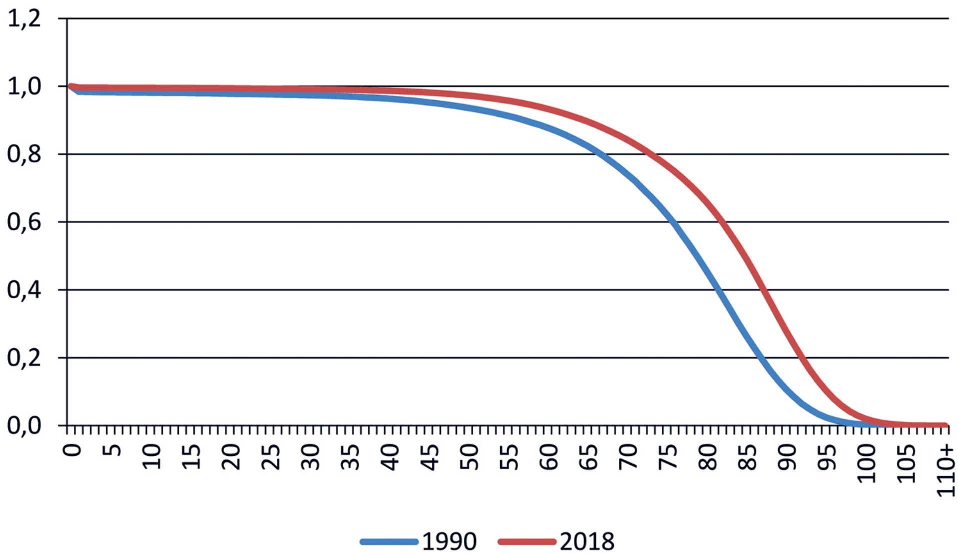
wraz z przejściem demograficznym zachodziły trzy procesy mające bezpośredni i znaczący wpływ na przemiany umieralności: przejście epidemiologiczne, zdrowotne oraz żywieniowe. Przejście demograficzne to tranzycja od wysokiej do niskiej rodności i umieralności. Aż do połowy XIX wieku roczne współczynniki umieralności ludzi były bardzo wysokie i zawarte w granicach od 30 do ponad 50 zgonów na 1000 osób. Przyczyną tak wysokich wskaźników były choroby zakaźne i pasożytnicze. Szczególnie wysoka była umieralność niemowląt i dzieci, a także okołopołogowa umieralność kobiet. W związku z tym niewiele osób dożywało starości. Jednak pomimo wysokiej umieralności przeżycie danej zbiorowości było możliwe – ze względu na kompensację liczby zgonów liczbą urodzeń. To dzięki wysokim współczynnikom urodzeń będącym częścią strategii przeżycia populacje przetrwały i możliwa była stabilizacja współczynnika przyrostu naturalnego na poziomie powyżej zera. Obrazem graficznym wykorzystywanym przez demografów do przedstawienia struktury ludności wieku w podziale na płeć jest tzw. piramida wieku ludności. W opisanej fazie rozwoju populacji, tj. przy obserwowanych wysokich współczynnikach zgonów i urodzeń, piramida ma klasyczny – trójkątny kształt. Jej podstawa jest szeroka – ze względu na dużą liczbę urodzeń – i zwęża się ku szczytowi. Wierzchołek piramidy jest niewielki ze względu na małą liczebność subpopulacji osób w najstarszych grupach wieku. Populacja taka charakteryzuje się niską medianą wieku, licznymi rocznikami dzieci i małą licznością starszych grup wieku.

Przemiany dokonujące się na płaszczyźnie społeczno-gospodarczej w XVIII, XIX i XX wieku wpłynęły na podwyższenie przeciętnego trwania życia poprzez redukcję umieralności – głównie – wśród noworodków i dzieci. Poprawa w zakresie codziennej higieny, budowa sieci kanalizacyjnej, szczególnie na terenach gęsto zaludnionych, postęp dokonujący się w medycynie polegający na upowszechnieniu szczepień ochronnych i stosowaniu antybiotyków, a także demokratyzacja dostępu do służby zdrowia i możliwość korzystania ze zdobyczy nowożytnej medycyny wpłynęły na sferę umieralności i śmiertelności. Skutkiem działania właśnie tych czynników było obniżenie się umieralności przy jednoczesnym utrzymywaniu się na wysokim poziomie liczby urodzeń. Rezultatem redukcji umieralności i utrzymywania się wysokiej liczby urodzeń był wzrost liczebny populacji i ustalenie się współczynników przyrostu naturalnego na poziomie 10–20‰ rocznie (Olshansky, Carnes, Cassel, 1993).

Jak już wspomniano, przejście demograficzne powinno być rozpatrywane wraz z przejściem epidemiologicznym oraz przejściem zdrowotnym. Konsekwencją przejścia epidemiologicznego polegającego na zmianie przyczyn zgonów jest zmniejszenie natężenia zgonów w populacji oraz zmiana rozkładu zgonów według wieku (Szukalski, 2008). Obserwowana rektangularyzacja krzywej przeżycia (czyli zbliżanie się krzywej do kształtu prostokątnego, „uprostokątnowienie" krzywej przeżycia), która obrazuje liczbę lub odsetek osób dożywających danego wieku, unaocznia długookresowe zmiany w zakresie umieralności

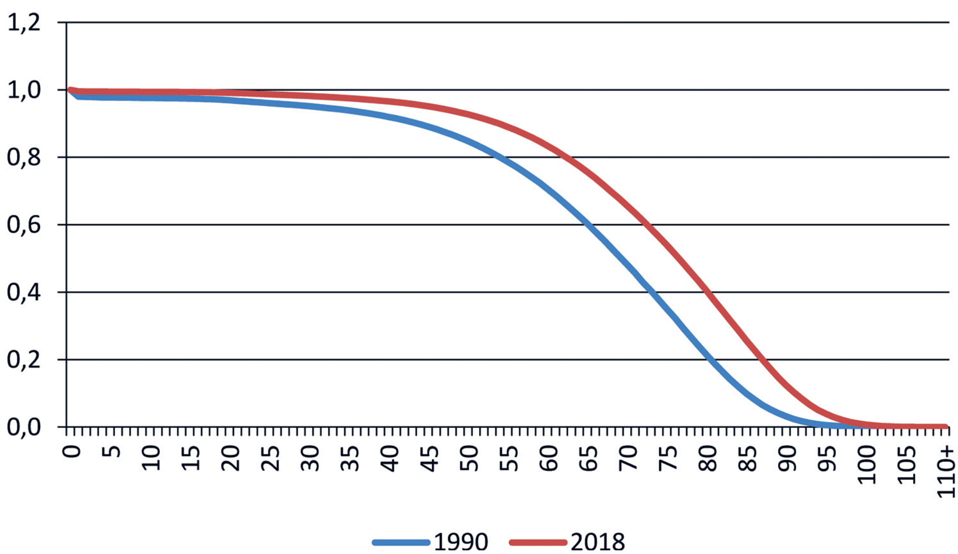
w danej populacji. Porównanie krzywej przeżycia zarówno dla kobiet, jak i mężczyzn na przestrzeni ostatnich trzech dziesięcioleci pokazuje dalsze zmiany w zakresie umieralności i dalsze przesuwanie się dominanty zgonów w kierunku coraz starszych grup wieku (rysunki 1 i 2).

Rysunek 1. Krzywa przeżywalności kobiet urodzonych w Polsce w latach 1990 i 2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2019d).

Rysunek 2. Krzywa przeżywalności mężczyzn urodzonych w Polsce w latach 1990 i 2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2019d).

Konsekwencją rektangularyzacji krzywej przeżycia jest więc przesunięcie się dominanty zgonów do starszych grup wieku, co wpływa także na wydłużanie się przeciętnego trwania życia (Szukalski, 2006). Wskazane powyżej korzystne zmiany były możliwe m.in. dzięki dostępności nie tylko nowych technik medycznych i środków farmakologicznych, lecz także dzięki upowszechnieniu się dostępu do zaawansowanych i stale rozwijających się technik medycznych bez względu na klasę społeczną. Szeroki dostęp do nich spowodował wydłużenie się trwania życia w całych społecznościach, a nie tylko w ich najzamożniejszych częściach.

Dzietność, obok spadku umieralności i wydłużania się przeciętnego trwania życia, jest jednym z najważniejszych czynników wpływających na strukturę ludności według wieku. Jednak w literaturze przedmiotu wyróżniane są także inne czynniki determinujące starzenie się populacji (Holzer, 2003, s. 92). Należy zaliczyć do nich m.in. migracje ludności oraz konflikty zbrojne, szczególnie o charakterze długotrwałym i angażującym wiele państw (Rosset, 1978, s. 17). Czynniki wpływające na strukturę ludności według wieku mogą działać w kierunku zarówno jej odmładzania, jak i postarzania. Na przykład procesy wędrówkowe z jednej strony powodują odmłodzenie populacji, do której migranci napływają przy jednoczesnym postarzaniu populacji, z której następuje odpływ, zazwyczaj bowiem migrują osoby należące do młodszych grup wieku produkcyjnego. Po osiedleniu się w nowym miejscu podejmują one decyzję o założeniu rodziny i wpływają na liczbę urodzeń w populacji, do której napłynęły. Ruchy wędrówkowe mogą się dokonywać nie tylko pomiędzy różnymi krajami (migracje zewnętrzne), lecz także w podziale miasto–wieś i pomiędzy regionami, co wpływa na strukturę ludności w poszczególnych częściach danego kraju. Zjawiskiem coraz częściej występującym w krajach europejskich jest depopulacja określonych regionów, czyli wyludnianie się połączone ze starzeniem się ludności.

Na obecne zaawansowanie procesu starzenia się ludności w Europie (także w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie czy Japonii) miała wpływ II wojna światowa, która doprowadziła do tzw. wojennego cyklu demograficznego. Składał się on z dwóch faz: destrukcyjnej i kompensacyjnej. Faza destrukcyjna trwa podczas działań wojennych i okupacji. Charakteryzuje się zwiększoną liczbą zgonów zarówno wśród żołnierzy, jak i wśród ludności cywilnej. Co więcej, ze względu na niepewność sytuacji życiowej i odseparowanie członków rodziny (mężczyźni częściej są zaangażowani w działania wojenne) znacznemu obniżeniu ulega liczba rodzących się dzieci. To zmniejszenie dzietności zaliczamy do strat pośrednich będących skutkiem działań wojennych. Wojna zatem wpływa z jednej strony na zwiększenie liczby zgonów, a z drugiej na spadek liczby urodzeń. W efekcie działanie tych dwóch czynników powoduje zmniejszenie liczby ludności. Druga faza wojennego cyklu demograficznego, czyli faza kompensacyjna, podczas której wzrasta liczba zawieranych związków małżeńskich oraz liczba urodzeń, trwa po ustaniu działań wojennych. Obecnie żyjąca populacja osób starszych jest wynikiem m.in. zwiększonej liczby urodzeń w okresie

powojennym. Pokolenie wyżu demograficznego zwane *baby boomers* stanowią osoby urodzone w latach 1946/1947–1958/1960. Generacja ta obecnie znajduje się już w fazie starości lub ostatnie jej roczniki wchodzą w starość. Tak więc liczba obecnie żyjących osób starszych jest konsekwencją zdarzeń demograficznych, które miały miejsce 60–100 lat temu.

Zmniejszenie się liczby zgonów wśród ogółu ludności, a szczególnie wśród niemowląt i dzieci, przy jednoczesnym powojennym wzroście liczby urodzeń spowodowało „odmłodzenie" struktury ludności według wieku. Graficznie zmiana ta jest obrazowana przez poszerzenie się podstawy piramidy wieku. Jednak postępująca redukcja liczby urodzeń w kolejnych latach przy jednoczesnym wydłużaniu się trwania życia prowadzi do starzenia się struktury ludności według wieku, a jej graficzne przedstawienie zaczyna przybierać kształt prostokąta. Struktura ludności obrazowana takim kształtem nazywana jest ustabilizowaną. Jednak wraz z dalszym spadkiem liczby urodzeń i wydłużaniem się trwania życia ludzkiego piramida wieku ludności zaczyna przypominać odwrócony trójkąt i nazywana jest *mushroom pyramid* (co bywa tłumaczone jako „piramida o kształcie pieczarki"). Drugim obserwowanym procesem jest tzw. starzenie się piramidy u wierzchołka. Na skutek wydłużania się trwania życia pojawia się coraz więcej osób w starszych grupach wieku, tym samym rozszerzeniu ulega górna część piramidy. Aktualnie sytuacja demograficzna żadnego kraju nie odpowiada jeszcze strukturze ludności idealnie wpisującej się w „kształt pieczarki", ale w 2060 roku już większość krajów Europy będzie charakteryzować się taką strukturą.

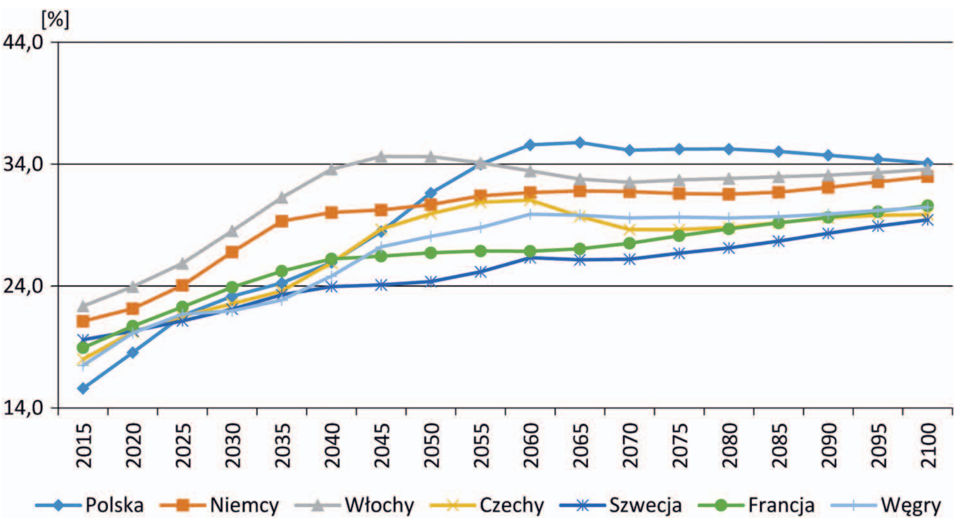
Zjawiskiem wpływającym na utrzymywanie się niskiej dzietności jest obserwowane w większości krajów należących do krajów o wysokich i średnich dochodach tzw. drugie przejście demograficzne (Van de Kaa, 1987, s. 9–11). Zmiany związane z tym procesem zachodzące w strukturze i funkcji rodziny, a także formach życia rodzinnego powodują utrzymywanie się niskiej dzietności na poziomie niezapewniającym prostej zastępowalności pokoleń. Zjawisko to powoduje dalsze postępowanie procesu starzenia się populacji. Częstsze występowanie nowych form życia rodzinnego – takich jak m.in. związki kohabitacyjne (wspólne zamieszkiwanie i prowadzenie gospodarstwa domowego przy jednoczesnym braku sformalizowania związku) czy związki typu „życie osobno razem" (ang. *living apart together*; LAT), cechujące się brakiem wspólnego zamieszkiwania – wpływa na skłonność do posiadania potomstwa. W konsekwencji dalszego spadku współczynnika dzietności i utrzymywania się go na niskim poziomie, przy jednoczesnym dalszym wydłużaniu się trwania życia, obserwowany jest tzw. proces podwójnego starzenia się ludności. Polega on na dynamicznym wzroście udziału w populacji osób starszych osób w najstarszych grupach wieku, tj. powyżej 80. lub 85. roku życia. Akceleracja procesu podwójnego starzenia się stwarza dodatkowe wyzwania zarówno dla poszczególnych jednostek, jak i dla całego społeczeństwa. O ile proces starzenia

się ludności jest dostrzegalny (np. osoby starsze są widoczne na ulicach miast, w przestrzeni publicznej), o tyle proces podwójnego starzenia się jest znacznie mniej dostrzegalny, gdyż osoby w tym wieku są mniej aktywne i mniej widzialne w przestrzeni publicznej. Znając mechanizmy wpływające na postępowanie procesu starzenia się populacji, przyjrzyjmy się sytuacji w tym zakresie w Polsce oraz innych krajach UE.

1.4. Proces starzenia się ludności Polski na tle wybranych krajów Unii Europejskiej

Populacje krajów UE, obok Japonii, należą do jednych z najstarszych na świecie. Na przykład w 2016 roku odsetek osób w wieku 65+ wynosił 22,4% w populacji Włoch i 21,1% w populacji Niemiec (rysunek 3). Na tym tle populacja Polski jest jedną z najmłodszych wśród najstarszych, gdyż odsetek ten wyniósł 15,6%. Jednak proces starzenia się w kolejnych dziesięcioleciach ulegnie przyspieszeniu i w połowie obecnego wieku Polska będzie już jednym z krajów charakteryzujących się najstarszą populacją. Przewidywany na 2060 rok odsetek osób w wieku 65 lat w Polsce – według prognozy ONZ sporządzonej w 2019 roku – wyniesie 35,6%.

Rysunek 3. Udział osób w wieku 65 lat i więcej w populacji wybranych krajów Unii Europejskiej w latach 2015–2100 (jako % ludności ogółem) (prognoza)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: UNPD (2019b).

Mediana wieku ludności jest jednym z mierników obrazujących postępujący proces starzenia się populacji. W 2018 roku populacja mieszkańców Polski należała do jednych z najmłodszych (tabela 1). Połowa mieszkańców Polski, zgodnie

z danymi przedstawianymi przez Eurostat, miała nie mniej niż 40,6 lat, podczas gdy przeciętnie połowa mieszkańców 28 krajów należących do UE miała nie mniej niż 43,1 lat. Sytuacja w tym zakresie będzie jednak ulegała zmianie i zgodnie z prognozami Eurostatu w 2040 roku mediana wieku Polaków wyniesie prawie 49 lat, przewyższając wartość tego miernika dla 28 krajów UE, który wyniesie 46,7 lat. Tak więc stosunkowo młoda populacja Polski, na skutek dynamicznych zmian w strukturze ludności według wieku, stanie się jedną z najstarszych w krajach UE. W 2040 roku ludność Polski wraz z ludnością krajów dawnego bloku wschodniego – czyli Bułgarii, Chorwacji, Rumunii, Czech, Słowacji, Litwy, Łotwy, Estonii, Słowenii i Węgier – oraz z ludnością Grecji, Hiszpanii i Austrii będzie należała do najstarszych w UE. W kolejnych latach, tj. do 2100 roku, proces starzenia się ludności Polski będzie się pogłębiał, wpływając na podwyższanie się mediany wieku mieszkańców.

Tabela 1. Mediana wieku ludności w krajach Unii Europejskiej w latach 2018–2100 (prognoza)

Kraj	2018	2020	2030	2040	2050	2060	2070	2080	2090	2100
UE–28	43,1	43,5	45,5	46,7	46,9	47,4	47,7	47,8	48,2	48,7
Austria	43,2	43,4	44,6	46,2	46,9	46,8	47,2	47,7	47,7	48,2
Belgia	41,6	41,8	42,9	43,9	44,2	45,0	45,6	46,0	46,7	47,4
Bułgaria	44,1	44,8	47,9	50,6	50,7	50,5	51,2	50,7	50,7	51,5
Chorwacja	43,7	44,3	47,3	49,6	51,3	52,3	53,6	53,8	53,9	54,0
Cypr	37,5	38,1	41,0	44,7	48,0	50,3	51,7	52,6	52,9	52,6
Czechy	42,3	43,0	45,9	47,6	46,4	46,9	47,4	46,8	47,1	48,3
Dania	41,8	42,0	41,9	43,4	44,5	45,0	45,7	46,8	47,3	47,5
Estonia	42,0	42,3	44,8	47,9	47,5	48,1	48,7	48,2	48,0	49,0
Finlandia	42,7	43,1	44,9	46,4	47,3	48,7	49,8	50,2	50,6	51,0
Francja	41,6	42,0	43,3	43,2	43,8	44,6	44,7	45,4	46,6	47,1
Grecja	44,6	45,2	48,6	50,2	49,9	50,3	50,3	49,4	49,5	49,8
Hiszpania	43,6	44,4	48,3	49,3	48,9	49,7	49,7	49,1	49,6	50,2
Holandia	42,6	42,7	43,7	44,9	46,0	46,6	46,8	47,7	48,3	48,5
Irlandia	37,3	38,1	41,2	42,6	43,9	46,0	46,7	46,5	47,4	48,2
Litwa	43,9	44,5	47,6	49,9	50,9	50,0	51,5	51,6	50,4	51,1
Luksemburg	39,4	39,6	41,0	43,0	44,5	45,6	46,2	46,9	47,2	47,5
Łotwa	43,3	43,7	46,0	48,5	46,4	46,1	47,1	46,1	46,2	47,5
Malta	40,4	40,6	42,5	45,9	48,9	50,4	51,2	51,4	50,8	50,2
Niemcy	46,0	45,9	46,1	47,4	47,5	46,5	47,0	47,4	47,3	47,8
Polska	40,6	41,3	45,3	48,8	49,5	49,4	50,0	49,5	48,8	49,5
Portugalia	44,8	45,6	49,6	51,7	52,6	53,6	53,6	53,3	53,5	53,5
Rumunia	42,1	42,9	46,5	48,9	48,7	49,2	49,5	49,2	49,3	49,9
Słowacja	40,2	41,0	45,1	48,6	49,6	49,6	50,6	50,4	50,0	51,0
Słowenia	43,8	44,3	47,8	49,8	48,8	48,6	48,9	47,8	48,0	48,9
Szwecja	40,6	40,4	40,4	41,2	41,8	43,4	44,6	45,3	46,0	46,9
Węgry	42,6	43,3	45,8	47,2	47,8	47,9	48,0	48,1	48,2	48,7
Wielka Brytania	40,1	40,2	41,3	42,4	43,1	44,3	45,0	45,8	46,6	47,3
Włochy	46,3	47,1	50,6	51,9	52,2	52,5	52,7	52,3	52,5	52,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurostat (2020a).

Jak już wspomniano w poprzedniej części rozdziału, wpływ na proces starzenia się ludności mają głównie trzy zjawiska: dzietność, umieralność i procesy wędrówkowe. Wpływ na dłuższe trwanie życia ma nie tylko redukcja umieralności noworodków, lecz także redukcja umieralności osób starszych, a szczególnie najstarszych seniorów (Szukalski, 2010). Obecnie wpływ na wydłużanie się życia ludzkiego ma głównie redukcja umieralności wśród osób 70- i 80-letnich. Trwanie życia zarówno mężczyzn, jak i kobiet od 1990 roku do 2018 wzrosło odpowiednio o 11,5% i 8,5% (tabele 2 i 3). Natomiast trwanie życia osób w wieku 60 lat wzrosło o 24% w przypadku mężczyzn i 21% w przypadku kobiet. Wydłużeniu uległo także dalsze trwanie życia najstarszych Polaków, tj. osób w wieku 85 lat.

Tabela 2. Trwanie życia mężczyzny w wieku 0, 60 i 85 lat w Polsce w latach 1990–2018

Wiek	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018
0	66,23	67,62	69,74	70,81	72,10	73,58	73,85
60	15,33	15,84	16,72	17,51	18,25	18,98	19,13
85	4,19	4,46	5,02	5,18	5,39	5,73	5,88

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2019d).

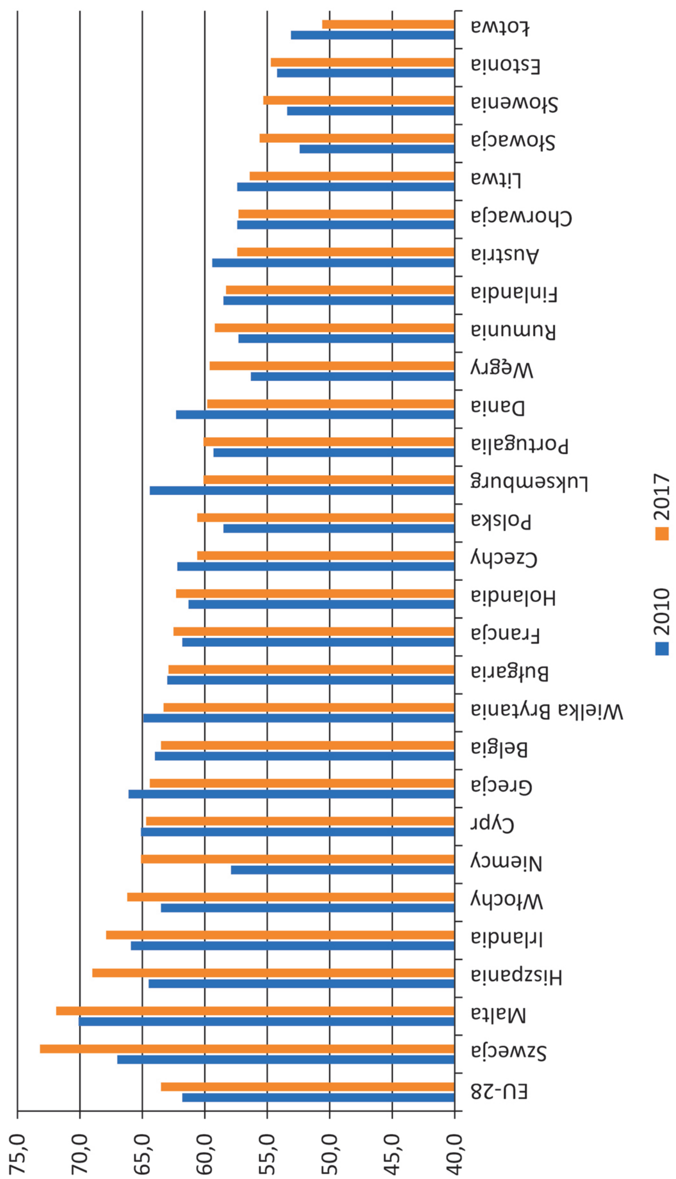
Tabela 3. Trwanie życia kobiet w wieku 0, 60 i 85 lat w Polsce w latach 1990–2018

Wiek	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018
0	75,24	76,39	78,00	79,40	80,59	81,57	81,68
60	19,96	20,52	21,51	22,65	23,47	24,14	24,20
85	4,90	5,01	5,41	5,85	6,24	6,70	6,77

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2019d).

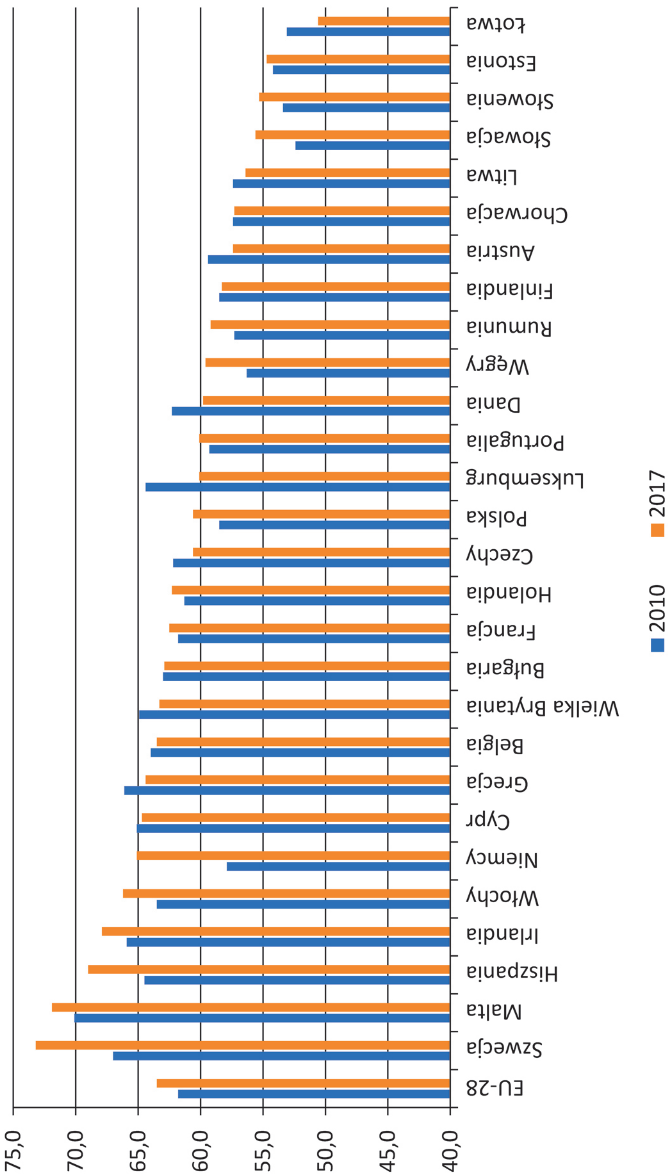
Coraz częściej branym pod uwagę i analizowanym wskaźnikiem jest trwanie życia w zdrowiu. Wskaźnik ten nie tylko obrazuje wydłużanie się życia ludzkiego, lecz także wskazuje na jego jakość, szczególnie w ostatniej fazie. Pokazuje, ile lat przeciętnie ma do przeżycia dana jednostka w dobrym zdrowiu, bez ograniczeń czy też bez występowania niepełnosprawności. Jednak statystyka, jaką jest trwanie życia, nie umożliwia analizy jakości życia. Natomiast trwanie życia w zdrowiu zawiera w sobie informację także o tym, ile lat do przeżycia mają jednostki bez ograniczeń wynikających z problemów zdrowotnych. Z punktu widzenia polityki publicznej i projektowania działań na rzecz osób starszych wskaźnik ten niesie pełniejszą i bardziej pożądaną informację. Trwanie życia w zdrowiu jest estymowane zarówno przez WHO, jak i Eurostat. W politykach publicznych wskaźnik ten jest wykorzystywany w ubezpieczeniach społecznych. Na przykład w Czechach moment przejścia na emeryturę jest powiązany z trwaniem życia w zdrowiu. Przeciętne trwanie życia w zdrowiu dla krajów UE w 2017 roku wynosiło 64 lata dla kobiet i 63,5 roku dla mężczyzn. Przy czym wskaźnik dla Polski plasował nasz kraj w środku stawki europejskiej zarówno dla mężczyzn, jak i dla kobiet (rysunki 4 i 5).

Rysunek 4. Trwanie życia w zdrowiu kobiety urodzonej w 2010 i 2017 roku w Unii Europejskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurostat (2020b).

Rysunek 5. Trwanie życia w zdrowiu mężczyzny urodzonego w 2010 i 2017 roku w Unii Europejskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurostat (2020b).

Należy zauważyć, że o ile różnice w długości trwania życia pomiędzy populacją kobiet i mężczyzn nadal są znaczne, o tyle różnice w trwaniu życia w zdrowiu są już nieznaczne, a w niektórych krajach UE to mężczyźni charakteryzują się dłuższym trwaniem życia w zdrowiu (tabela 4). Wynika to zapewne z nadumieralności mężczyzn i niedożywania tak często jak w przypadku kobiet sędziwej starości, której zazwyczaj towarzyszą różnego rodzaju ograniczenia sprawności, choroby przewlekłe itp. Statystyczna Polka w wieku 65 lat ma do przeżycia w zdrowiu około 8,6 lat, a mężczyzna 8,3. Plasuje to populację Polski poniżej średniej dla 28 krajów UE.

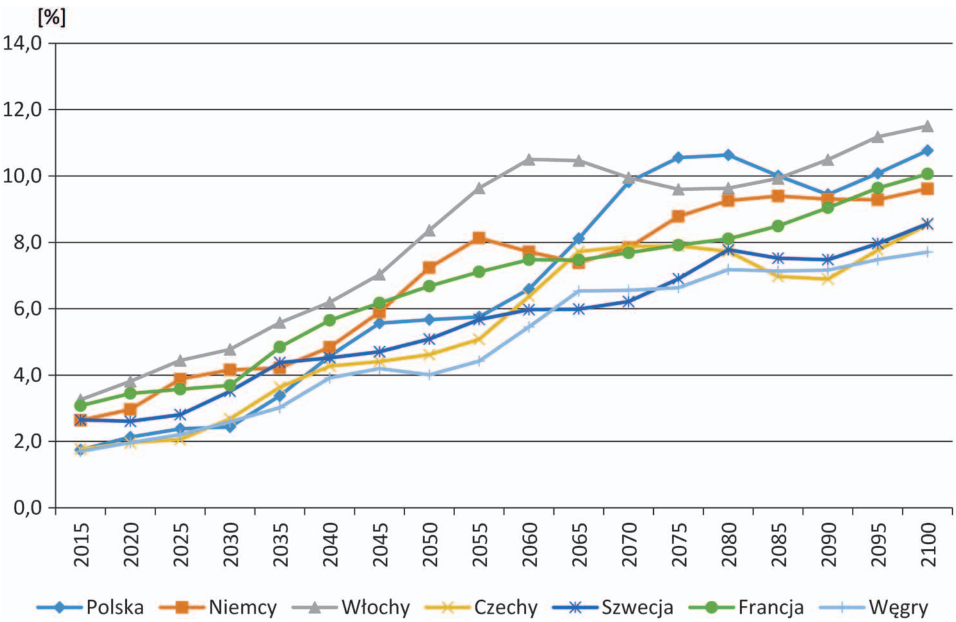
TABELA 4. Trwanie życia w zdrowiu noworodka i osoby w wieku 65 lat w 2017 roku w krajach Unii Europejskiej

Kraj	Trwanie życia w zdrowiu noworodka			Trwanie życia w zdrowiu osoby w wieku 65 lat		
	kobiety	mężczyźni	różnica	kobiety	mężczyźni	różnica
EU–28	64,0	63,5	0,5	10,2	9,8	0,4
Austria	56,8	57,4	–0,6	7,5	7,6	–0,1
Belgia	64,1	63,5	0,6	11,7	10,4	1,3
Bułgaria	66,2	62,9	3,3	9,2	8,4	0,8
Chorwacja	58	57,3	0,7	4,8	5	–0,2
Cypr	65,8	64,7	1,1	8,5	9,5	–1
Czechy	62,4	60,6	1,8	8,5	7,6	0,9
Dania	59,7	59,8	–0,1	12	11,1	0,9
Estonia	57,2	54,7	2,5	6,1	5,7	0,4
Finlandia	56,4	58,3	–1,9	9,4	8,9	0,5
Francja	64,9	62,5	2,4	10,8	9,3	1,5
Grecja	65,1	64,4	0,7	7,8	8,1	–0,3
Hiszpania	69,9	69	0,9	12,4	12,3	0,1
Holandia	57,5	62,3	–4,8	9,6	10,1	–0,5
Irlandia	69,3	67,9	1,4	13,4	12,5	0,9
Litwa	59,8	56,4	3,4	5,6	5,7	–0,1
Luksemburg	58,1	60,1	–2	8,5	9	–0,5
Łotwa	52,2	50,6	1,6	4,2	4,1	0,1
Malta	73,6	71,9	1,7	14,2	13,5	0,7
Niemcy	66,7	65,1	1,6	12,4	11,4	1
Polska	63,5	60,6	2,9	8,6	8,3	0,3
Portugalia	57	60,1	–3,1	6,7	7,9	–1,2
Rumunia	58,3	59,2	–0,9	5,1	5,9	–0,8
Słowacja	55,6	55,6	0	4,1	3,8	0,3
Słowenia	54,6	55,3	–0,7	7,2	7,2	0
Szwecja	71,9	73,2	–1,3	15,8	15,4	0,4
Węgry	60,8	59,6	1,2	6,7	6,7	0
Wielka Brytania	62	63,3	–1,3	11,1	10,5	0,6
Włochy	66,4	66,2	0,2	9,8	9,4	0,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurostat (2020b).

Szybka redukcja umieralności wśród najstarszych seniorów spowodowała akcelerację procesu podwójnego starzenia się. W najbliższych dziesięcioleciach obserwować będziemy także szybkie zwiększanie się populacji osób długowiecznych. Dynamika tego procesu będzie różna w poszczególnych krajach UE, ale proces ten będzie obserwowany we wszystkich państwach. Zarówno kraje charakteryzujące się wyższą niż średnia europejska dzietnością (jak np. Francja), jak i kraje Europy Północnej (np. Szwecja) oraz kraje dawnego bloku wschodniego (np. Polska) będą doświadczały zwiększania się populacji osób po 85. roku życia (rysunek 6).

Rysunek 6. Udział osób w wieku 85 lat i więcej w populacji wybranych krajów Unii Europejskiej w latach 2015–2100 (jako % ludności ogółem) (prognoza)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: UNPD (2019b).

Od 1950 roku we wszystkich krajach członkowskich UE wzrasta odsetek osób w najstarszej grupie wieku. Jednak o ile do 2000 roku obserwowany był liniowy wzrost udziału osób w wieku 85+, to w latach 2015–2050 zgodnie z szacunkami ONZ proces ten ulegnie przyspieszeniu. W 2015 roku najwyższy odsetek najstarszych seniorów odnotowano we Włoszech – 3,3% oraz Francji – 3,1% (rysunek 6). Natomiast w krajach postkomunistycznych, czyli w Polsce, Czechach i na Węgrzech, odsetek ten nie przekraczał w 2015 roku 1,8%. Proces podwójnego starzenia się ludności krajów UE ulegnie przyspieszeniu i w 2050 roku odsetek osób w czwartym wieku we Włoszech i w Niemczech przekroczy 7%, a w Polsce będzie najwyższy wśród krajów postkomunistycznych

i wyniesie 5,8%. W ostatnim roku prognozy sporządzonej przez ONZ Polska dołączy do krajów takich jak np. Włochy czy Francja, gdzie co dziesiąty mieszkaniec będzie w wieku 85+. Zatem społeczeństwa wszystkich krajów UE staną przed wyzwaniami związanymi ze zwiększeniem się udziału osób czwartego wieku. Wzrośnie także odsetek oraz liczba osób w wieku 100+. W Polsce ich udział w populacji w 2050 roku wyniesie 0,1% i będzie to około 30 tys. osób. Już obecnie np. w Japonii jest ponad 100 tys. osób w wieku 100+.

Drugim elementem wpływającym na zaawansowanie procesu starzenia się ludności jest zmniejszanie się liczby urodzeń, a w konsekwencji malejąca populacja dzieci. Współczynnik dzietności, czyli średnia liczba dzieci przypadających na kobietę, w 1955 roku – w okresie powojennego wyżu demograficznego – wynosił 3,61 (tabela 5). Natomiast od początku lat 90. XX wieku utrzymuje się na poziomie niezapewniającym prostej zastępowalności pokoleń i oscyluje w okolicach 1,4. Tak niskie wartości tego współczynnika sprawiają, że Polska jest zaliczana do grupy krajów charakteryzujących się najniższą dzietnością (ang. *the lowest fertility rate countries*). Jeszcze w latach 90. XX wieku kobiety mieszkające na obszarach wiejskich rodziły przeciętnie jedno dziecko więcej niż kobiety z obszarów zurbanizowanych. Jednak w kolejnych latach wzorzec niskiej płodności, tj. mniejsza liczba potomstwa i starszy wiek rodzenia dziecka, zaczął się upowszechniać wśród kobiet zamieszkujących obszary wiejskie i skutkował dalszym spadkiem dzietności w Polsce, pogłębiając proces starzenia się piramidy wieku od dołu (czyli zmniejszanie się liczebne młodych pokoleń).

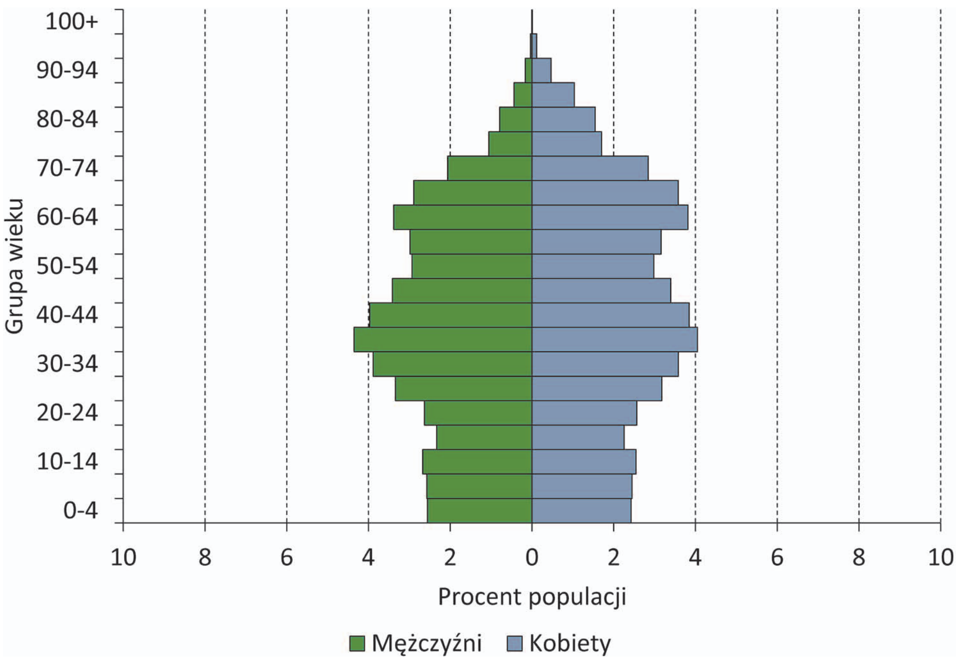
Tabela 5. Dzietność w Polsce w latach 1955–2018

Lata	1955	1980	1990	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Urodzenia żywe (w tys.)										
Ogółem	793,8	695,8	547,7	378,3	364,4	413,3	369,3	382,3	402	389,4
Miasta	339,2	383,4	292,5	208,3	211,2	241,9	217,4	226,3	236,1	229,4
Wieś	454,6	312,4	255,2	170	153,2	171,4	151,9	156	165,8	160,0
Urodzenia żywe na 1000 ludności										
Ogółem	29,1	19,5	14,3	9,9	9,6	10,7	9,6	9,9	10,5	10,1
Miasta	28,6	18,5	12,4	8,9	9	10,3	9,4	9,8	10,2	9,9
Wieś	29,5	21,1	17,5	11,6	10,4	11,4	10	10,2	10,8	10,4
Współczynnik dzietności										
Ogółem	3,61	2,28	1,99	1,37	1,24	1,38	1,29	1,36	1,45	1,44
Miasta	3,18	1,93	1,72	1,2	1,15	1,29	1,24	1,33	1,42	1,42
Wieś	4,02	2,91	2,58	1,65	1,4	1,51	1,35	1,39	1,49	1,45

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2018b, 2019b).

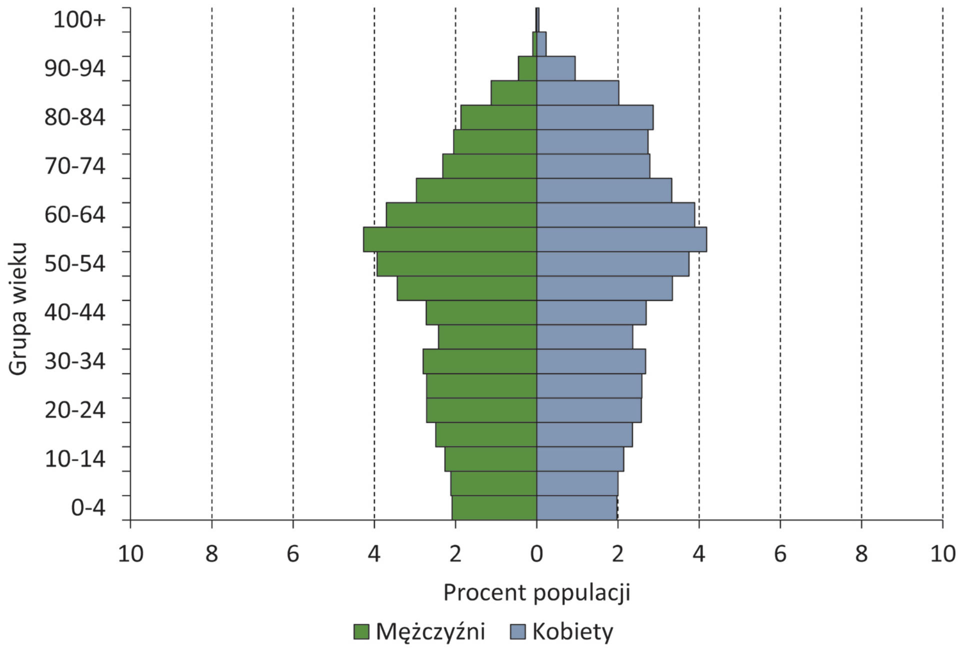
Zaawansowanie i postępowanie procesu starzenia się ludności najlepiej widać, jak już wspomniano, w analizach zmian zachodzących w kształcie piramidy wieku (rysunki 7–11). W 2020 roku kształt piramidy jest „zdeformowany" poprzez powojenny wyż demograficzny i jego „echo", czyli osoby urodzone w latach 50. i 80. XX wieku. Na kolejnych wykresach obserwujemy „przesuwanie się" roczników wyżów demograficznych ku wierzchołkowi piramidy, a tym samym zachodzi proces starzenia się piramidy u wierzchołka i odwracanie się piramidy. Najliczniejsze roczniki echa wyżu demograficznego w 2050 będą zaliczane do grupy „starych-starych". W 2100 roku ilustracja graficzna struktury ludności według wieku przybierze kształt piramidy zastojowej (prostokątnej).

Rysunek 7. Struktura ludności Polski według wieku w 2020 roku

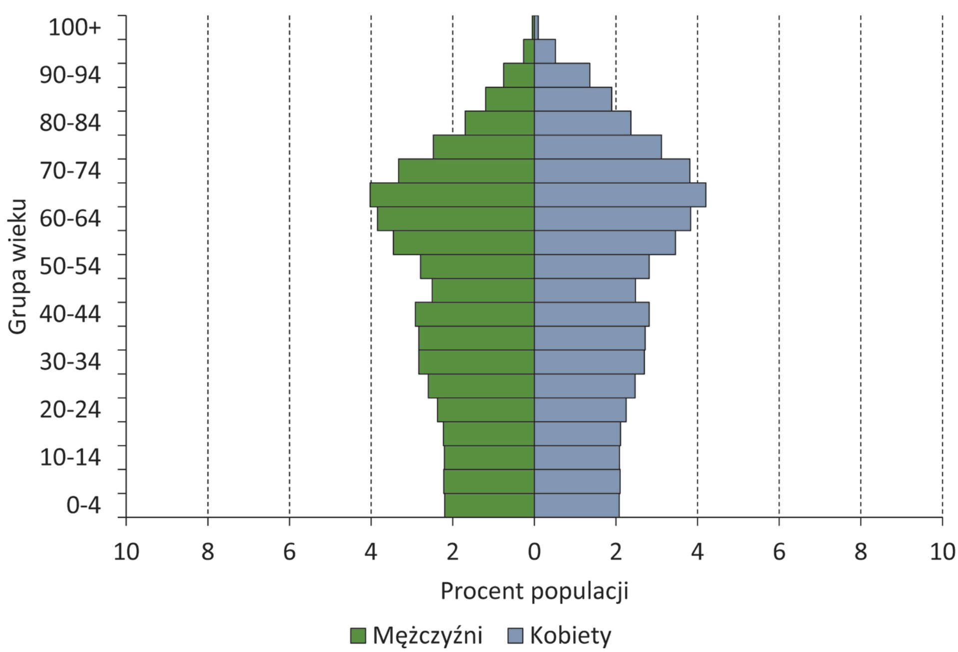
Źródło: opracowanie własne na podstawie: UNPD (2019b).

Rysunek 8. Struktura ludności Polski według wieku w 2040 roku (prognoza)

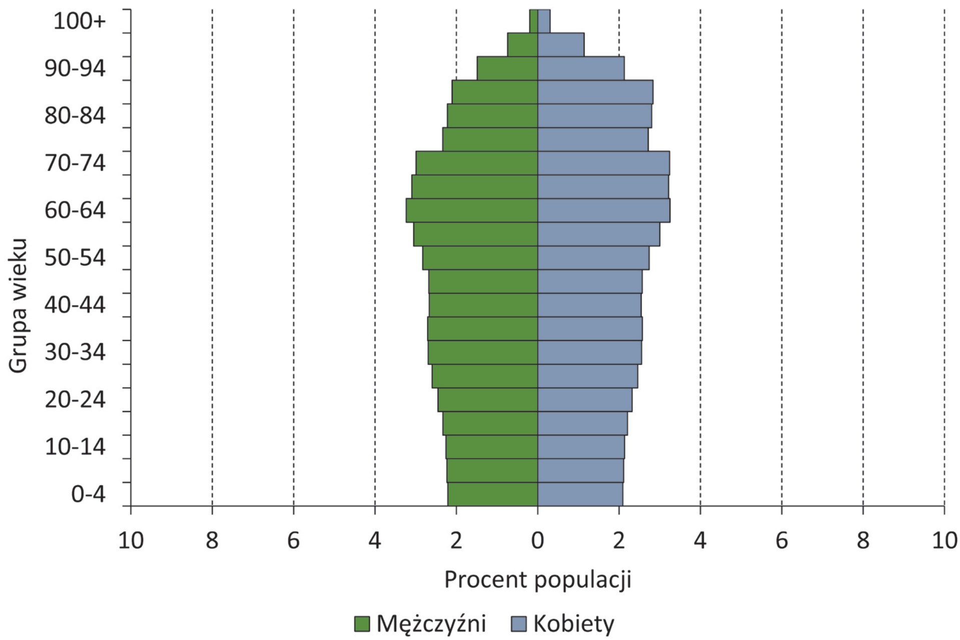
Źródło: opracowanie własne na podstawie: UNPD (2019b).

Rysunek 9. Struktura ludności Polski według wieku w 2050 roku (prognoza)

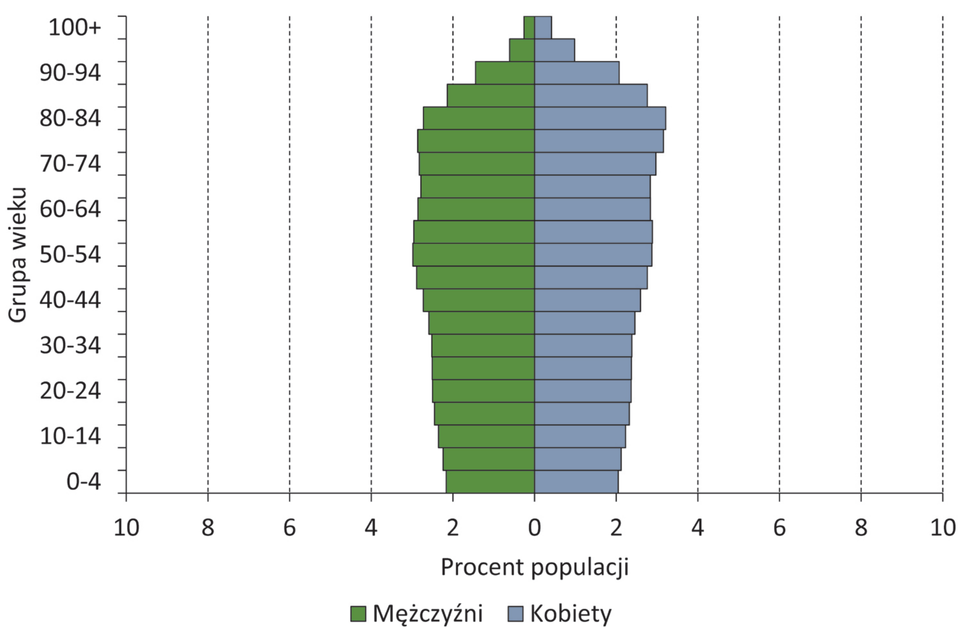
Źródło: opracowanie własne na podstawie: UNPD (2019b).

Rysunek 10. Struktura ludności Polski według wieku w 2080 roku (prognoza)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: UNPD (2019b).

Rysunek 11. Struktura ludności Polski według wieku w 2100 roku (prognoza)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: UNPD (2019b).

Zarówno gerontolodzy, jak i politycy społeczni, rozważając kwestie związane z procesem podwójnego starzenia się populacji, najczęściej koncentrują się na sprawach dotyczących stanu zdrowia oraz konieczności zapewnienia wsparcia osobom wymagającym go. Zmiany struktury ludności według wieku z jednej strony wpływają na zwiększenie popytu na świadczenia opiekuńcze, z drugiej zaś – na zmniejszenie populacji potencjalnych opiekunów. I to właśnie kwestia zapewnienia opieki i zmniejszania się odsetka osób mogących odgrywać rolę potencjalnych opiekunów przy jednoczesnym wzroście udziału osób najstarszych jest centralnym punktem dyskusji dotyczącej populacji osób w czwartym wieku. W wyniku zmian struktury ludności według wieku zarówno w UE, jak i w Polsce zmniejsza się liczba osób w wieku produkcyjnym, a zwiększa w wieku poprodukcyjnym. Tym, co będzie miało coraz większy wpływ na kształt gospodarki i stosunków społecznych, jest nie tylko starzenie się zasobów pracy – czyli ubytek osób w młodszej grupie wieku produkcyjnego (18–44 lata) i przesuwanie się w kolejnych latach osób należących do echa wyżu demograficznego do niemobilnej grupy wieku produkcyjnego – lecz także zmiana struktury subpopulacji ludzi starszych.

Wraz ze wzrostem liczby osób starszych, tj. w wieku 65+, a szczególnie liczby osób w najstarszej grupie wieku, oraz w związku z coraz częstszym dożywaniem do wieku 90, 100 i ponad 100 lat powinna się zmieniać polityka publiczna. Nie powinna się ona koncentrować tylko na kwestiach zapewnienia opieki, lecz charakteryzować się kompleksowym podejściem do subpopulacji najstarszych seniorów i dostrzegać heterogeniczność tej grupy oraz różnorodność potrzeb. Polityka publiczna zarówno jako nauka, jak i jako praktyka władz publicznych – tj. prowadzona na szczeblu centralnym, jak również samorządowym – na ogół nie dostrzega pojawienia się kolejnej fazy w cyklu życia człowieka, jaką jest długowieczność. Typowe opisy biegu życia zdają się nieadekwatne do opisu przebiegu życia osób długowiecznych. W związku z tym osoby długowieczne pozostają „niewidoczne" dla prowadzonej polityki publicznej, a w konsekwencji specyficzne potrzeby tej grupy nie zostają odpowiednio zaadresowane i zaspokojone. Po raz pierwszy w historii ludzkości tak duża grupa ludzi dożyje ponad 85, 90 i 100 lat. Taka zmiana demograficzna powinna zaowocować sformułowaniem zarówno celów, jak i zadań w obrębie poszczególnych dziedzin tematycznych polityki publicznej (takich jak np. polityka zdrowotna, polityka przestrzenna, polityka transportowa, polityka innowacji). Aby możliwe było stworzenie takiej polityki, niezbędne jest zbadanie i wskazanie specyficznych potrzeb tej grupy oraz barier i przeszkód utrudniających lub uniemożliwiających ich zaspokojenie. Drugim ważnym aspektem jest przygotowanie osób w młodszych grupach wieku do długowieczności – na płaszczyźnie nie tylko zdrowotnej, lecz także ekonomicznej i społecznej.

1.5. Charakterystyka zbiorowości osób starszych

Na wstępie należy zauważyć, że osoby starsze oraz najstarsi seniorzy stanowią zróżnicowaną kategorię społeczną. Jako grupa zarówno społeczna, jak i demograficzna nie stanowią jednolitej, homogenicznej zbiorowości. W niniejszym podrozdziale przedstawione zostaną podstawowe charakterystyki różnicujące zbiorowość osób starszych, które powinny być brane pod uwagę przy projektowaniu działań na ich rzecz. Cztery podstawowe cechy wyróżniające zbiorowość osób starszych na tle innych grup ludności to: feminizacja ostatniej fazy życia, singularyzacja, spadek dochodów, pogarszanie się stanu zdrowia i w konsekwencji konieczność uzyskiwania wsparcia od innych osób (Błędowski, 2002, s. 115–120).

Już same różnice w wieku metrykalnym wskazują na prawdopodobieństwo wystąpienia problemów zdrowotnych, niepełnosprawności czy niedołężności. Zróżnicowanie stanu zdrowia wpływa na stopień samodzielności osób starszych w zakresie wykonywania czynności niezbędnych w codziennym funkcjonowaniu, a także możliwości uczestnictwa w życiu rodzinnym i społecznym. W konsekwencji stan zdrowia determinuje aktywność osoby starszej w przestrzeni publicznej i wpływa na widoczność seniorów w życiu codziennym. Osoby w młodszych grupach wieku starszego („młodzi-starzy") – to osoby stosunkowo zdrowe i niepotrzebujące asysty przy wykonywaniu prac domowych, często angażujące się w różne aktywności sąsiedzkie czy też aranżowane przez organizacje pozarządowe lub samorząd lokalny. Wraz z postępującym procesem starzenia się wzrasta zależność seniorów od pomocy innych osób. Osoby w czwartym wieku praktycznie codziennie wymagają pomocy przy wykonywaniu czynności związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego. Zgodnie z wynikami Narodowego Spisu Powszechnego przeprowadzonego w 2011 roku wśród osób w wieku 60 lat i więcej 2,5 mln określiło swój stan zdrowia jako niezadowalający, deklarując występowanie choroby przewlekłej lub innego ograniczenia w wykonywaniu codziennych czynności (GUS, 2018a, s. 6).

W populacji rodzi się więcej dzieci płci męskiej. Na 100 dziewczynek rodzi się około 106 chłopców (GUS, 2018b). Jednak ze względu na nadumieralność mężczyzn w całej populacji obserwowana jest przewaga liczebna kobiet. Jest ona szczególnie widoczna w starszych i najstarszych grupach wieku. Subpopulacja osób starszych charakteryzuje się rosnącym wraz z wiekiem udziałem kobiet (tabela 6). O ile współczynnik feminizacji w grupach 60–64 i 65–69 lat wynosił w 2018 roku odpowiednio 113 i 124, to po 85. roku życia subpopulacja kobiet jest prawie 2,5 razy liczniejsza niż mężczyzn. Różny jest również udział kobiet w populacji wiejskiej i miejskiej. Chociaż w obu zbiorowościach we wszystkich grupach wieku starszego występuje liczebna przewaga kobiet, to na wsi współczynniki feminizacji są nieznacznie niższe niż w mieście. Wynika to ze struktury osób migrujących w drugiej połowie XX wieku (częściej ze wsi do miasta migrowały kobiety).

Tabela 6. Kobiety w populacji osób w wieku 60 lat i więcej w 2018 roku

Wiek	Ludność w danej grupie wieku (%)	Na 100 mężczyzn	Miasta		Wieś	
			ludność w danej grupie wieku (%)	na 100 mężczyzn	ludność w danej grupie wieku (%)	na 100 mężczyzn
Ogółem	51,6	107	52,6	111	50,1	101
60–64	53,1	113	55,1	123	49,4	98
65–69	55,3	124	57,0	132	52,0	108
70–74	57,9	137	58,8	143	56,1	128
75–79	62,0	163	62,4	166	61,2	158
80–84	66,2	196	66,3	197	66,1	195
85–89	70,3	236	69,5	228	71,5	251
90–94	75,3	305	74,6	293	76,5	326
95–99	78,0	355	77,5	345	78,9	373
100 lat i więcej	79,3	383	79,7	392	78,4	363

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS (2019b).

Konsekwencją nadumieralności mężczyzn jest nie tylko wysoki współczynnik feminizacji, lecz także odmienna struktura ludności starszej według stanu cywilnego. Wśród mężczyzn mających przynajmniej 60 lat 78% pozostaje w związku małżeńskim, podczas gdy odsetek zamężnych kobiet w tej grupie wieku to 42% (GUS, 2018a, s. 6). W grupie osób w wieku 80 lat i więcej wdowy stanowią 90%. Przytoczone dane wskazują, że starsze kobiety w ostatniej fazie życia pozostają najczęściej bez współmałżonka. Sytuacja ta wpływa na dochody, jakimi dysponują gospodarstwa domowe wdów i samotnych kobiet. Jest to najczęściej niezarobkowe źródło dochodów (świadczenie emerytalne lub rentowe) i jest ono tylko jedno (ze względu na brak partnera życiowego).

Dodatkowym elementem wpływającym na sytuację dochodową starszych kobiet jest wysokość otrzymywanych świadczeń z systemu ubezpieczeń społecznych. Płeć jest jednym z czynników determinujących dochody osiągane w okresie pracy zawodowej, a w konsekwencji wpływa na wysokość pobieranej emerytury. Kobiety – częściej niż mężczyźni – mają przerwy w życiu zawodowym ze względu na opiekę nad dziećmi i wychowywanie ich. Co więcej, z uwagi na niższy wiek emerytalny, krótszy jest okres oszczędzania na przyszłe świadczenie emerytalne, a dłuższy okres jego pobierania. W 2018 roku przeciętne świadczenie emerytalne wynosiło 2161,65 zł, przy czym świadczenie emerytalne kobiet wynosiło 1894,12 zł, a mężczyzn 2836,89 zł. W przypadku kobiet emerytura jest zatem niższa niż wśród mężczyzn średnio o jedną trzecią (ZUS, 2019, s. 39). Zatem przeciętny mężczyzna emeryt prowadzący jednoosobowe gospodarstwo domowe dysponuje znacznie wyższym średnim dochodem niż prowadząca jednoosobowe gospodarstwo domowe kobieta pobierająca świadczenie

emerytalne. Odsetek osób pobierających świadczenie wypłacane przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych (ZUS) w 2018 roku w wysokości poniżej 1400 zł wynosił 23% (ZUS, 2019, s. 40). Natomiast 70% emerytów pobierało świadczenie w wysokości nieprzekraczającej 2400 zł. O ile nominalna kwota wypłacanego świadczenia na przestrzeni ostatniej dekady wzrastała, to od roku 2015 obserwowane jest zmniejszanie się relacji świadczenia emerytalnego do przeciętnego wynagrodzenia wypłacanego w gospodarce, co jest zapewne spowodowane wzrostem płac w gospodarce oraz wzrostem ustawowej płacy minimalnej (tabela 7).

Tabela 7. Wysokość świadczeń emerytalnych wpłacanych przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych w latach 2010–2018 oraz ich relacja do przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce

Lata	Przeciętna wypłata brutto świadczenia emerytalnego (zł)	Przeciętne wynagrodzenie w gospodarce (%)
2010	1588,95	56,3
2011	1669,22	56,1
2012	1759,85	57,1
2013	1855,52	58,1
2014	1922,92	58,1
2015	1980,96	58,1
2016	2018,48	57,1
2017	2072,44	55,5
2018	2161,65	54,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: ZUS (2019, s. 40).

Subpopulacja osób starszych jest wyraźnie zróżnicowana pod względem uzyskiwanych dochodów – z uwagi nie tylko na płeć, lecz także miejsce zamieszkania. Już samo miejsce zamieszkania i związany z tym wykonywany zawód różnicują poziom dochodów osób starszych. Podczas gdy wysokość przeciętnego miesięcznego świadczenia emerytalnego wypłacanego przez ZUS wynosiła w 2018 roku 2161,65 zł, to średnia emerytura wypłacana przez Kasę Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) wynosiła 1096,15 zł (KRUS, 2018, s. 11). Różnice w dochodach są przyczyną nierówności w dostępie do zakupu dóbr i usług, takich jak np. usługi medyczne i rehabilitacyjne, które w koszyku konsumpcyjnym osób starszych zajmują istotną pozycję. Możliwość zakupu sprzętu rehabilitacyjnego czy odpowiedniego wyposażenia ułatwiającego osobie starszej codzienne funkcjonowanie jest uzależniona od możliwości finansowych seniorów. Również wzrastający (wraz z wiekiem) udział kosztów leków dla osób otrzymujących najniższe transfery z ZUS, ale szczególnie z KRUS, jest dużym obciążeniem. W przypadku osób w pełni sprawnych, u których nie występują jednostki chorobowe, dochody determinują możliwość uczestnictwa w życiu społecznym.

Podstawowe cechy demograficzno-społeczne, tj. wiek, płeć, miejsce zamieszkania, uzyskiwane dochody i stan zdrowia znacznie różnicują populację osób starszych. Jednak jeśli chcielibyśmy przedstawić typową, przeciętną osobę starszą, to byłaby to seniorka. Można zatem podsumować, że starość ma płeć i jest owdowiałą kobietą. Przedstawione cechy powinny być brane pod uwagę nie tylko przy projektowaniu działań na rzecz osób starszych na poziomie lokalnym i centralnym, lecz także w działaniach podejmowanych w ramach przygotowania do starości oraz działaniach na rzecz aktywizacji osób starszych.

1.6. Współczesne wyzwania związane z procesem starzenia się

Obserwowany w przeszłości oraz prognozowany proces starzenia się populacji budził i w dalszym ciągu wzbudza różne reakcje w debacie publicznej. Jeszcze w nie tak odległej przeszłości istotną ich część stanowiły pesymistyczne interpretacje obserwowanych przemian, tworzące rozbudowaną wizję określoną przez Ellen M. Gee (2000) „demografią apokaliptyczną" (ang. *apocalyptic demography*; *voodoo demography*). Składały się na nią w główniej mierze obecne w debacie publicznej od lat 50. XX wieku obawy dotyczące zachwiania dalszego rozwoju gospodarczego i społecznego. Często mówiło się wówczas o załamaniu (np. dotychczasowego porządku), kryzysie (np. finansów publicznych), zmierzchu (np. społeczeństwa nowoczesnego) i upadku (np. rodziny) (Fihel, Okólski, 2014, s. 44). Jeden z nielicznych głosów stojących w opozycji do głównego nurtu interpretacyjnego wyrażał Frank W. Notestein (1954, s. 38), utrzymujący, że jako całość „problem starzenia się" wcale nie jest „problemem" dla ludzkości. Jego zdaniem zupełnym nieporozumieniem jest negatywne postrzeganie tego swoistego triumfu rozwoju współczesnych społeczeństw, a interpretacje takie wymagają stosownych korekt. Optymistyczne wizje i analizy zaczęły pojawiać się już w latach 60. i 70. XX wieku. Wśród ich propagatorów znalazł się m.in. polski demograf Edward Rosset (1978), który zauważył, że najszybszy rozwój społeczny i gospodarczy osiągnęły kraje ze znacznym udziałem osób starszych. Poza tym, gdy jednym z kluczowych czynników starzenia się populacji jest dłuższe życie, proces starzenia się jest nieunikniony i nabiera charakteru globalnego, a dalsze zmiany są nieodwracalne (CEB, 2014, s. 16).

Obecnie proces starzenia się populacji nie jest czymś, czego nie rozumiemy. Nie jest więc już postrzegany jako „katastrofa", która tylko czeka na nadejście. W rzeczywistości bowiem stopniowo nabieramy świadomości, że zmiana struktury ludności daje nam nowe możliwości oraz perspektywy dalszego życia i rozwoju (Zaidi, 2008, s. 16). Eksperci są zgodni, że globalne starzenie się ma znaczący wpływ m.in. na międzynarodowe wzorce wzrostu gospodarczego oraz handlu, migracje społeczne, stabilność systemów rodzinnych, zdolność państw i społeczności do zapewnienia stabilnego dochodu i usług wsparcia socjalnego

ich starszym obywatelom, a także na częstość występowania chorób przewlekłych i niepełnosprawności (Inguanzo, Kaplan, 2017, s. 4–5).

Czekające nas wyzwania mają zatem charakter nie tylko finansowy, lecz także instytucjonalny i organizacyjny. Należy przy tym pamiętać, że z jednej strony starzenie się stanowi element życia jednostki, jest więc procesem o indywidualnym, osobniczym przebiegu. Oznacza to, że nie u wszystkich ludzi objawia się w tym samym momencie życia i że nie przebiega z jednakową intensywnością. Odmienne mogą być też jego konsekwencje, zdeterminowane wieloma okolicznościami. Z drugiej strony starzenie się jest procesem o wymiarze zbiorowym. Dlatego starzenie się populacji determinuje konieczność zmierzenia się zarówno z potrzebami starzejących się jednostek, jak i z potrzebami społeczeństwa z dużym udziałem osób z najstarszych grup wieku. Co więcej, starzenie się ludności w obydwu wyróżnionych wymiarach nie zachodzi w izolacji od innych procesów (Szopa, 2016, s. 25–26). Wpływa ono bowiem na stabilność systemu emerytalnego, opieki zdrowotnej i opieki społecznej oraz na wszystkie pozostałe dziedziny życia społecznego. Kształtuje warunki na rynkach pracy, wpływa na rynki towarów, usług i kapitału oraz determinuje warunki życia ludzi i jego przebieg (Börsch-Supan, 2003; Kotowska, 2006). Już samo hasło „starzejące się społeczeństwo” stawiane jest współcześnie w szeregu obok zastygłych już określeń społeczeństwa konsumpcyjnego i globalnego, co oddaje istotę procesów, z którymi mamy do czynienia. Stoimy tym samym przed koniecznością zmierzenia się z konsekwencjami starzenia się ludności, które obserwować można coraz wyraźniej na każdym poziomie organizacji życia społecznego – mikro (jednostek, rodziny), mezo (społeczności lokalnych) i makro (całych społeczeństw) (Szopa, 2016, s. 24). Ponadto ich szczególna kumulacja widoczna jest przede wszystkim w kilku obszarach współczesnych społeczeństw.

Po pierwsze proces starzenia się stanowi poważne wyzwanie dla systemów społeczno-ekonomicznych. Oznacza większą liczbę osób pozostających na utrzymaniu i mniej dorosłych w wieku produkcyjnym do ich wsparcia, co powoduje, że baza ekonomiczna służąca finansowaniu polityk publicznych związanych z wiekiem (w tym polityki emerytalnej) rozwija się w wolniejszym tempie niż obserwowane w społeczeństwie starzenie się, tzn. dostępne środki finansowe nie są wystarczające do zabezpieczenia potrzeb rosnącej liczby osób starszych (CEB, 2014, s. 26). Nie należy również zapominać o konieczności zapewnienia uprawnień emerytalnych tym osobom, które zwyczajowo nie są objęte formalnymi systemami emerytalnymi (np. kobietom, które nie funkcjonowały na rynku pracy, decydując się na wychowywanie dzieci i/lub świadczenie opieki innym członkom rodziny). Nie ulega wątpliwości, że będziemy musieli znaleźć sposoby, aby uznać, że grupy świadczące bezpłatne i nieformalne (a więc niekwantyfikowalne) usługi na rzecz społeczeństwa również powinny być przewidziane w systemie zabezpieczenia społecznego. Jest to jednocześnie jeden z argumentów podnoszonych w debacie publicznej dotyczącej konieczności zapewnienia

w społeczeństwie poczucia sprawiedliwości międzypokoleniowej. „Rachunek" za wszelkie działania, szczególnie w zakresie świadczeń emerytalnych, obecnego pokolenia pracowników będą musiały zapłacić przyszłe pokolenia (Zaidi, 2008, s. 10–11).

Po drugie proces starzenia się ludności jest bezpośrednio związany również z polityką migracyjną, stanowiącą osobne wyzwanie dla teraźniejszości. Z jednej bowiem strony w UE mamy do czynienia z kryzysem migracyjnym o niespotykanej dotychczas skali, wobec którego nie udało się jeszcze wypracować stanowiska (rozwiązania) spójnego dla wszystkich państw członkowskich. Z drugiej strony rządy państw europejskich decydują się na opracowania planów służących przyciąganiu młodszych pracowników z innych krajów, próbując niwelować w ten sposób rozrastające się w błyskawicznym tempie niedobory siły roboczej generującej dochód narodowy. Choć nie zapewni to zatrzymania procesu starzenia się tych społeczeństw, to jednak daje szansę na konieczną redystrybucję środków w obrębie grup nieaktywnych zawodowo. Pamiętać jednak należy, że społeczeństwa, które tracą młodych pracowników, również się starzeją, a emigracja zaostrza wyzwania w niektórych krajach, oferując rozwiązania innym (Zaidi, 2008; CEB, 2014).

Po trzecie starzejąca się populacja wymaga organizacji właściwej opieki długoterminowej. Oznacza to konieczność podjęcia kroków formalno-prawnych ułatwiających i określających zasady dostarczania formalnych i nieformalnych mechanizmów opieki (CEB, 2014, s. 26). Ponadto konieczna jest właściwa koordynacja wszystkich podmiotów zaangażowanych w zapewnianie opieki osobom starszym, w tym szczególnie wypracowanie pożądanego partnerstwa między sektorem publicznym i prywatnym, aby stworzyć rozwiązania zapewniające opiekę długoterminową odpowiadającą rzeczywistym potrzebom (Zaidi, 2008, s. 11–12).

Po czwarte zapewnienie właściwej opieki medycznej (w tym również specjalistycznej) staje się istotnym wyzwaniem dla współczesnych starzejących się społeczeństw. Jak wiadomo, jedną z cech charakteryzujących proces starzenia się poszczególnych osób jest pogarszający się stan zdrowia wymagający wsparcia farmakologicznego i/lub rehabilitacyjnego. Dlatego konieczne jest zorganizowanie służby zdrowia zapewniającej osobom w starszym wieku, cierpiącym z powodu różnych schorzeń (często określanych mianem geriatrycznych), stały dostęp do konsultacji medycznych oraz właściwej terapii. Jednym z istotnych aspektów, któremu obecnie w debacie publicznej poświęca się coraz więcej miejsca, jest również profilaktyka, a więc odpowiednie przygotowanie do starości, służące odwlekaniu w czasie oraz limitowaniu przejawów starości negatywnie oddziałujących na zdrowie fizyczne i samopoczucie osób starszych. Dlatego bardzo istotne stają się działania służące podnoszeniu świadomości, które mogą generować zmiany stylu życia osób znajdujących się na etapie starości, jak również tych we wczesnej młodości, tak aby ograniczać i niwelować zachowania mogące generować lub potęgować problemy zdrowotne w późnej starości. Już

w początkowych etapach naszego życia musimy zdać sobie sprawę, że zdrowy styl życia zapewni nam nie tylko dodatkowe lata, lecz także dobry stan zdrowia w tych dodatkowych latach. Jest to wyzwanie, przed którym stoją społeczeństwa jako całość, a my jako jednostki jesteśmy odpowiedzialni za wprowadzanie odpowiednich zmian w naszych codziennych praktykach (CEB, 2014, s. 49).

Piąte już wyzwanie związane jest ze szczególnym narażeniem osób starszych na różne formy izolacji społecznej i wykluczenia społecznego, zwłaszcza poprzez zmiany w ich warunkach mieszkaniowych, przy rosnącej liczbie jednoosobowych gospodarstw domowych. Szczególne wyzwania wynikają również z szybkiego wzrostu udziału osób najstarszych, a więc w wieku 80+. Ta grupa wymaga większej opieki (instytucjonalnej i pozainstytucjonalnej) i jest przez to w większym stopniu zagrożona wykluczeniem społecznym niż młodsze osoby starsze. Warto też podkreślić, że potrzeby osób starszych również rosną i ewoluują. Starsi ludzie nie tylko wymagają zabezpieczenia dochodów oraz dostępu do opieki zdrowotnej i leków, lecz także oczekują „przyjaznych" (ang. *age-friendly*) dla nich mieszkań, transportu i przestrzeni publicznych (CEB, 2014, s. 26).

Jeśli cofniemy się w czasie, zobaczymy, że poszczególne kraje europejskie wielokrotnie stały na czele wielu innowacyjnych inicjatyw i działań (innowacji społecznych) w zakresie polityki społecznej, opracowanych i wprowadzonych w ubiegłym wieku w celu zapewnienia osobom starszym właściwych zasobów i usług. To bowiem w Europie po raz pierwszy wprowadzony został system świadczeń emerytalnych (najpierw w Niemczech, a następnie w Wielkiej Brytanii i innych krajach). Również tutaj zapoczątkowane zostały, innowacyjne jak na XX wiek, pomysły na zapewnienie osobom starszym długoterminowej opieki organizowanej w zinstytucjonalizowany sposób poza rodziną. Dlatego obecnie, gdy mamy do czynienia z intensyfikacją obszarów wymagających interwencji i konkretnych rozwiązań, nie ma powodu, by obawiać się, że nie będziemy w stanie sprostać temu wyzwaniu i zapewnić kolejnych nowych rozwiązań (Zaidi, 2008, s. 7).

Konieczność dostosowania się do wyzwań związanych ze starzeniem się populacji odbija się głośnym echem w polityce, mediach oraz dyskusji publicznej i naukowej. Coraz więcej uwagi poświęca się również kwestii drzemiących w osobach starszych potencjałów oraz możliwości (czy nawet konieczności) ich szerokiego wykorzystania. Nową spójność społeczną trzeba bowiem konstruować poprzez modelowanie społeczeństwa, w którym młodsi i starsi ludzie żyją ze sobą dobrze i produktywnie. Osiągnięcie takiego stanu jest w rzeczywistości wyzwaniem nie tylko dla polityki publicznej, lecz także dla sektora prywatnego i otoczenia społecznego osób starszych, co generuje silną potrzebę wieloaspektowej współpracy wszystkich zaangażowanych interesariuszy (Zaidi, 2008, s. 16). Szczególnej istotności nabierają tutaj zatem kwestie aktywności, aktywizacji, produktywności i integracji społecznej osób starszych, odgrywających współcześnie role katalizatorów wspomnianej wyżej spójności społecznej.

1.7. Podsumowanie

Postępujący proces demograficznego starzenia się wpływa na niemal wszystkie dziedziny życia społeczno-gospodarczego, modyfikuje je i stawia nowe wyzwania zarówno przed poszczególnymi jednostkami, jak i zbiorowościami. Zachodzące w strukturze ludności zmiany powodują konieczność przystosowywania się do nich, a także antycypowania wyzwań, które będą się pojawiały wraz z wkraczaniem w fazę starości kolejnych generacji. Dodatkowym wyzwaniem, któremu będą musiały sprostać społeczeństwa, są konsekwencje procesu podwójnego starzenia się populacji i coraz częstszego pojawiania się „najstarszych-starych". Przedstawione w niniejszym rozdziale dane obrazują skalę zjawiska, jakim jest proces demograficznego starzenia się populacji Polski na tle innych krajów Europy. Chociaż populacja Polski nie należy do najstarszych wśród krajów rozwiniętych, to jednak proces ten jest na tyle zaawansowany, że pojawiają się nowe wyzwania w zakresie nie tylko np. rynku pracy czy ubezpieczeń społecznych, lecz także w obszarach organizacji opieki nad osobami starszymi, aktywizacji i włączania osób starszych w główny nurt życia społecznego. Dodatkowym czynnikiem, który powinien być brany pod uwagę przy projektowaniu działań na rzecz osób starszych, jest niejednorodność populacji seniorów. Heterogeniczność wynika m.in. ze zróżnicowanej sytuacji zdrowotnej jednostek, różnego poziomu zamożności i statusu rodzinnego.

2

Formy aktywności i aktywizacja osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych

2.1. Wprowadzenie

Niniejszy rozdział poświęcony jest problematyce aktywności, aktywizacji, produktywności oraz integracji społecznej i zawodowej osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych. Zagadnienia te przedstawione zostały w kontekście dostrzeganych współcześnie konsekwencji i wyzwań wynikających bezpośrednio z obserwowanego – opisanego w rozdziale pierwszym – procesu starzenia się populacji. Czytelnik odnajdzie tutaj krytyczny przegląd literatury przedmiotu dający szanse na rozpoznanie powiązań pomiędzy wymienionymi zagadnieniami. Ich istotne uzupełnienie stanowi odwołanie do pojęcia produktywności osób starszych oraz obserwowanych zmian interpretacyjnych tego zagadnienia, przejawiających się w jakościowej rozbudowie płaszczyzn tworzących jego ramy pojęciowe.

2.2. Rozumienie aktywności, aktywizacji, produktywności i integracji

2.2.1. Aktywność

Nie istnieje jedna powszechnie wykorzystywana definicja aktywności ludzkiej. Jak zauważa Andrzej Słaboń (2001b, s. 38–39), w języku polskim pojęcie to jest niekiedy stosowane zamiennie z terminami „działanie” i „czynność”, a w języku angielskim zbliżone znaczenia mają określenia: *act* (akt, czyn), *action* (akcja, czynność), a także *activity* (aktywność, działalność). Wacław Šmid (2003, s. 18) stwierdza, że jako synonimy aktywności używane są także zwroty: „ruch”, „zachowanie”, „procesy psychiczne” lub „funkcje fizjologiczne”. Do uszczegółowienia tego terminu służy zaś łączenie go z przymiotnikami wskazującymi na typy aktywności, np. aktywność intelektualna, aktywność marketingowa, aktywność regresyjna.

Pojęcie aktywności jest określane różnie w zależności od zainteresowań badaczy reprezentujących poszczególne dyscypliny naukowe. Zestawienie wybranych definicji przedstawiono w tabeli 8. Można wyróżnić przynajmniej cztery podejścia do rozumienia aktywności: 1) biologiczne, 2) psychologiczne, 3) filozoficzne i 4) socjologiczne. W pierwszym ujęciu, jak wskazuje Wincenty Okoń (2007, s. 23), aktywność to „ogół czynności organizmu w celu zaspokojenia jego potrzeb życiowych". W drugim zaś jest to cecha jednostki „polegająca na większej niż u innych częstości i intensywności jakiegoś rodzaju działań" (Okoń, 2007, s. 23). Oba te ujęcia doprecyzowuje Włodzimierz Szewczuk (1998, s. 10), wyróżniając aktywność organizmów roślinnych i zwierzęcych, jako odmiennych zamkniętych układów energetycznych. Pierwsze jedynie wchłaniają materię z otaczającego świata, same nie zmieniając w nim położenia. Drugie dokonują regulacji poprzez poruszanie się w przestrzeni i manipulowanie przedmiotami. Do aktywności zwierząt zalicza się też odruchy jako proste reakcje, wyzwalanie energii na bodźce, co stanowi niższą czynność nerwową, oraz instynkty, skłonności – impulsy do działania w określony sposób (Julia, 1993, s. 16; Sillamy, 1995, s. 14). Jedynie w przypadku ludzi aktywności zewnętrzne są połączone z aktywnościami wewnętrznymi, wyższymi czynnościami nerwowymi związanymi z działalnością mózgu, jak np. myślenie, marzenie, uczucia, przypominanie, które umożliwiają ludziom zmienianie otoczenia przyrodniczego i społeczno-kulturowego zgodnie z własnymi potrzebami, celami i ideałami. Okoliczności zewnętrzne i wewnętrzne określają kierunek i natężenie aktywności, stanowiąc informację o zdarzeniach pojawiających się w otoczeniu lub w organizmie, które występują na tle istniejących potrzeb i które kończą się, gdy poprzez sekwencję czynności zniesiony zostanie stan zaktywizowanej potrzeby (Szewczuk, 1998, s. 11).

Jak twierdził Władysław Jacher (1998, s. 20), w przypadku człowieka aktywność to wykonywanie czynności, które pozwalają mu „być sobą, rozwijać się i uczestniczyć w życiu społecznym zbiorowości i grup społecznych". Elżbieta Górnikowska-Zwolak (1999, s. 9) zauważa, że w ujęciu psychologii aktywność jest uwarunkowana czynnikami osobowościowymi oraz traktowana jako sposób poznawania rzeczywistości społecznej bądź właściwość przejawiająca się w fizycznych i intelektualnych aspektach działania. Fizyczne aspekty to np. zachowania, czyny i reakcje, intelektualne zaś to idee, myśli, pomysły i inicjatywy – nie zawsze możliwe do zrealizowania w sposób fizyczny. Uznaje się też, że aktywność człowieka jest zależna od cech i okoliczności związanych z jednej strony z genotypem i dziedziczeniem skłonności oraz tendencji pozytywnych (talenty) i negatywnych (skłonności chorobowych), z drugiej zaś z otoczeniem i pochodzeniem społecznym (np. wybór światopoglądu, systemu wartości, wyznania religijnego, opcji politycznych) (Jacher, 1998, s. 20). Podejście to znajduje zastosowanie w badaniach i praktyce pedagogicznej. Ludzka aktywność może być też analizowana jako sekwencja kolejnych okresów aktywności i spoczynku

układających się w cykle zdeterminowane zmianami w otaczającym świecie, jak np. dzień–noc, pory roku i cykle wieloletnie (Szewczuk, 1998, s. 12). Jest to istotne w ergonomii oraz higienie i bezpieczeństwie pracy. Ponadto w dziedzinie psychologii, jaką jest charakterologia, uznaje się, że aktywność danej osoby to połączenie czynności i skłonności do działania (Sillamy, 1995, s. 14). Aktywny w tym rozumieniu nie jest więc ten, kto działa tylko pod presją określonych wydarzeń czy też wykazuje zaburzenia aktywności związane z wolą lub nieskoordynowaną pobudliwością motoryczną.

Na gruncie filozofii, jak twierdzi Didier Julia (1993, s. 16), wyróżnia się przynajmniej dwa rodzaje aktywności ludzkiej w zależności od stopnia świadomości działających podmiotów. Pierwszy to przyzwyczajenie nabyte mechanicznie przez zwykłe powtarzanie czynności lub w sposób świadomy, które staje się cechą później wyuczonych czynności tak, iż są wykonywane nieświadomie. Drugi rodzaj stanowi dobrowolna, świadomie wybrana przez osobowość czynność, przy czym decyzja o niej wiąże się z niepohamowanym pragnieniem. W filozofii wyróżnia się też pragmatyzm jako nurt, w którym centralne znaczenie ma aktywizm – postawa akcentująca wartość działania, woli człowieka nad intelektem (Gawor, 1999, s. 10; Słaboń, 2001a, s. 11; Šmid, 2003, s. 17). Aktywizm wiąże się z dążeniem do przetrwania oraz z osiąganiem indywidualnej i społecznej pomyślności, szczęścia, dobrostanu i dobrobytu (ang. *success*, *prosperity*, *happiness*, *wellbeing*, *welfare*). Pojęcie to jest też wykorzystywane w pedagogice jako zasada zaangażowania osób nauczanych (np. uczniów, studentów, uczestników szkoleń) w procesy dydaktyczno-wychowawcze.

W ujęciu socjologicznym nurt zorientowany na analizy form aktywności określany jest jako aktywistyczny lub interakcjonistyczny (Sztompka, 2002, s. 32–33). Zakłada się w nim, że społeczeństwo to zbiór wzajemnie zorientowanych działań jednostek, inaczej: zbiór interakcji, czyli wzajemnych oddziaływań aktorów, podmiotów działań. Można uznać, iż współcześnie paradygmat ten jest związany z teoriami podmiotowości – „agencji", „aktora", „wolnej woli", „sprawstwa podmiotowego" i „działania podmiotowego" (Bauman, 1998; Wnuk-Lipiński, 2005, s. 79–100). Za Piotrem Sztompką (2002, s. 105–107) można przyjąć też kontinuum dziesięciu przejawów aktywności ludzkiej. Najprostszym typem – podobnie jak w ujęciu psychologicznym – są 1) zachowania, czyli zewnętrznie obserwowalne ruchy fizyczne; następnie wyróżnia się: 2) działania, jako zachowania wyposażone w znaczenie; 3) czynności społeczne, czyli działania skierowane ku innym ludziom; 4) działania społeczne, zorientowane na potencjalne reakcje innych; 5) kontakty społeczne, jako jednorazową wymianę reakcji na działania społeczne partnera; 6) interakcje, czyli sekwencje wzajemnie zorientowanych i wzajemnie modyfikowanych działań społecznych; 7) interakcje powtarzalne, jako wielość przypadkowych epizodów interakcyjnych między tymi samymi partnerami; 8) interakcje regularne, jako wielość nieprzypadkowych epizodów interakcyjnych, przebiegających według pewnego

rytmu czasowego; 9) interakcje regulowane, gdy cały przebieg jest wyznaczony normatywnie regułami społecznymi; oraz 10) stosunki społeczne, jako abstrakcyjne relacje między pozycjami społecznymi, realizujące się w wielości interakcji polegających na wykonywaniu wzajemnie zorientowanych, normatywnie przypisanych ról społecznych. W kontekście podjętego tematu kontinuum to może służyć do analizy aktywizacji jako stopniowego zwiększania podmiotowego uczestnictwa jednostek i grup w aktywności innych, aż do zawiązywania i utrzymywania z nimi tymczasowych lub stałych relacji zorientowanych na współdziałanie i realizację określonych wartości, celów i interesów.

Ponadto w literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na typologie aktywności. Na przykład Czesław Matusiewicz (1998, s. 12–13) wyróżnia aktywność ogólną – nieukierunkowaną na określony cel, niespokojną, chaotyczną ruchliwie, nieskoordynowaną dążeniowo, która jest fazą przygotowawczą do aktywności specyficznych, jak np. fizyczna (w tym ruchowa), psychiczna (w tym sensoryczna, intelektualna, poznawcza, psychomotoryczna), kulturowa, artystyczna, rekreacyjna, produkcyjna czy społeczna. Julia (1993, s. 16) wymienia następujące aktywności: racjonalną – związaną z wyborem środków i celów; moralną – odnoszącą się do tłumienia egoistycznych odruchów i postępowania zgodnie z obowiązkiem; oraz twórczą – związaną z uprawianiem sztuki, filozofii i nauki. Z kolei Jacher (1998, s. 20) wyróżnia aktywność indywidualną, jako czynności i działania skierowane głównie do siebie jako osoby, oraz aktywność społeczną, jako ukierunkowaną na pomyślność innych ludzi, przy czym nie jest to aktywność zawodowa, a przejawiająca się np. w uczestnictwie w działaniach zbiorowych i ruchach społecznych. Tak rozumiana działalność społeczna z perspektywy rozróżnienia czasu pracy i czasu wolnego przynależy do sfery czasu wolnego, a jej synonimami są niekiedy praca i działalność społeczna (Górnikowska-Zwolak, 1999, s. 9). Okoń (2007, s. 23) zaś odmiennie traktuje aktywność społeczną – jako kategorię ogólną, która obejmuje pracę wytwórczą, działalność społeczno-kulturalną, sport, zabawę, aktywność intelektualną i amatorską. Jerzy Drążkiewicz i Halina Worach-Kardas (za: Górnikowska-Zwolak, 1999, s. 10) wyróżnili aktywność ekspresyjną, służącą realizacji wspólnych zainteresowań ludzi podejmujących zbiorowe działanie, oraz instrumentalną, nastawioną na realizację interesów grupy, wspólnych celów. Górnikowska-Zwolak (1999, s. 10) wskazuje jeszcze na aktywność sformalizowaną – obowiązującą w wyodrębnionych instytucjach społecznych – która dominuje w okresach stabilizacji systemu społecznego, oraz niesformalizowaną – doraźną, spontaniczną, nieposiadającą formalnych ram, trwałej struktury i kryteriów uczestnictwa, która obecna jest w czasie napięć społecznych. Małgorzata Dzięgielewska (2006, s. 161–163) wyróżnia natomiast aktywność formalną (w stowarzyszeniach i organizacjach społecznych), nieformalną (polegającą na kontaktach z rodziną, przyjaciółmi, znajomymi, sąsiadami) i samotniczą (obejmującą oglądanie telewizji, czytanie, rozwijanie zainteresowań, hobby); w podziale według zainte-

resowań zaś aktywność: domowo-rodzinną, kulturalną, zawodową, społeczną, edukacyjną, religijną i rekreacyjną.

Tabela 8. Wybrane definicje aktywności

Definicja
„Działania, wykonywane najczęściej w żywy, intensywny sposób" (Żmigrodzki, 2019).
„Zdolność do intensywnego działania, czynny udział w czymś" (Dubisz, 2019).
„Ogół czynników istoty żywej, wrodzona skłonność lub zdolność do działania, będąca u podstaw wszelkich zachowań; z punktu widzenia psychologii aktywność człowieka jest sposobem poznawania rzeczywistości, a zarazem ogólną właściwością psychiczną przejawiającą się w działaniach fizycznych i intelektualnych, uwarunkowanych czynnikami osobowościowymi" (Zych, 2001, s. 19).
„Ogół czynów istoty żywej. Aktywność jest skłonnością wrodzoną, leży u podstaw wszelkich zachowań" (Sillamy, 1995, s. 14).
„Czynny tryb życia, chęć działania, czynny udział w różnych dziedzinach życia. Dotyczy to zarówno czynności fizycznych, jak i życia psychicznego oraz intelektualnego. Zachowanie aktywności jest warunkiem prawidłowego, harmonijnego starzenia się. Jest także podstawą leczenia wielu chorób, zwłaszcza tzw. chorób cywilizacyjnych" (Frąckiewicz, Żakowska-Wachelko, 1987, s. 8).
Aktywność człowieka to „czynności służące do zaspokojenia potrzeb człowieka o charakterze biologicznym (bytowych), psychicznym, społecznym (uczestnictwa w życiu różnych grup społecznych) i kulturowym (uczestnictwo w życiu kulturowym oraz spuściźnie kulturowej). Aktywność człowieka jest moralno-wolicjonalną właściwością osobowości ujawniającą się w podejmowaniu celowych działań prowadzących do rozwiązywania społecznych i indywidualnych zadań, zazwyczaj o kompleksowym charakterze" (Nowacki, Korabiowska-Nowacka, Baraniak, red., 1999, s. 12).
„Regulacja stosunku organizmu do otaczającego świata polegająca na zmianach własnego położenia w przestrzeni oraz na manipulowaniu przedmiotami jest istotą aktywności organizmów wyższych" (Szewczuk, 1998, s. 10).
„Aktywność to stan bycia czynnym. Zdrowe organizmy żywe są stale aktywne, bowiem jest to cecha życia, jednak poziom aktywności jest różny u poszczególnych osobników, zmienia się też okresowo, zarówno w wymiarze dobowym, jak i rocznym, a także w różnych fazach życia. Decyduje o tym stan pobudzenia (aktywacja), uwarunkowany procesami neurofizjologicznymi i psychologicznymi" (Matusiewicz, 1998, s. 12).
„Aktywność – działalność, zdolność albo skłonność do działania, do podejmowania inicjatywy, swoista energia, pojęcie immanentnie związane z jakimś czynem" (Górnikowska-Zwolak, 1999, s. 9).
„1) w biologii: ogół czynności organizmu w celu zaspokojenia jego potrzeb życiowych; 2) w psychologii: właściwość indywidualna jednostki polegająca na większej niż u innych częstości i intensywności jakiegoś rodzaju działań. Szczególną cechą aktywności ludzkiej jest udział w zmienianiu otoczenia przyrodniczego i społeczno-kulturowego, stosownie do ludzkich potrzeb, celów i ideałów" (Okoń, 2007, s. 23).

Źródło: opracowanie własne.

Aktywność zawodowa to, jak twierdzi Danuta Możdżeńska-Mrozek (2002b, s. 14), z punktu widzenia nauki o polityce społecznej „uczestnictwo jednostki w procesie produkcji społecznej, inaczej – wykonywanie pracy przynoszącej dochód". W szerszym ujęciu pedagogiki pracy Tadeusz W. Nowacki ze współpracownikami (1999, s. 12) wskazuje zaś, iż jest ona utożsamiana „z przejawianiem pozytywnych postaw człowieka wobec zadań zawodowych i obowiązków pracowniczych w okresie, gdy praca zawodowa stanowi jeden z głównych rodzajów działalności i sens życia. Aktywność zawodowa zależy od wielu czynników, takich jak: cechy indywidualne pracownika, warunki pracy oraz stopień identyfikacji z zawodem wyznaczony linią rozwoju zawodowego pracownika". Definicja ta nie precyzuje jednak, w jakim właściwie okresie praca zawodowa dominuje w życiu człowieka. Dzięgielewska (2006, s. 161–163) z perspektywy gerontologii społecznej stwierdza zaś, że aktywność zawodowa to typ sposobu porozumiewania się człowieka z innymi ludźmi i z otaczającym go światem, który zaspokaja „potrzebę uznania, użyteczności i przydatności. Chroni także przed obniżeniem się pozycji społecznej, poprawia samopoczucie, a także samoocenę zdrowia, czy ułatwia np. samookreślenie kulturowe".

Bardziej szczegółowe określenia aktywności zawodowej zostały sformułowane przez ekonomistów. Janine Brémond, Jean-François Couet i Marie-Martine Salort (2005, s. 114) odnoszą tę aktywność do działalności realizowanej poza domem przez ludność danego społeczeństwa zdolną do pracy, która składa się z osób zatrudnionych – wykonujących opłacaną działalność zawodową, oraz niezatrudnionych (bezrobotnych) – poszukujących pracy i gotowych do jej podjęcia. Ludność nieaktywna zawodowo zaś to zbiorowość osób, które „nie wykonują ani nie poszukują możliwości wykonywania opłacanej działalności zawodowej" (Brémond, Couet, Salort, 2005, s. 114). Są to w szczególności: gospodynie domowe, uczniowie, studenci, emeryci i renciści. Ponadto możliwe są analizy ludności aktywnej zawodowo w podziale na kategorie społeczne (np. rolnicy; rzemieślnicy, handlowcy i szefowie przedsiębiorstw; kadry, wyższe zawody intelektualne; zawody usługowe; urzędnicy; robotnicy) i na sektory zatrudnienia, tj. rolnictwo, przemysł i usługi (Brémond, Couet, Salort, 2005, s. 115–116). Zmiany liczebności ludności aktywnej zawodowo wiążą się z czynnikami demograficznymi (np. stopa urodzeń, stopa śmiertelności, saldo migracji), zmianami długości okresu kształcenia, wieku emerytalnego i rozwojem aktywności zawodowej kobiet (Brémond, Couet, Salort, 2005, s. 116–117).

Nieco odmienne stanowisko przedstawia Dawid Piątek (2009, s. 145), twierdząc, iż grupa aktywna zawodowo to osoby w wieku produkcyjnym (w Polsce 18–64 lata dla kobiet i 18–65 lat dla mężczyzn), które są zdolne do pracy i gotowe do jej podjęcia na warunkach typowych dla danej gospodarki. Część z nich to zatrudnieni, którzy wykonują pracę najemną lub prowadzą działalność gospodarczą na własny rachunek, a część to bezrobotni – osoby zdolne i chętne do podjęcia pracy, ale nieznajdujące jej pomimo poszukiwań. Autor, inaczej niż

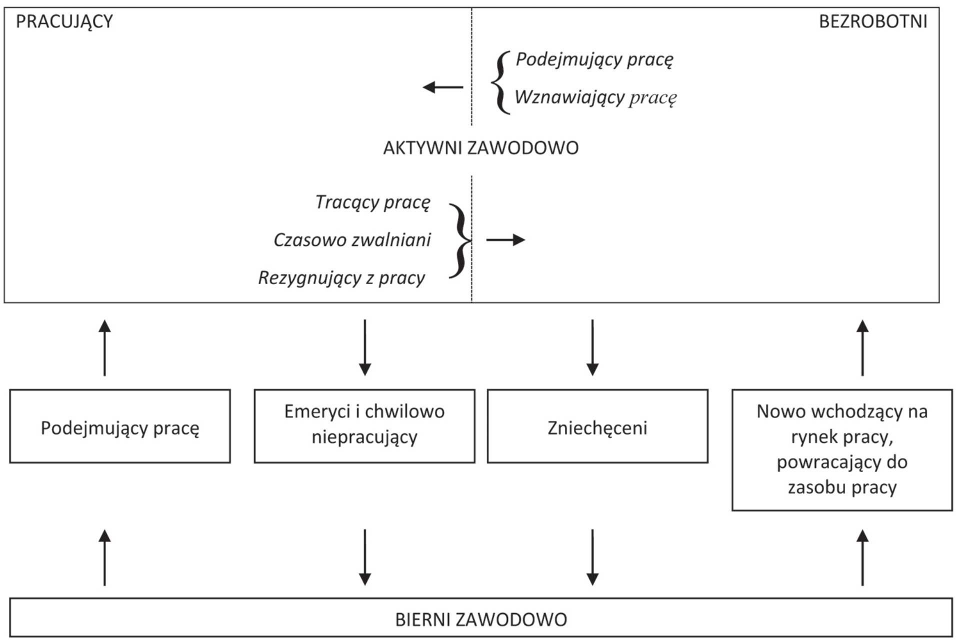
cytowani badacze francuscy, zaznacza, że liczba osób aktywnych zawodowo to zasób siły roboczej, podczas gdy bierni zawodowo to pozostałe osoby w wieku produkcyjnym. W ten sposób pomija się jednak obecność na rynku pracy osób z pozostałych grup wieku. Z ujęciem tym kontrastuje definicja Adama A. Zycha (2001, s. 19; 2007, s. 16), który do aktywnych zawodowo zalicza też kontynuujące pracę osoby w wieku poprodukcyjnym. Podobne do Piątka stanowisko prezentuje zaś Wacław Jarmołowicz (2010, s. 126), który zasoby siły roboczej definiuje jako „te zasoby ludności w tzw. wieku produkcyjnym, które obejmują – w danym czasie – osoby zdolne (fizycznie i psychicznie) do pracy oraz gotowe do jej podjęcia na typowych dla danej gospodarki warunkach". Zasoby te obejmują grupy zatrudnionych i bezrobotnych. Zatrudnienie „jako stan w gospodarce obejmuje te osoby, które wykonują w danym czasie pracę najemną bądź pracują na własny rachunek (tzn. prowadzą własną działalność gospodarczą)" (Jarmołowicz, 2010, s. 126). Bezrobocie zaś „to stan odnoszący się do tej części ludności w wieku produkcyjnym, która jest zdolna i gotowa do podjęcia pracy, akceptuje typowe warunki pracy i płacy oraz przejawia zainteresowanie znalezieniem pracy" (Jarmołowicz, 2010, s. 127). Osoby spoza tych dwóch grup badacz określa jako nienależące do zasobu siły roboczej.

Zdzisław Sadowski (2003d) wskazuje zaś, że ludność aktywną zawodowo można mierzyć pod względem nie tylko jej ilości (liczbą osób), lecz także jakości (poziomem kwalifikacji). Może ona obejmować zarówno pracujących w gospodarce narodowej, jak i pracujących w zagranicznych jednostkach organizacyjnych i siłach zbrojnych. Może też być ustalana na podstawie różnych okresów obserwacji. Autor dzieli ponadto czynniki oddziałujące na aktywność zawodową na: demograficzne, ekonomiczne (np. zapotrzebowanie na zasoby pracy, realny poziom płac), socjalne (np. pozapłacowe źródła dochodów gospodarstw domowych) i społeczne (np. preferowany model rodziny, wzory konsumpcji, ograniczenia zdolności do pracy, postawy wobec pracy). Biernych zawodowo określa zaś jako tych, którzy nie pracują i nie są bezrobotni (Sadowski, 2003e). Są to osoby o niezarobkowym źródle utrzymania lub pozostające na utrzymaniu innych osób, np. emeryci, renciści, otrzymujący alimenty, stypendia, pomoc społeczną; uczniowie, którzy zawarli z zakładem pracy umowę o pracę na okres nauki zawodu lub przyuczenia; osoby odbywające czynną służbę wojskową; osoby odbywające karę pozbawienia wolności; osoby przebywające w domach opieki; osoby uzyskujące dochód m.in. z dzierżawy, wynajmu lokali, sprzedaży rzeczy własnych (także otrzymywanych z zagranicy) itp. bądź z kapitału; oraz osoby przebywające na urlopie wychowawczym.

Bogusław Czarny (2002, s. 444) odróżnia zaś aktywnych zawodowo (zasoby pracy), czyli pracujących, od bezrobotnych oraz biernych zawodowo (np. uczniowie, gospodynie domowe, emeryci, osoby, które nie chcą pracować). Przedstawia przy tym model przepływów na rynku pracy (rysunek 12) między poszczególnymi zbiorowościami, w którym określa m.in. grupę zniechęconych, czyli

osób, które po długim poszukiwaniu pracy straciły nadzieję na jej znalezienie i zaprzestały podejmowania wysiłków (Czarny, 2002, s. 451–452). Przepływy zależne są m.in. od zmian wieku emerytalnego (zob. np. dostępność do niższego wieku emerytalnego w przypadku pracy w szczególnych warunkach, w służbach mundurowych i w wojsku), wielkości produkcji, popytu na pracę, wzorów konsumpcji, postaw wobec pracy, preferowanego modelu rodziny, tradycji pracy zawodowej kobiet, realnego poziomu płac, pozapłacowych źródeł dochodów gospodarstw domowych.

Rysunek 12. Przepływy na rynku pracy

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Czarny (2002, s. 451).

Definicje zatrudnionych, bezrobotnych i biernych zawodowo różnią się ponadto w zależności od źródeł danych o rynku pracy: 1) badań aktywności ekonomicznej ludności (BAEL), które dotyczą osób po 15. roku życia oraz 2) bieżących danych urzędów pracy, które dotyczą osób w wieku 18–59 lat w przypadku kobiet i 18–64 lata w przypadku mężczyzn oraz młodocianych absolwentów (Czarny, 2002, s. 444). Zarówno pierwsze ujęcie, oparte na kryteriach Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), jak i drugie – wynikające z Ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2019, poz. 1482) – są przyjmowane w nauce o polityce społecznej (Możdżeńska-Mrozek, 2002b, s. 14). Aktywność ekonomiczna w BAEL jest definiowana jako „fakt wykonywania, posiadania bądź poszukiwania pracy” (GUS, 2009, s. 7), którą wykazuje zbiorowość osób pracujących i bezrobotnych.

Ich przeciwieństwo stanowi zaś zbiorowość osób biernych zawodowo. Należący do pierwszej grupy to osoby, które w badanym tygodniu co najmniej przez jedną godzinę wykonywały pracę zarobkową (prowadziły własną działalność gospodarczą, zatrudniając co najmniej jednego pracownika najemnego, pracowały na własny rachunek, były zatrudnione w prowadzeniu rodzinnej działalności gospodarczej lub uczyły się zawodu i otrzymywały wynagrodzenie), bądź były zatrudnione i tymczasowo nie wykonywały pracy np. z powodu choroby, urlopu, strajku, przerwy w działalności zakładu czy pogody. Bezrobotni zaś to osoby, które zarówno nie pracowały w ciągu badanego tygodnia, jak i przez cztery tygodnie aktywnie poszukiwały pracy oraz były gotowe i mogły podjąć pracę. To także osoby, które znalazły pracę i czekają na jej rozpoczęcie do 30 dni (Czarny, 2002, s. 444–445). Aktywni ekonomicznie są tu zatem i ci, którzy są zatrudnieni legalnie, i pracujący w „szarej strefie". Bierne zawodowo są zaś osoby nieposiadające legalnej lub nielegalnej pracy i nieposzukujące jej.

Definicje przyjmowane przez urzędy pracy odnoszą się z kolei do danych nie z badań, lecz z ich bieżącej działalności zgodnie z przepisami Ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2019, poz. 1482) (zob. Czarny, 2002, s. 445). Zatrudnieni w takim ujęciu to osoby, które pracowały na podstawie stosunku pracy, stosunku służbowego, umowy o pracę nakładczą lub wykonywały inną pracę zarobkową (np. na podstawie umowy agencyjnej, umowy zlecenia, umowy o dzieło). Bezrobotni zaś to osoby niezatrudnione, niewykonujące innej pracy zarobkowej, zdolne i gotowe do podjęcia zatrudnienia w pełnym wymiarze czasu pracy, nieuczące się w szkole w systemie dziennym, zarejestrowane we właściwym dla miejsca zamieszkania powiatowym urzędzie pracy. Jednocześnie bezrobotny musi spełniać m.in. następujące warunki: nie ma prawa do emerytury lub renty inwalidzkiej i nie pobiera świadczenia rehabilitacyjnego, zasiłku chorobowego, macierzyńskiego, wychowawczego; nie posiada nieruchomości rolnej o powierzchni użytków rolnych powyżej 2 ha przeliczeniowych; nie podlega ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu z tytułu stałej pracy jako domownik w gospodarstwie rolnym o powierzchni użytków rolnych przekraczającej 2 ha przeliczeniowe; posiada stan zdrowia pozwalający na podjęcie zatrudnienia co najmniej w połowie wymiaru czasu pracy obowiązującego w danym zawodzie; oraz nie przebywa w areszcie lub nie odbywa kary pozbawienia wolności.

Z perspektywy nauki o polityce społecznej istotna jest nie tyle ogólna aktywność zawodowa, ile zjawisko bezrobocia postrzegane jako kwestia społeczna. Jacek Męcina (2002b, s. 20–21) wymienia pięć znaczeń bezrobocia: 1) brak równowagi na rynku pracy wyrażający się nadwyżką podaży pracy nad jej popytem; 2) sytuacja, w której grupa pracowników zdolnych do pracy oraz gotowych do jej podjęcia nie znajduje możliwości zatrudnienia; 3) niezaspokojona potrzeba pracy przynoszącej dochód; 4) stan przymusowej bezczynności zawodowej spowodowany trudnością w znalezieniu pracy; oraz 5) stan przeciwstawny pełnemu

zatrudnieniu – sytuacji, w której każdy człowiek zdolny do pracy i chcący pracować może znaleźć pracę w stosunkowo krótkim czasie i na warunkach regulowanych przepisami prawa pracy. Z kolei Krystyna Mlonek (2006, s. 93) wyróżnia przedmiotowe i podmiotowe ujęcie problemu bezrobocia, przy czym podział ten ma charakter analityczny, gdyż w rzeczywistości oba podejścia występują łącznie. W pierwszym ujęciu bezrobocie stanowi problem ekonomiczny, jest kategorią analityczną rynku pracy i oznacza niezrealizowaną podaż pracy, która jest rezultatem nierównowagi między podażą siły roboczej (zasoby pracy) a popytem na pracę (miejsca pracy). Zakres podmiotowy dotyczy natomiast postrzegania zjawiska od strony jednostek dotkniętych brakiem pracy i oznacza „stan bezczynności zawodowej osób zdolnych do pracy i zgłaszających gotowość do jej podjęcia, dla których podstawą egzystencji są dochody z pracy" (Mlonek, 2006, s. 93). Ujęcie to zwraca uwagę na skutki bezrobocia jako kwestię społeczną. Za Julianem Auleytnerem i Katarzyną Głąbicką (2001, s. 13) kwestię społeczną można rozumieć jako „wyraz asymetrycznych przekształceń w rozwoju gospodarczym, które rodzą zagrożenia społeczne" oraz dzielić na poszczególne kwestie socjalne – przedmiotowo, jako odrębne problemy charakteryzujące różne grupy społeczne (m.in. bezrobocie, ubóstwo), oraz podmiotowo, jako nierówności socjalne związane z poszczególnymi grupami społecznymi (np. ludzie starzy, osoby z ograniczeniami sprawności) (Auleytner, Głąbicka, 2001, s. 12). Według Jana Daneckiego (2002, s. 77–78) kwestie społeczne można rozumieć jako stan blokujący zaspokajanie podstawowych potrzeb ludzkich oraz problem, który szczególnie dotkliwie wpływa na życie i współdziałanie członków danej zbiorowości. Bezrobocie jako kwestia w tym ujęciu ma różny stopień dolegliwości i łączy się z innymi problemami. Gdy ma charakter umiarkowany, jest czasowe, wiąże się z niedostatkiem, dyskomfortem mieszkaniowym, stygmatyzacją i niepewnością socjalną. Długotrwałe ma zaś intensywną dolegliwość, łączy się z biedą, brakiem możliwości samodzielnego mieszkania, marginalizacją i uzależnieniem od pomocy. Skrajny przypadek to bezrobocie chroniczne – kwestia o dolegliwości krytycznej, związana z nędzą, bezdomnością, wykluczeniem i bezradnością.

2.2.2. Aktywizacja

Kolejnym pojęciem wymagającym omówienia jest aktywizacja. Jest ono niekiedy stosowane zamiennie z terminem „animacja" (Górnikowska-Zwolak, 1999, s. 10) i w powiązaniu z takimi określeniami jak np. (aktywna) integracja, integracja wiekowa lub międzypokoleniowa, reintegracja, mobilizacja, włączanie, leczenie, podmiotowość, sprawczość, wzmacnianie (ang. *empowerment*) (zob. Karwacki, 2010, s. 10; Miżejewski, 2011, s. 7).

Aktywizacja to określenie wieloznaczne, używane w różnych kontekstach i wymiarach zarówno dyskursu politycznego, jak i w badaniach empirycznych.

Według *Uniwersalnego słownika języka polskiego* jest to „pobudzanie do działania, uaktywnianie; także: wzmaganie się aktywności, ożywianie się" (Dubisz, 2019). Podobnie w *Nowym słowniku pedagogiki pracy* terminem tym określa się „wzmożenie i ożywienie działalności" (Nowacki, Korabiowska-Nowacka, Baraniak, red., 1999, s. 11). Górnikowska-Zwolak (1999, s. 9) wskazuje, iż jest to „wzmaganie, także wzmaganie się aktywności, uaktywnianie (się)", a aktywizować to „czynić aktywnym, pobudzać do działania, ożywiać". W ujęciu psychologii bliskie temu znaczenie ma aktywacja jako stan pobudzenia, wzmaganie, pobudzanie, wzbudzanie, zdolność do działania organizmu lub przygotowanie do działania (Šmid, 2003, s. 16–17). Jak twierdzi Matusiewicz (1998, s. 12), organizm ludzki ma właściwość samoczynnej regulacji sił pobudzenia i utrzymuje je na optymalnym poziomie sprawności funkcjonalnej. Poszczególne osoby różnią się dążeniem do doznań intensywnych lub stonowanych, niewzbudzających silnych emocji, co jest następstwem różnic w strukturze motywacyjnej (potrzeb, popędów, motywów, cech temperamentu, osobowości).

Aktywizacja jest też odmiennie rozumiana w różnych naukach społecznych. W socjologii wsi i miasta dotyczy stymulowania rozwoju społeczności lokalnej, jej dążenia do wspólnego dobra i wspólnego dobrobytu mieszkańców poprzez wywoływanie określonych orientacji i postaw oraz tworzenie zrzeszeń formalnych. Aktywizacja jest tu procesem, metodą działania, programem i ruchem społecznym. Zbliżone ujęcie występuje w pedagogice społecznej, gdzie aktywizacja dotyczy pobudzania aktywności jednostek i kształtowania ich twórczej roli w środowisku lokalnym (Górnikowska-Zwolak, 1999, s. 10). W naukach o zarządzaniu wykorzystywany jest zaś termin „aktywizowanie działania", rozumiany jako prakseologiczna dyrektywa zalecająca jednostkom bądź całym organizacjom „dążącym do celu zachowywać się najbardziej aktywnie: nie szczędzić środków, własnego wysiłku, energii; maksymalnie natężać uwagę; najpełniej korzystać z aparatury i zachowywać swobodę w operowaniu nią; rozwijać pełnię inicjatywy; nie pozwalać procesom zależnym od podmiotów przebiegać bez kierownictwa z ich strony; nie pomijać niczego, co może maksymalnie przybliżyć te podmioty do celu" (Gasparski, 1981, s. 23; Šmid, 2003, s. 17).

Jako aktywizację zawodową za *Nowym słownikiem pedagogiki pracy* można rozumieć „proces wzmożenia działalności zawodowej jednostki podjęty przez nią samodzielnie (efekt zainteresowań, dążeń itp.) lub pod naciskiem czynników zewnętrznych jak poradnictwo, współzawodnictwo itp." (Nowacki, Korabiowska-Nowacka, Baraniak, red., 1999, s. 12). Odmienną definicję na gruncie polityki społecznej formułuje Możdżeńska-Mrozek (2002b, s. 15), twierdząc, iż jest to „proces pobudzania aktywności całej populacji lub wybranych grup (kobiety, młodzież, niepełnosprawni, grupy zawodowe i inni) poprzez: zachęty finansowe; promowanie wartości lub stylu życia sprzyjających aktywności; usuwanie barier aktywności, np. ułatwienia służące godzeniu pracy zawodowej z obowiązkami rodzinnymi, likwidacja barier architektonicznych dla niepełnosprawnych;

kształcenie; dokształcanie zawodowe; likwidacja różnych form dyskryminacji formalnej i rzeczywistej. Aktywizacja zawodowa to także zachęcanie pracodawców do tworzenia nowych lub przystosowywania istniejących miejsc pracy do potrzeb grupy aktywizowanej".

Jeszcze inną definicję proponuje Sadowski, oddzielając ogólną aktywizację zawodową od aktywizacji zawodowej bezrobotnych. Pierwsza to „pobudzanie do działania, uaktywnianie poprzez stosowanie określonych metod umożliwiających osobom znajdującym się na rynku pracy nabywanie umiejętności wykonywania pracy lub umiejętności poszukiwania i uzyskania pracy" (Sadowski, 2003c). Druga zaś odnosi się do działań powiatowych urzędów pracy na rzecz zarejestrowanych bezrobotnych i obejmuje takie formy jak: szkolenia i przekwalifikowania; zajęcia w klubach pracy; kierowanie na dotowane z Funduszu Pracy miejsca pracy, prace interwencyjne, roboty publiczne, umowy absolwenckie; organizacja staży absolwenckich; udzielanie pożyczek z Funduszu Pracy; doradztwo zawodowe; informacja zawodowa; skierowania do udziału w programach specjalnych (Sadowski, 2003b). Nie dostrzega się tu jednak za bardzo roli podmiotów niepublicznych i komercyjnych. Niekiedy odrębnie definiuje się też aktywizację zawodową np. absolwentów (Męcina, 2002a; Sadowski, 2003a), osób z ograniczeniami sprawności (Możdżeńska-Mrozek, 2002a) i emerytów (Zych, 2001, s. 20–21; 2007, s. 16).

Tabela 9. Dwie strony aktywizacji (zawodowej i społecznej)

Wymaganie (ang. *demanding*)	Umożliwianie, uaktywnianie (ang. *enabling*)
1. Czas trwania i poziom świadczeń • obniżenie ubezpieczenia lub świadczeń pomocowych • zmniejszenie maksymalnego czasu trwania świadczeń 2. Ostrzejsze kryteria dostępności i klauzule sankcjonujące • bardziej restrykcyjna definicja odpowiednich ofert pracy • sankcje karne za nieprzestrzeganie warunków świadczeń 3. Indywidualne wymagania aktywności • kontrakty integracyjne • monitoring z indywidualnego wysiłku w poszukiwaniu pracy • obowiązkowe uczestnictwo w programach aktywnej polityki rynku (ang. *workfare*)	1. „Klasyczne" aktywne polityki rynku pracy • pomoc w poszukiwaniu pracy i doradztwo • programy szkoleniowe związane z pracą • dotacje na rozpoczęcie działalności gospodarczej • subsydiowane zatrudnienie • stypendia wspierające mobilność 2. Zachęty podatkowe/ uczynienie pracy opłacalną • klauzule lekceważące zarobki • dodatki do wynagrodzenia przyznawane w przypadku podjęcia niskopłatnej pracy (ang. *in-work-benefits*) 3. Pomoc społeczna • zarządzanie przypadkami, spersonalizowane wsparcie • pomoc psychologiczna i społeczna • wsparcie opieki itp.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eichhorst i in. (2008, s. 6).

Jak zauważa Werner Eichhorst ze współpracownikami (2008, s. 4–5), większość państw nie posiada prawnej definicji aktywizacji. Jednocześnie różnorodne odmiany tej koncepcji są wykorzystywane i wdrażane, przez co mają znaczenie dla kształtowania powiązań między zabezpieczeniem społecznym a zatrudnieniem oraz politykami zatrudnienia i rynku pracy (Eichhorst i in., 2008, s. 7). Zabezpieczenie jest bowiem coraz bardziej uzależnione od poszukiwania pracy, akceptacji dostępnych ofert pracy lub od uczestnictwa w aktywnych programach rynku pracy. W poszczególnych krajach występuje zróżnicowanie co do grup docelowych, do których kierowane są te działania, niemniej przeważnie są to beneficjenci systemów przeciwdziałania bezrobociu oraz pomocy społecznej. Ogólnym celem aktywizacji jest osiąganie większej samodzielności ekonomicznej i integracji społecznej poprzez pracę zarobkową, a tym samym wychodzenie z bezrobocia oraz uniezależnianie się od otrzymywania świadczeń, co często wiąże się z ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Głównym instrumentem osiągania tego celu jest zwiększanie indywidualnych możliwości zgodnie z oczekiwaniami rynku pracy oraz szans na zatrudnienie bezrobotnych (Eichhorst i in., 2008, s. 3).

Niemieccy uczeni wskazują na dwa oblicza aktywizacji: wymagające i umożliwiające (tabela 9) (zob. Eichhorst, Konle-Seidl, 2008, s. 4; Eichhorst i in., 2008, s. 5–7). Polityki aktywizacji mogą być projektowane z myślą o łączeniu obu wymiarów, aby godzić indywidualne oczekiwania z propozycjami dostępnymi na rynku pracy. Z jednej strony mogą być realizowane polityki zwiększające aktywne poszukiwanie pracy i prawdopodobieństwo przyjęcia nawet niskopłatnej pracy. Pierwsze ujęcie kładzie nacisk na obowiązki, sankcje i zachowania jednostek poddanych aktywizacji. Ograniczanie korzyści pozapłacowych sprawia bowiem, że nawet niskopłatna praca staje się bardziej akceptowalna. Z drugiej zaś strony stosowane mogą być rozwiązania na rzecz zwiększenia atrakcyjności bezrobotnych dla potencjalnych pracodawców, ich zatrudnialności (ang. *employability*) rozumianej jako umiejętność samodzielnego poruszania się po rynku pracy tak, aby wykorzystać swoje potencjały (np. kapitał ludzki, kapitał społeczny) i uzyskać trwałe zatrudnienie, a w konsekwencji poprawę swoich dochodów.

2.2.3. Produktywność

Trzecim pojęciem istotnym dla prowadzonych analiz jest produktywność osób starszych identyfikowana z ich możliwym wielowymiarowym zaangażowaniem w życie społeczne. Funkcjonowanie na emeryturze to stosunkowo nowe zjawisko w skali całego globu. Wcześniej, a więc najczęściej jeszcze do początków XX wieku, aktywność zawodowa poszczególnych jednostek nie była ograniczana formalnie i społecznie usankcjonowanymi progami starości wyznaczającymi moment rezygnacji z pracy. Wręcz przeciwnie, w przeszłości powszechnie obowiązującym standardem było utrzymywanie aktywności zawodowej

do momentu, w którym organizm odmawiał już posłuszeństwa, zmuszając poszczególne jednostki do pozostawania na utrzymaniu (wynikającym jedynie z dobrej woli) członków rodziny, sąsiadów lub lokalnej społeczności i organizacji charytatywnych, które nie miały obowiązku wspierania i zabezpieczenia bytu osób starszych (Bass, Caro, Chen, eds., 1993, s. 5–6). Współcześnie jednak mamy do czynienia z sytuacją skrajnie przeciwną, w której osoby starsze, osiągnąwszy określony wiek emerytalny, stają się beneficjentami świadczeń stanowiących zabezpieczenie społeczne ich bytu na dalsze lata życia. Jest to zatem jeden z istotnych momentów, w którym starzejąca się osoba zmienia swój dotychczasowy status społeczny. Gdy wchodzimy w „starość", mamy przed sobą możliwości, wybory i oczekiwania, które różnią się znacznie od tych, które napotykaliśmy w młodości i wieku średnim. Nasze zaangażowanie w role i aktywności, które są postrzegane jako społecznie istotne (więc głównie związane z oficjalnym rynkiem pracy oraz życiem publicznym), często się zmniejsza (Hinterlong, Morrow-Howell, Sherraden, 2001, s. 3).

Odwołując się tutaj do jednego z podstawowych podziałów ról społecznych przypisywanych konkretnym jednostkom na określonych etapach ich życia, należy wskazać funkcje o charakterze formalnym (instytucjonalnym), które są zazwyczaj szczegółowo zdefiniowane i przypisują konkretne pozycje i atrybuty (prerogatywy) pełniącym je jednostkom utrzymującym się dzięki temu w głównym nurcie społecznym; oraz funkcje nieformalne (pozainstytucjonalne), które pozbawione są jasno określonych elementów, co wynika głównie z ich ograniczonego znaczenia dla społeczeństwa. W tym dychotomicznym układzie pozycja seniorów emerytów budowana jest współcześnie głównie na podstawie przypisywania im nieformalnych ról drugoplanowych. Ten proces dewaluacji jest dość uniwersalny dla całej grupy ludzi, którzy muszą indywidualnie dążyć do przystosowania się do starości jako nowej i innej niż dotychczasowe fazy swojego życia. Pomimo znaczącego postępu w zakresie utrzymywania zdrowia oraz witalności (fizycznej i psychicznej) do późnych lat życia wiele osób starszych znacząco ogranicza uczestnictwo w życiu społecznym i realizację czołowych ról społecznych (Hinterlong, Morrow-Howell, Sherraden, 2001, s. 4).

W ogólnym przeświadczeniu utrwalane jest przekonanie, że osoba przechodząca na emeryturę staje się jednocześnie społecznie nieproduktywna, ponieważ w sensie ekonomicznym podejmowane przez nią aktywności nie przynoszą żadnych bezpośrednich korzyści (Białożyt, 2015, s. 94). Na zjawisko to zwrócił uwagę już w połowie ubiegłego wieku Ernest W. Burgess (1960), który dokonując analizy sytuacji kształtującej się głównie w wysoko rozwiniętych społeczeństwach przechodzących już etap silnej industrializacji (a więc postindustrialnych), pozycje osób starszych określił jako „role bez roli" (ang. *roleless role*). W obowiązującym układzie wartościowej i produktywnej działalności na gruncie zawodowym zestawianej w opozycji do nierentownych i nieproduktywnych aktywności podejmowanych poza oficjalnym rynkiem pracy i gospodarką

(realizowanych głównie w czasie wolnym i z nim identyfikowanych) emeryci stawiani są zatem w gronie tworzącym Veblenowską „klasę próżniaczą" (ang. *leisure class*) (Veblen, 1971). W efekcie współczesne społeczeństwa industrialne i postindustrialne wypracowały stosunkowo prosty i klarowny schemat stratyfikacyjny lub model cyklu życia, którego podstawą jest wiek metrykalny warunkujący pozycjonowanie poszczególnych jednostek – młodzi ludzie zdobywają wykształcenie, dorośli pracują i wychowują dzieci, a starsi wycofują się na zasłużony wypoczynek na wypracowanej przez lata emeryturze (Morrow-Howell i in., 2015, s. 5).

Obrazowo podział ról w społeczeństwie postindustrialnym przedstawił Harry R. Moody (1993, s. 28), odwołując się do osiowych wartości tej formacji społecznej opisanych pierwotnie przez Daniela Bella (1974). Bell zauważył, że współczesne społeczeństwa można opisać na podstawie rozgraniczenia między trzema odrębnymi sferami: gospodarką, polityką i kulturą. Jednocześnie każda z nich jest zdominowana przez trzy odrębne wartości: efektywność, równość i indywidualną autonomię. Zatem w sferze gospodarczej siłą napędową jest efektywność maksymalizowania zysków, w polityce dominuje równouprawnienie, a w dziedzinie kultury – maksymalizacja poczucia indywidualnej wolności. Właśnie na tej podstawie Moody opracował ogólny schemat ról społecznych (tabela 10) podejmowanych w wymienionych sferach, dokonując ich podziału na dwie podstawowe kategorie: role „aktywne" (ang. *active*) i „zależne" (ang. *subsidiary*). Posłużył się nim, aby wykazać, że na opisywanym etapie rozwoju współczesnych społeczeństw dominuje tendencja do przypisywania osobom starszym ról pasywnych (zależnych) – niewymagających, ale również często nawet niedających szansy na wielowymiarowe i zintensyfikowane zaangażowanie, generujące wartość dodaną dla całego społeczeństwa.

Tabela 10. Podstawowe role w społeczeństwie postindustrialnym

Obszary aktywności		Role społeczne	
		aktywne	zależne
Gospodarka	rynek	pracownik	konsument
	usługi	samodzielny/wolontariusz	pacjent/klient
Polityka	partycypacja	obywatel	wyborca
	motywacja	zorientowany na przyszłe pokolenia	członek grupy interesów
Kultura	samodoskonalenie	twórca/artysta	uczący się przez całe życie
	duchowość	poszukiwacz duchowy	członek Kościoła

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Moody (1993, s. 29).

W postindustrialnych społeczeństwach kapitalistycznych gospodarka jest zdominowana przez rynek stawiający jego uczestnikom określone wymagania, którym zgodnie z przyjmowaną współcześnie doktryną osoby starsze nie są

już w stanie sprostać, w związku z czym oddają pole do działania osobom młodszym. Jednocześnie przygotowaną przez społeczeństwo alternatywą dla osób starszych jest emerytura postrzegana jako okres życia, w którym kończy się ich bezpośrednia wydajność ekonomiczna. W tym nowym wymiarze są oni degradowani do statusu konsumentów towarów i usług, a ich siła nabywcza jest określana głównie przez otrzymywane świadczenia emerytalne, oszczędności lub inne subsydia, których źródłem finansowania jest siła wytwórcza pozostałych (ekonomicznie aktywnych) członków społeczeństwa. Wiąże się z tym również kwestia organizacji sektora specyficznych usług świadczonych osobom starszym (często poza konkurencyjnym rynkiem), a więc tworzącego usługi społeczne, gdzie starsi ludzie są osadzani w rolach „pacjenta" i/lub „klienta" (Moody, 1993, s. 28–30).

W sferze polityki również wyróżnione zostały aktywne i zależne role społeczne, identyfikowane tym razem ze specyficznym poziomem i zakresem partycypacji w określonych aktywnościach oraz motywacji do ich podejmowania. W tym układzie Moody odniósł się konkretnie do roli obywatela i wyborcy, twierdząc, że wśród osób starszych obserwować można przede wszystkim tendencję do partycypacji warunkowanej (ograniczanej) kalendarzem wyborczym. Wysoki poziom zaangażowania politycznego tej grupy wieku przejawia się bowiem zwłaszcza w udziale w wyborach powszechnych na szczeblu zarówno samorządowym, jak i ogólnokrajowym. Przyjmuje zatem głównie formę „okresowych zrywów", a nie jest sposobem na stałe angażowanie się w realizację działań o charakterze obywatelskim rozumianym jako uczestnictwo w przedsięwzięciach, których źródłem są oddolne inicjatywy społeczne ukierunkowane na budowanie dobra wspólnego. Związane jest to bezpośrednio z przyjmowaną motywacją, w której dominuje identyfikacja z osobniczym (jednostkowym) interesem, utożsamianym ewentualnie ze specyficznymi potrzebami senioralnej części społeczeństwa, ale już nie przyszłych pokoleń, których perspektywa dla osób starych jest często zbyt odległa. Należy również dodać, że sami politycy starają się utrzymać tak nakreślony schemat, zyskując w ten sposób możliwość stosunkowo łatwego zaskarbienia sobie pokaźnej grupy wyborców motywowanych głównie obietnicami rozszerzenia dostępnych dla nich świadczeń socjalnych (Moody, 1993, s. 30–31).

Ostatni wyróżniany wymiar – kulturowy – w którego obrębie również dochodzi do znaczących, a przede wszystkim następujących z niebywałą szybkością przemian, staje się dla osób starszych nie lada wyzwaniem. Jedyną szansą na ewentualne dotrzymanie tempa oraz uniknięcia wykluczenia z rozwijających się trendów kulturowych i cywilizacyjnych jest podjęcie trudu uczenia się przez całe życie (ang. *lifelong learning*), w tym uczestnictwa w sformalizowanym kształceniu ustawicznym. Seniorzy zyskują bowiem w ten sposób możliwość zastąpienia zdewaluowanych kompetencji i wiedzy, zdobytych we wcześniejszych latach, wartościami i umiejętnościami niezbędnymi do utrzymania się w obecnym

nurcie, a przede wszystkim do właściwego odczytywania tworzonych w społeczeństwie treści kulturowych. Taki rozkład pozycji powoduje również, że osoby starsze nie są najczęściej postrzegane jako potencjalnie kreatywne i twórcze, co już samo w sobie stanowi element istotnego wykluczenia. Ponadto także w obszarze duchowym następuje swoista konsolidacja dotychczasowego podejścia poszczególnych jednostek, które wraz z odczuwaną intensyfikacją procesu starzenia skłaniają się najczęściej w kierunku jakościowego wzrostu jaźni w obliczu śmierci i skończoności. Przejawia się to przede wszystkim w behawioralnych formach aktywności i uczestnictwa w praktykach religijnych nieobejmujących już swoim zakresem tendencji do „duchowych poszukiwań" nowych wartości czy źródeł wiary (Moody, 1993, s. 31–33).

Ciekawą odpowiedzią na opisany schemat ról w społeczeństwie postindustrialnym jest zaproponowana przez Davida J. Ekerdta (1986, s. 240) „etyka zajętości" (ang. *the busy ethic*), służąca – w założeniach autora – społecznej legitymizacji podejmowanych sposobów spędzania czasu na emeryturze, a tym samym oswajaniu współczesnej roli emeryta poprzez dostosowanie realizowanych w jej obrębie schematów działań i aktywności do obowiązujących norm społecznych. Jak słusznie bowiem zauważa badacz, życie pozbawione obowiązku pracy jest postrzegane jako „anomalna" cecha dorosłości. Wyjątek stanowi tutaj jedynie „bezczynność" wynikająca z posiadania odpowiedniego majątku (bogactwa) lub (społecznie określonej) niezdolności do wykonywania pracy. Poza tym od wszystkich innych członków społeczeństwa oczekuje się właściwego zaangażowania w pracę zarobkową. Współczesna polityka emerytalna została jednak opracowana przede wszystkim jako odpowiedź na warunki intensywnie rozwijającej się gospodarki rynkowej, w której zaistniało silne zapotrzebowanie na zastępowanie dotychczasowej kadry przedstawicielami młodszych pokoleń. Dokonująca się dezaktywizacja zawodowa połączona z pobieraniem świadczeń emerytalnych wymusiła zatem wypracowanie właściwego podejścia do tej nowej sytuacji.

Przywołana etyka zajętości ma zatem promować „emerytalny wypoczynek", stanowiący analogię do pracy zawodowej pod względem poziomu zaangażowanej aktywności. Innymi słowy: umożliwia ona odejście od piętna starczej bezczynności – poprzez wskazywanie szans na podejmowanie nowych lub odnowionych ognisk zaangażowania przy wykorzystaniu drzemiącego potencjału i posiadanych wielowymiarowych zasobów starzejącej się części społeczeństwa (Ekerdt, 1986, s. 241). Rozwijane umiejętności i doświadczenia oraz kapitały (np. ludzki, społeczny, kulturowy) zgromadzone w trakcie dotychczasowego życia powinny być zatem wykorzystane do budowania nowych relacji społecznych, stanowiących podstawę w pozycjonowaniu wzrastającej liczebnie zbiorowości osób starszych (Caro, Bass, Chen, 1993).

Jak zauważa Robert Morris, „przystąpiliśmy do akceptacji tej ewolucji bez poważnego pytania, czy jako społeczeństwo możemy, czy też powinniśmy

porzucić energię i nagromadzone doświadczenie, umiejętności i mądrość naszych starszych obywateli. Jeśli przedstawimy to w formie pytania, zaczniemy rozważać naszą niedawno nabytą emeryturę. Musimy rozważyć dwie powiązane ze sobą kwestie: co poprawia życie jednostki i co buduje siłę kolektywności – społeczności – od której zależy dobrobyt jednostki. Musimy zadać dwa pytania. Po pierwsze: czy nasze społeczeństwo potrzebuje wkładu wszystkich obywateli, niezależnie od wieku? Po drugie: czy satysfakcjonujące starzenie się wymaga znaczących społecznie ról?” (Morris, 1993, s. 287–288). Wydaje się, że poszukiwanie odpowiedzi na tak postawione pytania powinno generować zmianę dotychczasowej optyki postrzegania przechodzenia na emeryturę jako „czysto” indywidualnego wyboru pomiędzy ograniczonymi opcjami poza głównym nurtem życia społecznego – w kierunku bardziej złożonego i subtelnego spojrzenia na ewolucję demograficzną i społeczną, w której nowoczesne i dynamicznie rozwijające się społeczeństwa oraz produktywne starzenie się wymagają siebie nawzajem (Moody, 1993, s. 31).

Zwolennicy idei produktywnego starzenia się przekonują, że społeczeństwo nie może pozwolić sobie na dalsze pomijanie potencjałów osób starszych, które powinny stanowić istotne źródło zmian społecznych i wzrostu gospodarczego. Co więcej, ostrzegają, że utrzymywanie tendencji do ograniczania szans na produktywne funkcjonowanie osób starszych już w niedalekiej przyszłości może podsycić ryzykowną dyskusję na temat sprawiedliwości międzypokoleniowej, której poczucie w społeczeństwach (a przede wszystkim wśród przedstawicieli młodszych pokoleń) będzie stanowić istotne wyzwanie (Hinterlong, Morrow-Howell, Sherraden, 2001, s. 3). Tym bardziej że, jak podkreślają badacze, produktywne starzenie się nie jest niczym nowym w historii ludzkości (Achenbaum, 2001). Jak już wskazano, w rzeczywistości to przejście na emeryturę i inne formy formalnego wycofywania się z działalności produkcyjnej stanowią stosunkowo nowe praktyki we współczesnych społeczeństwach przemysłowych i poprzemysłowych. W społeczeństwach tradycyjnych (rolniczych) większość osób starszych przez cały cykl życia była stale zaangażowana w działalność produkcyjną w gospodarstwach rodzinnych (Windsor, Anstey, 2008; Lum, 2013).

W kontekście dotychczasowej dyskusji perspektywa produktywnego starzenia się jawi się zatem jako pozytywna (właściwa) reakcja na dostrzegane już przez badaczy opóźnienie pomiędzy wzrostem indywidualnych zdolności osób starszych a dostępnością zinstytucjonalizowanych ról społecznych. Opiera się więc na bezwarunkowym odrzuceniu przekonania, że większość osób starszych nie jest w stanie sprostać współczesnym wymaganiom rynkowym i społecznym, przez co *de facto* musi być degradowana do roli konsumentów indywidualnych i społecznych zasobów. W odróżnieniu jednak od występujących w przeszłości oczekiwań dotyczących bezwarunkowego i często skrajnie nieelastycznego zaangażowania starców w przypisywaną im „odgórnie” działalność produktywną – obecnie równie bezdyskusyjnie należy przyjąć, że zakres i forma zaangażowania

senioralnego powinny być wypadkową realnych możliwości, które, jak wiadomo, szczególnie wśród najstarszych kohort są skrajnie zróżnicowane. Dopiero tak aktywizowany wkład może generować ważne i nieocenione korzyści osobiste dla samych osób starszych, jak również dla ich rodzin i społeczności, w których funkcjonują (Hinterlong, Morrow-Howell, Sherraden, 2001, s. 4). Poważnym wyzwaniem okazuje się zatem ponowne wyobrażenie sobie całego życia, wypełnionego możliwościami zdobywania nowej wiedzy i nowych umiejętności, oraz okoliczności sprzyjających wykorzystywaniu talentów i zasobów w różnych (płatnych i nieodpłatnych) rolach, które służą bezpieczeństwu ekonomicznemu, zapewniają cel życia oraz wzbogacają rodziny i społeczności. Jest to moment na reorganizację społeczną, która optymalizuje wybory poszczególnych jednostek w trakcie ich życia – długiego, jak nigdy wcześniej (Morrow-Howell i in., 2015, s. 5). Wynika zatem z tego, że produktywne starzenie się powinno być postrzegane jako „zdolność ludzi do tego, aby mimo upływu lat wieść produktywne życie w sferze społecznej i gospodarczej. Oznacza to, że potrafią oni dokonywać elastycznych wyborów w zarządzaniu swoim czasem na przestrzeni życia – czasem poświęcanym na naukę, pracę, odpoczynek i zapewnienie opieki innym" (Perek-Białas, Worek, 2005, s. 13).

Przez długie lata pojęciem produktywności interesowali się jedynie przedstawiciele nauk ekonomicznych, identyfikując je głównie z aktywnością ekonomiczną, a w zasadzie postrzegając je jako wynik (wydajność) tej aktywności, stanowiący jednocześnie miernik służący ewaluacji działalności ludzkiej w obrębie gospodarki rynkowej (Herzog i in., 1989, s. 129). Innymi słowy, termin „produktywność" stosowany był w kontekście określania wartości osiąganej w procesie wytwórczym. Tym samym jedynie formalna działalność rynkowa przynosząca spodziewane korzyści finansowe (zarobek) określana była mianem produktywnej, natomiast wszelka aktywność prowadzona poza tą gospodarką (np. w ramach gospodarstw domowych, organizacji pozarządowych, gospodarki społecznej) nie była już rozpatrywana jako przynosząca wymierne korzyści.

Wskazane podejście do produktywności stanowi jednak istotne i współcześnie coraz częściej nieuzyskujące akceptacji ograniczenie optyki postrzegania zagadnienia ludzkiej (społecznej) produktywności. Za jego odrzuceniem przemawiają co najmniej trzy powody. Po pierwsze różnorodna działalność i aktywność podejmowana poza gospodarką rynkową i oficjalnym rynkiem pracy, a więc o charakterze nieformalnym (w tym „szara strefa"), pozostaje często w ogólnym oglądzie społecznym bezwartościowa – mimo swojego istotnego znaczenia oraz generowanej wartości dla poszczególnych jednostek, rodzin czy całego społeczeństwa (Michael, 1996; Waring, 1999; Wolfson, Rowe, 1999). Po drugie brak udziału wypracowanego wkładu tych aktywności w określaniu wartości wskaźników rynkowych, w tym produktu krajowego brutto (PKB), istotnie zaniża określany poziom produktywności poszczególnych społeczeństw. Po trzecie osoby starsze i dzieci (a więc grupy na ogół nieaktywne na oficjalnym

rynku pracy) traktowane są jako nieproduktywne, a tym samym jako zależni członkowie społeczeństwa (Herzog i in., 1989).

Krystalizująca się idea produktywnego starzenia się trafiła współcześnie na podatny grunt, warunkowany obserwowanymi już w skali globalnej trzema trendami o podłożu demograficznym, ekonomicznym i społeczno-kulturowym. Pierwszy związany jest w głównej mierze z istotnym wydłużaniem się życia ludzkiego przy jednoczesnym zachowaniu relatywnie dobrej kondycji fizycznej i psychicznej. Choć zbiorowości seniorów są skrajnie zróżnicowane – gromadzą bowiem osoby zarówno borykające się z licznymi dolegliwościami geriatrycznymi, jak i utrzymujące dobrą kondycję – to jednak faktem jest stały przyrost liczebności „witalnych" 70-, 80- i 90-latków. Trend ekonomiczny związany jest bezpośrednio z dokonującymi się w gospodarce zmianami technologicznymi, które zasadniczo modyfikują nasz sposób myślenia o produktywności. Współcześnie bowiem (w przeciwieństwie do wcześniejszych typów społeczeństw rolnych i przemysłowych) najbardziej ekonomicznie wydajna praca związana jest z tworzeniem i zastosowaniem kapitału ludzkiego, a nie uprawą roślin i wykorzystaniem maszyn, co istotnie zwiększa elastyczność i zakres możliwości funkcjonowania na rynku pracy. Wskaźnikami kapitału ludzkiego są m.in. wiedza, stan cywilny, zawód, miejsce zamieszkania, wyznanie, realizacja praktyk religijnych, zachowania kulturalne, umiejętności zawodowe, stan zdrowia, znajomość języków obcych i obsługi komputera (Klimczuk, 2012, s. 59–62). Zatem osoby starsze mogą (powinny) uczestniczyć w gospodarce opartej na wiedzy równie łatwo, jak przedstawiciele młodszych pokoleń, rozwijając gałęzie rynkowe zgłaszające zapotrzebowanie na kapitał ludzki osób starszych, jak również inne, m.in. kapitał społeczny (np. cechy struktur społecznych i kulturowych, takie jak spójność norm, trwałość porządku społecznego, przejrzystość organizacji społecznej, odpowiedzialność osób i instytucji, zaufanie) oraz kapitał kulturowy (np. znaczenia, symbole, wartości, idee, ideologie, mity, wzory zachowań) (Klimczuk, 2012, s. 63–67). W końcu trend społeczno-kulturowy dotyczy obserwowanej zmiany w postawach seniorów, którzy coraz częściej wykazują realne dążenie do zachowania możliwej aktywności przejawiającej się w ich pełnym uczestnictwie w życiu społecznym. W wyniku sprzężenia tych trendów produktywne starzenie staje się współcześnie jedną z opcji propagowanych jako wartościowa perspektywa w zakresie zagospodarowania potencjału drzemiącego w reprezentantach populacji osób starszych (Hinterlong, Morrow-Howell, Sherraden, 2001).

Mówienie o produktywnym starzeniu się determinuje rozpoznanie semantycznego znaczenia tego terminu. Jak postulowali Scott A. Bass, Francis G. Caro i Yung-Ping Chen (1993), ma ono konotacje w sposobie życia, który jest aktywny, udany, żywotnie zaangażowany i przyczynia się do rozwoju otoczenia społecznego. Przypisuje zatem starości skrajnie odmienne wartości w stosunku do tych, które dominują w stereotypowym jej postrzeganiu, jako niedoskonałej, biernej

i generującej społeczne wykluczenie jednostki wchodzącej w schyłkowy etap życia. Jednak dla wielu idea produktywnego starzenia się to nie tylko kwestia semantyki, gdyż stanowi ona merytoryczną odpowiedź na pytanie, które do niedawna nie było nawet zadawane: „Jaki jest cel życia w starości?".

Należy wskazać, że pierwsze ramy koncepcyjne dotyczące produktywnego starzenia się wniósł do dyskursu naukowego laureat nagrody Pulitzera, Robert N. Butler, który zagadnienie to przedstawił w trakcie konferencji gerontologicznej w Salzburgu w 1982 roku (Donatti, Moorfoot, Deans, 2016). Podjęta wówczas dyskusja zaowocowała późniejszą publikacją tego autora przy współpracy z Herbertem P. Gleasonem (Butler, Gleason, 1985), w której naukowcy starali się przenieść uwagę z kwestii zależności osób starszych od reszty społeczeństwa na ich możliwy i realny wkład w rozwój społeczny – przy odpowiednim wykorzystaniu ich umiejętności, wiedzy i doświadczenia, które dotychczas podlegały zasadniczej dewaluacji. Tym samym zapoczątkowali oni jakościową zmianę orientacji względem pozycji i roli osób starszych w społeczeństwie, zakotwiczoną w założeniu, iż dysponują one niewykorzystanymi zasobami, których społeczeństwa nie mogą już dłużej lekceważyć, szczególnie w obliczu pogłębionego procesu starzenia się populacji (Butler, Gleason, 1985).

W kolejnych latach, w wyniku wzmożonego zainteresowania ze strony badaczy, definicja produktywnego starzenia się podlegała dalszej delimitacji, choć ostatecznie do dziś nie udało się wypracować jednolitego i uniwersalnego stanowiska w tym zakresie, które w pełni integrowałoby środowisko naukowe. Warto jednak wyróżnić kilku uczonych, których wkład wydaje się najsilniej determinować rozwój tej koncepcji. Mowa tutaj m.in. o Jamesie N. Morganie (1986), który senioralnej produktywności doszukiwał się we wszelkich działaniach i aktywnościach, które przyczyniają się do zmniejszenia popytu na rynkowo usankcjonowane dobra i usługi, stając się dla nich istotną alternatywą. W ślad za tym autorem Anna R. Herzog i jej współpracownicy określili produktywne starzenie się jako „każdą działalność, która produkuje dobra lub usługi, bez względu na to, czy jest płatna, czy nie, a w tym takie czynności jak prace domowe, opieka nad dziećmi, praca wolontariuszy, pomoc rodzinie i przyjaciołom" (Herzog i in., 1989, s. 130). Z kolei wspomniani już Bass, Caro i Chen (1993) zaproponowali definicję, która wyraźnie wskazuje na istotę aktywności budujących potencjał późnej produktywności. Twierdzili bowiem, że w celu właściwego określenia osiągnięcia (utrzymania) pożądanej produktywności osób starzejących się, pojęcie to powinno obejmować nie tylko świadczenie określonych usług, lecz także rozmaite działania, które rozwijają zdolności do ich wytwarzania. Dotyczy to zatem wszelkich form edukacji i dokształcania, dzięki którym osoby starsze mogą zyskiwać szereg kompetencji i umiejętności adekwatnych do wymogów i zapotrzebowania współczesnego rynku pracy, działalności woluntarystycznej, indywidualnego i pozarynkowego wspierania rodziny czy działania na rzecz społeczności lokalnej. Podobną perspektywę

przyjęli również w kolejnych pracach wspomniany już Robert N. Butler i Mal Schechter (1995), którzy w swoim wkładzie do *Encyklopedii starzenia się* (ang. *The Encyclopedia of Aging*) zaproponowali, aby produktywne starzenie się postrzegać jako jednostkową (indywidualną) oraz zbiorową (grupową) zdolność osób starszych do zasilania aktywnej na rynku pracy siły roboczej, podejmowania służby wolontariatu, niesienia wsparcia rodzinie oraz utrzymywania możliwie długo własnej niezależności względem reszty społeczeństwa.

W ten sposób produktywne starzenie się zyskało oblicze postawy, w ramach której osoby starsze wykazują względną niezależność, wykorzystując gromadzone przez całe dotychczasowe życie zasoby i przyczyniając się do rozwoju zbiorowości, w których funkcjonują. A działania produktywne to te, które pojawiają się w starszym wieku, aby zrealizować produktywną starość. Pod tym względem jednak w literaturze widoczne jest rozwarstwienie, gdyż różni badacze wykazują mniej lub bardziej restrykcyjne podejście przy próbach tworzenia listy działań produktywnych i/lub służących rozwojowi produktywności senioralnej. Najszersze propozycje obejmują niemal wszystkie działania podejmowane przez osoby starsze, a najwęższe – odnoszą się jedynie do realnego zatrudnienia w gospodarce i formalnego wolontariatu (Caro, Bass, Chen, 1993). Racjonalne wydaje się jednak odejście od tych skrajności i przyjęcie perspektywy „w pół drogi", tzn. uznawanie za produktywne tych aktywności, które stanowią konkretne usługi lub rozwijają zdolności do ich wytwarzania, niezależnie od tego, czy mają one zostać opłacone, czy nie. Wyklucza się tu jednocześnie działania służące jedynie osobistemu rozwojowi podejmujących je jednostek, a więc takie, które nie przyczyniłyby się bezpośrednio lub pośrednio do wzbogacenia zasobów możliwych do wykorzystania na rzecz całego społeczeństwa, lokalnych społeczności czy najbliższego otoczenia (np. ćwiczenia fizyczne, rozwiązywanie krzyżówek, czytanie prasy i książek, modlitwa, medytacja, prowadzenie korespondencji, odwiedzanie rodziny i przyjaciół, podróżowanie) (Sherraden i in., 2001). Innymi słowy: produktywne starzenie się ograniczane jest tutaj do działań, które można określić ilościowo i/lub nadać im choćby przybliżoną wartość ekonomiczną. Działania te są społecznie cenione w tym sensie, że gdyby jedna osoba lub grupa ich nie wykonywała, wystąpiłoby rynkowe zapotrzebowanie na usługi tego typu. Nie uwzględnia się natomiast działań na rzecz indywidualnego rozwoju fizycznego, intelektualnego lub duchowego. Choć oczywiście mogą mieć one ogromną wartość osobistą dla podejmującej je osoby, to jednak nie generują społecznie produktywnych zasobów (Hinterlong, Morrow-Howell, Sherraden, 2001).

Należy przyjąć założenie, że podobnie jak w przypadku innych koncepcji proponujących określone recepty na spędzanie reszty życia przez osoby starsze (np. aktywne starzenie się, pomyślne starzenie się) również produktywne starzenie się nie może być postrzegane jako bezwarunkowy wymóg współczesności. Przeciwnie – zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy tej koncepcji niemal od

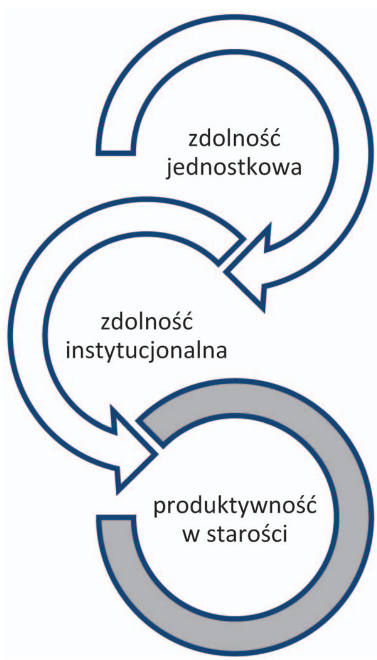
samych początków prac nad nią podkreślają stanowczo, iż jest ona tylko jedną z możliwych opcji, której wdrażanie w życie powinno zależeć bezwarunkowo od gotowości i chęci konkretnych osób zainteresowanych podejmowaniem aktywności tego typu. Nie może być tutaj mowy o przymusie i/lub społecznej presji wobec starzejących się osób, które powinny być jedynie zachęcane do rozwoju własnej produktywności i wspomagane w tym obszarze (Moody, 2001, s. 181). Dlatego idea produktywnego starzenia się ma na celu poszerzenie dotychczasowych możliwości dla osób starszych, a nie nakładanie sztywnych ram oczekiwań w postaci jednolitych i obligatoryjnych form zaangażowania wszystkich osób, które przekroczyły próg starości. Takie liberalne podejście zachowuje zatem właściwy margines swobody dla osób, które pragną konwencjonalnej emerytury i nie chcą być „produktywne" w żadnym z różnych znaczeń tego terminu (Morris, 1993).

Dlatego konkretne rozwiązania powinny opierać się na zasadach wyboru, możliwości i włączenia zamiast przymusu, obowiązku lub elitaryzmu. Tworzenie nierealistycznych oczekiwań bezwzględnej produktywności osób starszych może być bowiem krzywdzące i szkodliwe szczególnie dla jednostek, które z różnych przyczyn nie będą dysponowały przydatnymi społecznie zasobami lub zwyczajnie nie będą zainteresowane wykorzystywaniem ich w działaniach na rzecz dobra wspólnego (Morrow-Howell i in., 2015, s. 4). Niektórzy badacze, a wśród nich Martha B. Holstein i Meredith Minkler, sugerują zatem, że budowane w realnym życiu społeczne platformy funkcjonowania osób starszych powinny obejmować nie tylko szerokie możliwości ciągłego zaangażowania dla tych, którzy wybierają tę ścieżkę, lecz także właściwą identyfikację i sprawne usuwanie barier utrudniających uruchamianie oraz restrukturyzację układów społecznych, które obecnie raczej wykluczają osoby starsze (Holstein, Minkler, 2007). Przy takim rozkładzie sił społecznych poziom i zakres produktywności osób starszych determinować będą zarówno zasoby i zaangażowana postawa tych jednostek, jak i gotowość reszty społeczeństwa do ich przyjęcia i zagospodarowania. Oznacza to, że indywidualna zdolność nie będzie dostatecznie wykorzystana, dopóki nie zwiększy się zdolność instytucjonalna (ogółu społeczeństwa) do jej zaangażowania (Morrow-Howell i in., 2017, s. 2). Już propozycja Bassa i Caro (1996) obejmowała bardzo wiele czynników determinujących potencjalną produktywność osób starszych, w tym m.in. politykę społeczną, zmiany demograficzne, warunki środowiska społecznego, ale także status społeczno-ekonomiczny oraz motywacje poszczególnych jednostek.

Odnosząc się do wspomnianych rozważań, zespół Michaela Sherradena opracował model produktywnego zaangażowania, opierający się na dwóch zasadniczych elementach (źródłach produktywności): zdolności jednostki (czynniki demograficzne, zdrowotne i edukacyjne) oraz zdolności instytucjonalnej (cechy organizacyjne społeczeństwa, polityki publiczne i programy) (Sherraden i in., 2001, s. 270). Jednocześnie przyjęto, że obydwa elementy tworzą symbiotyczny

układ, dzięki któremu możliwy jest rozwój produktywności senioralnej (rysunek 13). W tym modelu do jednostkowych zdolności zalicza się wiele indywidualnych cech poszczególnych osób, które mogą stanowić potencjały ich produktywności. Są to po pierwsze cechy społeczno-demograficzne, takie jak płeć, wiek, wykształcenie i miejsce zamieszkania, które istotnie polaryzują każde społeczeństwo, a szczególnie jego najstarsze kohorty. Po drugie to wiedza i umiejętności nabyte w trakcie całego życia, stanowiące określone i możliwe do wykorzystania kompetencje. Po trzecie – posiadane dochody i majątek, które mogą istotnie warunkować zakres i poziom produktywnego zaangażowania i nadawać mu bezwzględnie ekonomiczną wartość. Z kolei zdolności instytucjonalne utożsamiane są w głównej mierze z cechami organizacyjnymi społeczeństwa, prowadzoną polityką publiczną państwa oraz szczegółowymi programami, których punkt wspólny stanowi aktywizacja potencjałów seniorów. Odnoszą się zatem do wszystkich formalnie usankcjonowanych podmiotów, które oferują (lub nie oferują), tworzą (lub nie tworzą) i promują (lub nie promują) produktywne role dla osób starszych. Zgodnie z przyjętymi założeniami, poprzez swoją działalność podmioty te wprowadzają produktywne role na rynek, na którym osoby starsze o różnych zdolnościach mogą łączyć się z tymi rolami (Sherraden i in., 2001). To właśnie odpowiednio kształtowany układ tych dwóch zdolności warunkuje pojawienie się, utrzymanie i rozwój produktywności osób starszych.

Rysunek 13. Elementy składowe produktywności osób starszych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Sherraden i in. (2001).

Na zakończenie warto raz jeszcze odnieść się do wspomnianej już semantyki pojęcia produktywnego starzenia się oraz potencjalnego ryzyka wymuszania na osobach starszych produktywnych aktywności, którymi z różnych powodów nie są zainteresowane. Otóż część badaczy (Sherraden i in., 2001, s. 270), biorąc pod uwagę specyfikę tego zjawiska, postuluje wprowadzenie właściwszego ich zdaniem terminu: „produktywność w późniejszym życiu" (ang. *productivity in later life*). Takie, zdawałoby się, subtelne przejście od produktywnego starzenia się do produktywności w późniejszym wieku stanowi w opiniach tych uczonych istotną zmianę jakościową w postrzeganiu tej koncepcji. Twierdzą bowiem, że termin „produktywne starzenie się" może być identyfikowany z określonym stylem życia, obejmującym wszelkie wymiary osobniczego i społecznego funkcjonowania danej jednostki. Sugeruje to również istnienie „nieproduktywnego starzenia się", co może tworzyć podstawy do naznaczenia społecznego osób, wobec których termin ten byłby stosowany, oraz generować poczucie przymusu bycia produktywnym. Tymczasem użycie określenia „produktywność w późniejszym życiu" minimalizuje potencjalną presję społeczną i sugeruje, że owa produktywność jest jedną z wielu możliwych form i przejawów aktywności podejmowanych przez osoby starsze; jednocześnie, przez nadanie jej uspołecznionego i praktycznego wymiaru, ogranicza ewentualne próby ideologicznego usankcjonowania produktywności (Sherraden i in., 2001, s. 270).

Produktywność jest zagadnieniem istotnym na poziomie zarówno całego społeczeństwa, jak i indywidualnych biografii poszczególnych jednostek, które często przeżywając sześć dekad względnie aktywnego życia, mają przed sobą kolejne dwa lub trzy (a coraz częściej cztery) dziesięciolecia wymagające określonego zagospodarowania. Utrzymanie bezpieczeństwa ekonomicznego, więzi społecznych i zdrowia w późniejszym życiu to kluczowe kwestie, podobnie jak odnalezienie sensu i wartości. Wdrażanie koncepcji produktywnego zaangażowania może stanowić istotny (ale nie jedyny) środek do osiągnięcia tych celów (Morrow-Howell i in., 2015).

2.2.4. Integracja

Czwartym pojęciem istotnym w tym rozdziale jest integracja. Jak już zauważono, jest ono niekiedy używane w znaczeniu aktywizacji bądź jako jego uzupełnienie lub zwrot podporządkowany. Pojęcie integracji (społecznej) stanowi synonim spójności, mechanizmu koordynacji funkcji systemu oraz adaptacyjności ludzi do jego wartości, norm, instytucji i sposobów komunikacji (Klimczuk, 2010). Jest to stan idealny, docelowy, w którym stosunki między jednostkami i grupami (w tym grupami wieku) są pełne harmonii; stan realizacji potencjału osobowości i podmiotowego działania przy wysokim poziomie zaspokojenia potrzeb materialnych. Jak twierdzi Jan Turowski (1993, s. 129), są to „procesy jednoczenia elementów i części składowych w jedną całość". Obejmują one

wszystkie „interakcje między składowymi częściami czy grupami, które prowadzą do ich powiązania, kooperacji, koegzystencji, dostosowania się czy do rozwiązywania konfliktów" (Turowski, 1993, s. 129). Istnieją przede wszystkim dwie płaszczyzny integracji: 1) normatywna – stan i stopień, w jakim „systemy wartości wyznawane przez członków grupy i ich zachowania są zgodne z systemami wartości i wzorami zachowań obowiązującymi w danej grupie" (Turowski, 1993, s. 131); 2) funkcjonalna – „stan i stopień zgodności ról społecznych pełnionych przez członków grupy oraz funkcji i zadań wykonywanych przez instytucje grupowe z rolami i funkcjami im przypisywanymi, oraz stan i stopień, w jakim wykonują je w sposób zharmonizowany" (Turowski, 1993, s. 131). W literaturze wyróżnia się także integrację w wymiarze kulturalnym oraz komunikacyjnym (Chabior, 2012, s. 38). Pierwsza dotyczy stanu zgodności między standardami i wzorami kulturowymi (np. w zakresie zachowań konsumpcyjnych osób starszych, spędzania czasu wolnego, stylu życia) w danej grupie a wzorami alternatywnymi np. w subkulturach. Integracja komunikacyjna dotyczy zaś rodzajów i stopnia intensywności stosunków i kontaktów społecznych między przedstawicielami grup czy pokoleń (w uproszczeniu np. w podziale na osoby młode, osoby w wieku średnim, osoby starsze).

Każda zbiorowość wypracowuje przynajmniej minimalne mechanizmy podtrzymywania integracji społecznej. Zdaniem Clausa Offego (1999, s. 183–184) mechanizmy te przybierają trzy formy (kulturową, gospodarczą i polityczną) oraz przejawiają się na trzech poziomach organizacji życia społecznego (makro-, mezo- i mikrostrukturalnym) (tabela 11). Integracja dotyczy zatem kolejno: 1) świadomości jedności społeczeństwa, w którą wierzą jego członkowie oraz która ma podstawy w historii, języku, tradycji i religii; 2) zdolności wytwórczych do zaspokojenia potrzeb materialnych i bezpieczeństwa socjalnego na poziomie adekwatnym do możliwości; oraz 3) zdolności instytucji do rozwiązywania, tłumienia, regulowania i centralizacji konfliktów politycznych na podstawie konstytucyjnych regulacji prawnych. Te trzy formy dotyczą nie tylko państw, narodów, klas i warstw (poziom makro), lecz także struktur pośrednich, takich jak społeczności lokalne, partie polityczne, organizacje pozarządowe i korporacje zawodowe (poziom mezo), oraz relacji w małych grupach, kręgach towarzyskich i wspólnotach (poziom mikro).

Możliwa jest też sytuacja odwrotna, czyli stan dezintegracji, który dostrzegalny jest przeważnie w płaszczyźnie normatywnej. Do rozpadu zwartości grup prowadzą m.in. brak informacji i łączności między członkami, ich wysoka ruchliwość społeczna, heterogeniczność grupy oraz konflikt ról społecznych (Turowski, 1993, s. 132–136). Przykładem jest konflikt pokoleń jako „odmiana konfliktu kulturowego nasilająca się w okresach szybkich zmian kulturowych, gdy pokolenie młodsze internalizuje nowe wzory kulturowe odmienne od wzorów typowych dla pokolenia starszego" (Sztompka, 2002, s. 254). Istotę stanowią tu przejawy niechęci, akty wrogości lub walki między zbiorowościami o od-

Tabela 11. Formy i poziomy integracji społecznej

Formy integracji	Przejawy integracji na poziomach społeczeństwa		
	makro	mezo	mikro
Kulturowa	świadomość jedności znajdująca odbicie w historii, języku, tradycji, religii	występowanie ideologii i partii, które w swoim działaniu i programach kierują się wartościami kulturowymi	antropologiczna podstawa do działania społecznego, czyli kulturowa tradycja kształtująca tożsamość jednostek
Gospodarcza	zdolności wytwórcze do zaspokojenia potrzeb materialnych i odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa socjalnego	występowanie partii i organizacji, które swoją tożsamość i program ujmują w kategoriach ekonomicznych	racjonalnie realizowane interesy i potrzeby klientów państwa opiekuńczego
Polityczna	powszechność instytucji zdolnych do tłumienia, regulowania i centralizacji konfliktów politycznych drogą konstytucyjnych regulacji prawnych	koncentracja partii i organizacji na pewnych zasadach oraz instytucjach ładu prawnego i konstytucyjnego	zdolność obywateli do zapewnienia sobie ochrony swych praw w działaniu rozumnym i regulowanym przez instytucje

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Offe (1999, s. 184).

miennej kulturze, czyli całościowym sposobie życia obejmującym wzory działania, myślenia i wyposażenia materialnego (Sztompka, 2002, s. 255). Wbrew rozumieniu potocznemu, według którego konflikt pokoleń to wydarzenie nagłe i rzadkie, w społeczeństwach nowoczesnych jest to zjawisko powszechne, związane z przemianami psychofizycznymi zachodzącymi w okresie przejścia między dzieciństwem a dorosłością, kiedy to poprzez sformalizowany system edukacji oraz procesy kształcenia incydentalnego (np. wychowanie rodzinne, środki masowego komunikowania) i nieformalnego (np. w subkulturach młodzieżowych, klubach hobbystycznych, społecznościach internetowych) jednostki i zbiorowości silnie internalizują treści, których trudno się oduczyć w późniejszych fazach życia, a które mogą być sprzeczne z regułami starszych generacji (zob. Sztompka, 2002, s. 237). Zatem współczesne społeczeństwa stale posiadają pewne mniej lub bardziej jawne i akceptowane lub nie elementy dezintegracji w wymiarze generacyjnym. Powiązane z konfliktem pokoleń określenia, takie jak „dystans" i „przepaść międzypokoleniowa", mogą służyć za miarę zakresu dezintegracji relacji różnych grup wieku.

Wymiary i poziomy analizy integracji wyróżnione przez Offego pozwalają dostrzec, iż relacje międzypokoleniowe można badać w aspekcie nie tylko kulturowym, lecz także gospodarczym i politycznym, a więc w odniesieniu do np. pozycji w podziale pracy, jak też uznawanych sposobów regulowania konfliktów, instytucji ładu prawnego oraz dostępu do praw wyborczych. Ponadto różnice

i podobieństwa pokoleń mogą odnosić się zarówno do całych społeczeństw, jak i ich wybranych części. Rozbieżności mogą ujawniać się np. w czynnościach pracy i czasu wolnego, w wykorzystywaniu technologii przekazu i kumulowania dziedzictwa kulturowego, ale nie muszą jednocześnie zachodzić w wartościach religijnych lub w poparciu poszczególnych partii politycznych. Zakłada się, że integracja międzypokoleniowa to stan docelowy polegający na tworzeniu jedności w różnorodności pokoleń, a nie ich jednolitości. Istotne jest przy tym podtrzymywanie uporządkowania systemu społecznego tak, by możliwe było wykorzystanie jego żywiołowych procesów wewnętrznych (czynników endogennych) do zmniejszania zapóźnień rozwojowych i poprawy jakości życia. Koncepcję tę można odnieść też do czynników egzogennych, czyli procesów znajdujących się poza systemem społecznym, które nie stanowią o jego rozwoju, lecz o adaptacji do nacisków i bodźców zewnętrznych (Sztompka, 2002, s. 440). Czynnikami takimi mogą być m.in. ogólne trendy kształtowania społeczeństwa wiedzy, gospodarki opartej na wiedzy, procesy integracji europejskiej oraz zmiany demograficzne zachodzące poza granicami Polski.

W literaturze przedmiotu stosowane jest też niekiedy określenie „integracja wiekowa” (Klimczuk, 2018c). Pojęcie to ma przynajmniej dwa znaczenia. W ujęciu wąskim odnosi się do takiej struktury ról społecznych w różnorodnych instytucjach, która umożliwia istnienie różnic, ale nie są one zależne ściśle od struktury wieku, tj. tego, czy ktoś jest osobą młodą, w wieku średnim czy też w wieku starszym (Phillips, Ajrouch, Hillcoat-Nalletamby, 2010). Chodzi tutaj w szczególności o instytucje edukacyjne, gospodarcze, polityczne, religijne i czasu wolnego, w których osoby z odmiennych grup wieku i pokoleń odgrywają rozmaite role i zajmują różne pozycje. Integracja wiekowa opiera się tu na założeniu, że dostęp do instytucji, możliwość wyjścia z nich i dostęp do wyników/rezultatów (ang. *outcomes*, w tym *outputs* – produkty, rzeczywiście zrealizowane świadczenia i usługi widoczne w perspektywie krótkoterminowej, np. poprawa stanu zdrowia jednostek, oraz *impact* – wpływy, oddziaływania oraz skutki długoterminowe, np. zmniejszenie ubóstwa) działalności tych instytucji jest równy dla wszystkich bez względu na wiek. W tym ujęciu integracja wiekowa stanowi przeciwieństwo „segregacji wiekowej”, który to termin zwraca uwagę na bariery związane z normami społecznymi i wiekowymi co do akceptowalnych ról i związków poszczególnych grup wieku z instytucjami (np. ograniczenie możliwości edukacji, pracy, odpoczynku w pewnych miejscach; społeczne oczekiwanie ograniczenia interakcji do osób w tym samym wieku, np. w domach pomocy społecznej lub społecznościach emerytalnych).

Opisane ujęcie integracji wiekowej jako struktury społecznej idealnego typu zostało wprowadzone do literatury przez Matildę W. Riley i Johna W. Rileya (1994a, 1994b, 2000) w celu sformułowania odpowiedzi na problem „opóźnienia strukturalnego” (ang. *structural lag*). Opóźnienie strukturalne zostało wcześniej opisane przez Riley (1988) jako niedostosowanie powolnych zmian struktur

społecznych do szybkiego procesu starzenia się ludności o coraz lepszym stanie zdrowia i wzrastającej długości życia. Objawia się ono w szczególności w niedostosowaniu ról i szans życiowych, tak aby wykorzystywały w pełni możliwości ludzi na wszystkich etapach życia. Opóźnienie to związane jest z tendencją do utrzymywania segregacji wiekowej głównie w formie instytucji oraz osobistych oczekiwań wspierających podział etapów biegu życia na edukację w okresie młodości, pracę w wieku średnim i emeryturę w okresie starości. W praktyce wspieranie integracji wiekowej poprzez ograniczanie lub usuwanie formalnych i nieformalnych barier związanych z wiekiem ma za zadanie wspomaganie integracji różnych grup wieku i pokoleń oraz umożliwianie wykonywania określonych czynności – dotychczas realizowanych na kolejnych etapach życia – w dowolnym wieku.

Integracja wiekowa w drugim, szerszym rozumieniu – stosowanym przeważnie w literaturze polskojęzycznej – to pojęcie odnoszące się do sytuacji, polityki lub procesu społecznego, które stymulują interakcje pomiędzy osobami z różnych grup wieku (Zych, 2010, s. 75). Celem takich działań, jak np. zapewnienie bliskości fizycznej, rozwijanie wspólnych zainteresowań, realizowanie projektów międzypokoleniowych czy uczestniczenie w edukacji międzypokoleniowej, jest wyeliminowanie lub przynajmniej ograniczenie barier związanych z wiekiem. Tym samym integracja wiekowa ma sprzyjać pozytywnym postawom przedstawicieli poszczególnych pokoleń wobec innych pokoleń, np. osób młodszych wobec osób starszych, co ma prowadzić m.in. do ograniczenia dyskryminacji z powodu wieku, wykluczenia społecznego czy cyfrowego i robotycznego osób starszych.

Pojęcie „integracja wiekowa" w szerokim ujęciu jest też niekiedy stosowane zamiennie z przybliżonym określeniem „integracja międzypokoleniowa" lub ze zwrotem „współpraca międzypokoleniowa" (wzajemne i wspólne działania pokoleń na rzecz dobra wspólnego) (Chabior, 2012, s. 38). Integracja międzypokoleniowa ma stanowić odpowiedź na wszelkiego rodzaju przejawy konfliktu międzypokoleniowego, rozumianego w szczególności jako spory wokół dystrybucji zasobów społecznych i – w skali makro – konflikty związane z uczestnictwem w instytucjach państwa dobrobytu czy też stanowiących system zabezpieczenia społecznego, jak np. system emerytalny i system ochrony zdrowia (Lüscher i in., 2017). Związane z takim podejściem różnorodne projekty międzypokoleniowe (jako przejawy polityki relacji międzypokoleniowych; ang. *intergenerational policy*) są ukierunkowane przede wszystkim na wzrost świadomości współzależności pokoleń względem siebie, na dookreślanie więzi międzypokoleniowej oraz na uwzględnianie w podejmowanych wyborach konsekwencji dla osób i grup z innych pokoleń. W mniej lub bardziej wprost wyrażany i uświadamiany sposób projekty takie mają na celu kształtowanie reguł międzypokoleniowych transferów różnorodnych zasobów (np. w ramach systemu zabezpieczenia społecznego) oraz kształtu umowy międzypokoleniowej.

Przeciwieństwem opisanego rozumienia integracji wiekowej jest integracja systemowa, szeroko analizowana w pracach niemieckich socjologów, takich jak Niklas Luhmann i Jürgen Habermas (zob. analizę tych teorii w: Nowacki, red., 2008). Podczas gdy integracja wiekowa to procesy kształtowane oddolnie w interakcjach i stosunkach społecznych oraz relacjach między różnymi grupami wieku i pokoleniami, to integracja systemowa obejmuje procesy sterowane odgórnie, zewnętrznie, przez siły administracyjne i gospodarcze oparte głównie na wymianie pieniężnej i działaniach instrumentalnych. Integracja systemowa jest zatem przejawem kalkulacji i racjonalizacji w stosunkach między przedstawicielami różnych grup wieku i pokoleń, gdyż nie dotyczy wartości, norm i porozumień zapośredniczonych przez świadomość ludzi. W takim ujęciu integracja wiekowa opiera się na budowie i wykorzystaniu sieci społecznej i wsparcia społecznego oraz kapitału społecznego ludzi starszych, a integracja systemowa – na kapitale ekonomicznym (np. mniej lub bardziej uświadamiane przekonanie, że kontakty z przedstawicielami innych pokoleń na rynku pracy są opłacalne w krótszej lub dłuższej perspektywie czasowej; zachęcanie starszych pokoleń do działań na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego jako opłacalne i dla nich, i dla ich dzieci i wnuków).

Do celów i instrumentów polityki relacji międzypokoleniowych (Klimczuk, 2013), które sprzyjają integracji wiekowej, należą m.in.: zwiększanie elastyczności wyborów jednostek w odniesieniu do czasu poświęcanego na pracę, edukację i odpoczynek; przełamywanie tradycyjnych podziałów dotyczących norm i akceptowanych ról w pracy i edukacji, dzielenie zadań i odpowiedzialności w tych sferach między różne grupy wieku; łączenie pracy w domu z życiem rodzinnym i spędzaniem czasu wolnego; sprzyjanie przemianie wartości od rywalizacji gospodarczej i osiągnięć w kierunku wysokiej jakości relacji społecznych, działalności na rzecz dobra wspólnego i samorealizacji; kształtowanie nowatorskich i produktywnych ról dla przedstawicieli wszystkich pokoleń; oraz tworzenie warunków do płynnych, nieobarczonych dyskryminacją przejść między typowymi zadaniami rozwojowymi na kolejnych etapach życia, np. edukacją i pracą, pracą i emeryturą (Rehn, 1977; Best, 1980; Riley, Riley, 1994a, 2000).

2.3. Aktywizacja zawodowa i społeczna osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych jako wyzwania dla polityki społecznej

2.3.1. Aktywizacja zawodowa

Należy zauważyć, że o cechach zbiorowości w wieku 45–64 lata jeszcze do niedawna pisało się głównie w kontekście kwestii bezrobocia i bierności zawodowej z uwagi na wytyczne Unii Europejskiej (UE) związane z realizacją Europejskiej

strategii zatrudnienia. Takie podejście ogranicza jednak dostrzeganie zróżnicowania tej grupy wieku oraz jej pozycji dotyczącej wspierania osób zarówno młodszych, jak i starszych, w związku z czym jest ona określana niekiedy obrazowo jako „pokolenie kanapki" (ang. *sandwich generation*; Klimczuk, 2018b). Uproszczone spojrzenie utrudnia też tworzenie kompleksowych strategii polityki społecznej, które wykraczałyby poza działania urzędów pracy i instytucji pomocy społecznej poprzez np. udzielanie przez władze publiczne wsparcia pracodawcom i próby ich angażowania do wspólnych działań (Rysz-Kowalczyk, 2009, s. 268–269).

Wyzwanie dotyczące aktywizacji osób w niemobilnym wieku produkcyjnym dostrzeżono szczególnie w ostatnich latach. Zgodnie z przyjętą w ramach realizacji „Strategii Lizbońskiej" na lata 2000–2010 wytyczną nr 17 związaną z wdrażaniem polityk zatrudnienia ukierunkowanych na osiągnięcie pełnego zatrudnienia poszczególne państwa UE powinny dążyć w okresie 2004–2010 do osiągnięcia średniej stopy zatrudnienia wynoszącej 70%, co najmniej 60% dla kobiet oraz 50% dla pracowników w wieku 55–64 lata (KE, 2005, s. 5–10). Tymczasem stan faktyczny stopy zatrudnienia pracowników w wieku 55–64 lata w 2010 roku według danych Eurostatu (2012) wynosił w krajach UE–27 średnio 46,3% oraz dla porównania 60,3% w Stanach Zjednoczonych i 65,2% w Japonii według danych Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) (2012). Jednocześnie zgodnie z danymi Eurostatu w latach 2004–2006 Polska miała najniższą stopę zatrudnienia osób w wieku 55–64 lata spośród wszystkich ówczesnych 25 krajów UE (Kryńska, 2006, s. 19–21; Eurostat, 2011a, 2011b). Wskaźnik ten zmniejszył się z 33,9% w 1997 roku do 27,2% w roku 2005, a następnie wzrastał do 34% w 2010 roku. Jego wartość była niższa od średniej UE–27 odpowiednio o 2,3 p.p., 15,1 p.p. i 12,3 p.p. Przeciętny wiek wyjścia z rynku pracy w Polsce w latach 2001–2007 wzrósł zaś w przypadku kobiet z 55,5 do 57,5 lat, a w przypadku mężczyzn z 57,8 do 61,4 lat, podczas gdy średnia wartość tego wskaźnika dla krajów UE–27 wynosiła dla kobiet odpowiednio 59,4 i 60,5 lat, a dla mężczyzn 60,4 i 61,9 lat.

W strategii „Europa 2020" wdrażanej od 2010 roku kluczowe znaczenie ma zaś wytyczna nr 7 dotycząca zwiększenia współczynnika aktywności zawodowej i ograniczenia bezrobocia strukturalnego (KE, 2010). Zgodnie z nią państwa UE powinny m.in. wprowadzać i stosować zasady modelu elastycznego rynku pracy i bezpieczeństwa socjalnego (ang. *flexicurity*) oraz prowadzić polityki aktywnego starzenia się. Najogólniej *flexicurity* określono jako zintegrowaną strategię jednoczesnego zwiększania elastyczności (ang. *flexibility*) i bezpieczeństwa (ang. *security*) na rynku pracy (KE, 2007). Jej celem jest zagwarantowanie wysokiego poziomu pewności pracy, czyli możliwości jej szybkiego znalezienia w każdym wieku oraz stałych szans rozwoju zawodowego. Model ten zakłada możliwość dokonywania szybkich zmian w karierze i dostosowywania ich do wymagań pracodawców. Strategia *flexicurity* według UE obejmuje cztery filary

dostosowań karier pracowników i potrzeb pracodawców do cyklu życia ludzkiego i sytuacji na rynku pracy: 1) elastyczne i przewidywalne warunki umów oparte na nowoczesnym prawie pracy, układach zbiorowych i organizacji pracy; 2) strategie uczenia się przez całe życie podwyższające konkurencyjność przedsiębiorstw i zatrudnialność pracowników; 3) skuteczna, aktywna polityka rynku pracy dostosowana do sytuacji na rynku pracy, skracająca okresy bezrobocia i ułatwiająca zmianę pracy; oraz 4) nowoczesne systemy zabezpieczenia społecznego, które wspierają dochody, sprzyjają zatrudnieniu i ułatwiają mobilność na rynku pracy (KE, 2007).

Cel strategii „Europa 2020” w odniesieniu do wskaźnika zatrudnienia określono bardziej ogólnie jako wzrost zatrudnienia kobiet i mężczyzn w wieku 20–64 lata do 75% do 2020 roku m.in. poprzez zwiększenie wskaźników aktywności zawodowej ludzi młodych, starszych pracowników i pracowników o niskich kwalifikacjach oraz integrację legalnych migrantów. Stan faktyczny stopy zatrudnienia osób w wieku 20–64 lata w 2010 roku w krajach UE–28 wynosił średnio 68,6%, w 2017 roku zaś 72,1% (GUS, 2019c). W omawianym okresie w Polsce wskaźnik ten osiągał odpowiednio poziom 64,3% i 70,9%. Dla porównania według danych OECD (2019) wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 15–64 lata w Stanach Zjednoczonych wynosił 66,7% w 2010 roku i 70,1% w 2017 roku, w Japonii zaś odpowiednio 70,1% i 75,3%. Zatem mimo postępów w UE i w Polsce nie udało się osiągnąć wyznaczonego celu. Obraz mogą dopełnić wskaźniki zatrudnienia dla wybranych grup wieku z Europejskiego badania siły roboczej za 2016 rok (ang. *Labour Force Survey*; EU-LFS) (Eurostat, 2019). Wskaźnik zatrudnienia w grupie 55–59 lat przyjmował średnią wartość 67,2% dla EU–28 i 61,7% dla Polski. W grupie wieku 60–64 lata było to odpowiednio 38,6% i 30,5%, w grupie 65–69 lat 12,5% i 9,8%, a w najstarszej analizowanej grupie 70–74 lata było to 6,1% i 3,9%. Wskaźniki zatrudnienia osób w wieku 55–74 lata są zatem w Polsce niższe niż wartość średnia w pozostałych krajach członkowskich UE.

Uzupełnienie mogą stanowić także nieco inaczej przeliczane wskaźniki GUS (2019c) wykorzystywane do monitorowania wdrażania „Strategii Rozwoju Kapitału Ludzkiego” (SRKL; obowiązującej w okresie 2013–2020). Współczynnik aktywności zawodowej (udział aktywnych zawodowo z danej grupy wieku w ogólnej liczbie ludności danej grupy wieku według BAEL) wśród osób w wieku 55–69 lat w 2010 roku wynosił 30,8%, w 2018 roku zaś 37,8% (wartość docelowa ustalona w SRKL na 2020 rok powinna wynosić 35,8%). Odnotowany w analizowanym okresie wzrost tego współczynnika w przypadku kobiet wynosił odpowiednio 21,4% i 28,8%, a w przypadku mężczyzn w wieku 55–69 lat odpowiednio 41,9% i 48,3%. Jednocześnie wskaźnik zatrudnienia wśród osób w wieku 65–69 lat utrzymywał się na zbliżonym poziomie – w 2010 roku osiągnął poziom 9,4%, a w 2018 roku 10,5% (wartość docelowa SRKL 9,8%). W przypadku kobiet wartość tego wskaźnika wynosiła odpowiednio 6,5%

i 6,8%, a w odniesieniu do mężczyzn 13,5% i 15,6%. Ponadto średni wiek dezaktywizacji zawodowej wynosił w 2010 roku 59,6 lat, w 2018 roku zaś 62,3 lat (wartość docelowa SRKL 63,5 lat). W 2018 roku wyjście z rynku pracy w przypadku kobiet następowało w wieku 60,6 lat, a w przypadku mężczyzn w wieku 62,8 lat. Innymi słowy: większość Polaków nie decyduje się na kontynuowanie pracy zawodowej po przejściu na emeryturę. Należy zaznaczyć, że również odsetek osób w wieku 55–74 lata uczestniczących w kształceniu lub szkoleniu był bardzo niski i w 2010 roku wynosił 0,8%, a w 2018 roku 1,6%.

Wdrażaniu w Polsce idei *flexicurity* i polityki aktywnego starzenia się był podporządkowany przyjęty w 2008 roku program rządowy „Solidarność pokoleń. Działania dla zwiększenia aktywności zawodowej osób w wieku 50+" (MPiPS, 2008b). Jego celem był wzrost wskaźnika zatrudnienia osób w wieku 55–64 lata do poziomu 50% w 2020 roku. W 2008 roku wskaźnik ten wynosił 31,6%, w 2018 roku zaś 48,9%. W przypadku mężczyzn kształtował się na poziomie odpowiednio 44,0% i 59,8%, a w odniesieniu do kobiet 20,7% i 39,1%. W omawianym okresie nastąpił zatem znaczący wzrost tego miernika dotyczącego pracowników w niemobilnym wieku produkcyjnym. Należy jednak zaznaczyć, że bez pogłębionych analiz nie sposób określić, w jakim stopniu zmiana ta wynikała z interwencji podmiotów publicznych i partnerów społecznych, a w jakim z ogólnej poprawy koniunktury gospodarczej po kryzysie finansowym z lat 2007–2008 oraz ze zmian na rynku pracy związanych z migracjami młodszych pracowników i zapotrzebowaniem na siłę roboczą w kontekście zmniejszania się podaży dostępnych zasobów pracy. Zgodnie z zapisami programu osiągnięcie celu powinno się także wiązać ze zmniejszeniem transferów skierowanych do osób starszych, co pozwoli na większe wsparcie dzieci i młodzieży, które są najbardziej zagrożone ubóstwem. Założono też, że istotne jest prowadzenie – z udziałem przedsiębiorstw i indywidualnej odpowiedzialności obywateli – polityki aktywnego starzenia się np. poprzez promocję zdrowia i bezpieczeństwa pracowników w każdym wieku, prewencję problemów związanych z wiekiem, ograniczenie zachęt do wcześniejszego przechodzenia na emeryturę, podniesienie wieku emerytalnego i stopniowe jego wyrównywanie dla kobiet i mężczyzn.

Ponadto w 2013 roku przygotowano aktualizację programu „Solidarność pokoleń" z uwzględnieniem diagnozy sporządzonej w ramach prac Rady Programowej 50+ oraz wyników badań i analiz w ramach projektu „Wyrównywanie szans na rynku pracy dla osób 50+" prowadzonych przez Uniwersytet Łódzki (MPiPS, 2013a). Zaktualizowane cele, priorytety i kierunki działań w programie „Solidarność pokoleń" są następujące:

1. Dostosowanie kompetencji oraz podniesienie kwalifikacji osób 45+ z perspektywy potrzeb rynku pracy:
   - priorytet 1.1. Rozwój i poprawa jakości oferty edukacyjnej dla osób 45+ oraz dostosowanie jej do potrzeb rynku pracy oraz potrzeb i możliwości jej odbiorców;

- priorytet 1.2. Uczenie się przez całe życie jako czynnik wspierający aktywność zawodową;
- priorytet 1.3. Wdrożenie rozwiązań zachęcających pracodawców (szczególnie z małych i średnich firm) do rozwoju kompetencji pracowników w wieku 45+;
- priorytet 1.4. Uwzględnienie w rozwoju krajowego systemu kwalifikacji wspierania aktywności edukacyjnej osób po 45. roku życia.

2. Rozwój kultury organizacji i środowiska pracy bardziej przyjaznych pracownikom w wieku 50+:
   - priorytet 2.1. Rozwój systemów planowania kariery zawodowej, zdobywania kompetencji oraz zarządzania wiekiem w przedsiębiorstwach w celu wykorzystania potencjału pracowników w wieku 50+;
   - priorytet 2.2. Poprawa warunków pracy oraz wzrost motywacji i zadowolenia z pracy pracowników w wieku 50+;
   - priorytet 2.3. Wdrożenie rozwiązań systemowych zachęcających pracodawców do zatrudniania i utrzymywania zatrudnienia osób w wieku 50+;
   - priorytet 2.4. Poprawa wizerunku i przełamywanie stereotypów dotyczących pracowników w wieku 50+, a także przeciwdziałanie dyskryminacji ze względu na wiek w firmach i instytucjach.
3. Zwiększenie skuteczności i efektywności działań promujących zatrudnienie i aktywność zawodową:
   - priorytet 3.1. Upowszechnianie w instytucjach rynku pracy instrumentów aktywizacji zawodowej skierowanych do osób w wieku 50+ oraz poprawa ich skuteczności;
   - priorytet 3.2. Rozwój przedsiębiorczości z zaangażowaniem osób w wieku 50+, w tym przedsiębiorczości społecznej;
   - priorytet 3.3. Wdrożenie systemowych rozwiązań zachęcających osoby w wieku 50+ do pozostawania w zatrudnieniu i podejmowania pracy.
4. Wspieranie idei aktywnego i zdrowego starzenia się:
   - priorytet 4.1. Upowszechnianie idei aktywnego i zdrowego starzenia się;
   - priorytet 4.2. Upowszechnianie profilaktyki zdrowotnej oraz możliwości poprawy kondycji fizycznej i psychicznej osób w wieku 50+;
   - priorytet 4.3. Wspieranie zmian systemowych rozwiązań dotyczących aktywnego i zdrowego starzenia się poprzez współpracę w tym zakresie.
5. Rozwój współpracy na rzecz wzrostu zatrudnienia osób 50+:
   - priorytet 5.1. Stworzenie i rozwijanie stałych form współpracy i koordynacji działań rządu, samorządów regionalnych, organizacji pracodawców, związków zawodowych, reprezentacji organizacji pozarządowych, reprezentacji podmiotów ekonomii społecznej, środowisk naukowych i mediów w sferze aktywizacji zawodowej i zatrudnienia osób w wieku 50+;
   - priorytet 5.2. Rozwój współpracy, na rzecz zatrudnienia osób w wieku 50+, samorządów terytorialnych, pracodawców, związków zawodowych,

organizacji pozarządowych, podmiotów ekonomii społecznej, środowisk naukowych i mediów na poziomie regionalnym i lokalnym.
6. Transfery społeczne wspierające aktywność zawodową osób w wieku przedemerytalnym:
   - priorytet 6.1. Wydłużenie efektywnego wieku emerytalnego;
   - priorytet 6.2. Stopniowe ograniczanie alternatywnych dróg dezaktywizacji zawodowej z wykorzystaniem systemu świadczeń społecznych.

Tabela 12. Porównanie podstawowych elementów modelu polityki rynku pracy i prozatrudnieniowej polityki gospodarczej państwa

Wyszczególnienie	Model polityki rynku pracy	Model prozatrudnieniowej polityki gospodarczej
Źródło	nurt neoklasyczny	doktryna keynesowska
Przyczyny bezrobocia	niska aktywność osób bezrobotnych, niesprawne funkcjonowanie urzędów pracy	deficyt miejsc pracy
Sposoby wpływania na nierównowagę na rynku pracy	substytucyjna rola polityki rynku pracy względem polityki gospodarczej	komplementarna rola polityki rynku pracy, zintegrowana z prozatrudnieniową polityką gospodarczą państwa
Główne cele	łagodzenie skutków bezrobocia, czasowa aktywizacja bezrobotnych w ramach aktywnych programów rynku pracy	dążenie do wzrostu produktywnego zatrudnienia jako integralnego elementu polityki społeczno-gospodarczej i ograniczenia ekonomicznych przyczyn bezrobocia

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Skórska (2007, s. 113).

Na podstawie przeprowadzonego przeglądu literatury można zaryzykować stwierdzenie, iż zaktualizowany program „Solidarność pokoleń" nie doczekał się pogłębionej i niezależnej ewaluacji. Obszerne sprawozdanie dotyczące jego realizacji i oceny efektów zostało przygotowane przed odnowieniem programu (zob. MPiPS, 2011). W kolejnych latach takie podsumowania nie były już podawane do publicznej wiadomości, a informacje o programie „Solidarność pokoleń" ograniczały się do wzmianek w pierwszych dwóch dorocznych raportach „Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce" obejmujących lata 2015–2016 (MRPiPS, 2016, 2017). Zwrócono tam jedynie uwagę, bez dalszych analiz i komentarzy, na wzrost wskaźnika zatrudnienia osób w wieku 55–64 lata z poziomu 38,7% w 2012 roku do 46,2% w 2016 roku (docelowo 50% w 2020 roku). Można zatem przypuszczać, że polityczne przesłanki do zainteresowania programem w znacznej mierze wygasły z przyczyn zależnych (lub nie) od podjętej interwencji. Nie określono bowiem, jakie działania i instrumenty programu mogły przyczynić się do poprawy wartości wskaźnika zatrudnienia. Możliwe też, że w okresie tym pracodawcy i bez korzystania ze wsparcia przewidzianego

w programie sięgali po niewykorzystane zasoby pracy, co doprowadziło do poprawy sytuacji starszych pracowników na rynku pracy.

W tym miejscu należy także nadmienić, że polityki przeciwdziałania bezrobociu i aktywizacji zawodowej realizowane według wytycznych „Strategii Lizbońskiej" i strategii „Europa 2020" są zgodne z modelem polityki zatrudnienia (inaczej: prozatrudnieniowej polityki gospodarczej państwa), który jest odmienny od modelu polityki rynku pracy (Kotlorz, 2007, s. 33; Skórska, 2007, s. 113) (tabela 12). W tym podejściu polityka rynku pracy (obejmująca narzędzia aktywne i pasywne) jest komplementarna i zintegrowana z polityką gospodarczą państwa. Tymczasem większość celów określonych w programie „Solidarność pokoleń" można uznać za zgodne raczej tylko z modelem polityki rynku pracy, a więc aktywności ukierunkowanych na zastępowanie niedoborów działań po stronie polityki gospodarczej. Ponadto zaznaczyć należy, że zgodnie z celami programu „Solidarność pokoleń" w 2012 roku przyjęto i od 1 stycznia 2013 roku wdrażano nowelizację Ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych przewidującą wydłużanie wieku emerytalnego do 67. roku życia (zakładany wiek emerytalny mężczyźni mieli osiągnąć w 2020 roku, kobiety zaś w 2040 roku). Po zmianie układu sił politycznych wraz z początkiem października 2017 roku nastąpiło zatrzymanie tej reformy.

2.3.2. Aktywizacja społeczna

Upraszczając, można uznać, że skalę i zakres wyzwania, jakim jest aktywizacja społeczna osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych, pokazują wyniki „indeksu aktywnego starzenia się" (ang. *Active Ageing Index*; AAI), który od 2012 roku jest opracowywany przez Europejską Komisję Gospodarczą ONZ (UNECE) i Komisję Europejską (KE). Celem tego narzędzia jest wsparcie monitorowania wdrażania celów związanych z aktywnym starzeniem się określonych w „Międzynarodowym Planie Działań w Kwestii Starzenia się Społeczeństw" (MIPAA) Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ). AAI zawiera porównania między 28 państwami członkowskimi UE według wskaźników podzielonych na dwa wymiary i cztery obszary tematyczne, a następnie analizowane dodatkowo według płci osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych (Zaidi i in., 2013; Lamura, Principi, 2019). Pierwszym wymiarem są „rzeczywiste doświadczenia aktywnego starzenia się", które obejmują trzy obszary: zatrudnienie; uczestnictwo w życiu społecznym – aktywność społeczną; oraz niezależność, zdrowie i bezpieczeństwo. Drugim wymiarem i zarazem czwartym obszarem jest „zdolność i przygotowanie otoczenia do wykorzystania potencjału starzejącego się społeczeństwa".

W tym miejscu wystarczy wskazać na dystans między Szwecją – liderem ogólnego rankingu – a Polską. Zaktualizowane wyniki dla tych dwóch krajów w edycjach indeksu za lata 2010 i 2018 (dane użyte w obliczeniach *de facto* doty-

czą lat 2008 i 2016) (UNECE, 2019) są następujące. W rankingu ogólnym Szwecja zajęła 1 miejsce w 2010 roku, Polska zaś 26, czyli trzecie od końca (EU–28), w edycji 2018 były to odpowiednio lokaty 1 i 24. W rankingu dotyczącym zatrudnienia Szwecja w 2010 roku uplasowała się na 1 pozycji, Polska zaś na 24, a w roku 2018 były to miejsca odpowiednio 1 i 20. W rankingu dotyczącym aktywności społecznej Szwecja w 2010 roku zajęła miejsce 2 (1 miejsce zdobyło Królestwo Niderlandów), a Polska 18. W 2018 roku były to pozycje 4 (podium zajęły kolejno: Belgia, następnie Królestwo Niderlandów i Francja) oraz 23. W rankingu niezależność, zdrowie i bezpieczeństwo Szwecja w 2010 roku zajęła pozycję 4 (za Finlandią, Danią i Królestwem Niderlandów), Polska zaś 21. W 2018 roku były to odpowiednio lokaty 1 dla Szwecji i 22 dla Polski. W ostatnim rankingu wchodzącym w skład AAI, tj. zdolność i przygotowanie otoczenia do wykorzystania potencjału starzejącego się społeczeństwa, Szwecja zarówno w 2010, jak i w 2018 roku zajęła 1 miejsce, a Polska 20 i 22.

Dystans dzielący pozycję Polski i Szwecji w AAI można lepiej zrozumieć, przyglądając się wybranym wskaźnikom cząstkowym. W indeksie uwzględniono chociażby szereg wskaźników z „Europejskiego badania jakości życia” (ang. *European Quality of Life Survey*; EQLS). Na przykład aktywność w wolontariacie osób 55+ wynosiła w 2018 roku 3,9% w Polsce i 17,7% w Szwecji; opieka nad dziećmi i wnukami (poniżej 75. roku życia) świadczona przez osoby 55+ wynosiła odpowiednio 22,7% i 21,8%; opieka nad starszymi osobami dorosłymi (75+) kształtowała się na poziomie odpowiednio 15,4% i 21,5%; a partycypacja polityczna osób 55+ (rozumiana jako np. udział w zebraniach związków zawodowych, udział w protestach lub demonstracjach, podpisywanie petycji, kontaktowanie się z politykami lub władzami publicznymi) wynosiła odpowiednio 9,1% i 48,4%. Rozdźwięk między oboma krajami widać także w następujących wskaźnikach: wskaźniku z danych Eurostat dotyczącym wykorzystania technologii informacyjnych i komunikacyjnych (TIK) przez osoby w wieku 55–74 lata, który w edycji indeksu za 2018 rok wynosił w odniesieniu do Polski 37,0%, a w przypadku Szwecji 86,0%; wskaźniku kontaktów społecznych (rozumianym jako spotykanie się przez osoby 55+ z bliskimi, przyjaciółmi lub znajomymi przynajmniej raz w tygodniu) z Europejskiego Sondażu Społecznego (ang. *European Social Survey*) wynoszącym odpowiednio 28,5% i 67,2%; oraz w pochodzącym z badania EU-LFS wskaźniku poziomu wykształcenia (odsetek osób w wieku 55–74 lata z wykształceniem średnim II stopnia lub wyższym) wynoszącym odpowiednio 80,7% dla Polski i 72,7% dla Szwecji. Warto przy tym zauważyć, że w przeprowadzonych w Polsce analizach wskaźnika AAI z uwzględnieniem poziomu regionalnego użyte zostały inne wskaźniki niż w badaniu na poziomie UE (Perek-Białas, Zwierzchowski, 2016). Przede wszystkim wykorzystano dane z „Diagnozy społecznej” z 2015 roku: aktywność osób 55+ w wolontariacie, która wynosi dla Polski średnio 20,6%; udział osób 55+ w zebraniach publicznych na poziomie średnio 17,1%; korzystanie z Internetu

przez osoby w wieku 55–74 lata na średnim poziomie 36,8%; oraz deklarowane więzi społeczne osób 55+ na średnim poziomie 25,4%. Ponadto wykorzystano m.in. wskaźnik odsetka osób 50+ z wykształceniem wyższym według badań BAEL GUS z 2015 roku wynoszący 13,3%.

Na potrzeby sprostania wyzwaniom, takim jak zarysowane powyżej, powstał „Rządowy Program na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych" (ASOS) na lata 2012–2013 (MPiPS, 2012), a następnie jego kontynuacja na lata 2014–2020 (MPiPS, 2013b). Celem ASOS jest „poprawa jakości i poziomu życia osób starszych dla godnego starzenia się poprzez aktywność społeczną. Program ma przyczyniać się do pełniejszego korzystania z potencjału społeczno-zawodowego osób starszych, aby mogły one pełnić różne role społeczne w życiu publicznym. Ważne jest również uwzględnienie w działaniach ograniczeń wynikających z barier funkcjonalnych, na które narażone mogą być osoby starsze" (MPiPS, 2013b, s. 9). Cel główny programu określono jako: „Poprawa jakości i poziomu życia osób starszych dla godnego starzenia się poprzez aktywność społeczną". Podporządkowano mu cztery cele szczegółowe:

1. „Zwiększenie różnorodności i poprawa jakości oferty edukacyjnej dla osób starszych: tworzenie ofert odpowiadających problemom osób starszych znajdujących się w trudnej sytuacji, w tym w szczególności w procesie wykluczenia społecznego, promowanie nowych rozwiązań na rzecz motywowania osób starszych do uczenia się dla zachowania aktywności, w tym szczególnie osób starszych pozostających w niekorzystnej sytuacji, tworzenie specjalnej oferty dydaktycznej oraz nowych form inicjatyw edukacyjnych, odpowiadających na potrzeby osób starszych, w tym w szczególności w procesie wykluczenia społecznego. Rozwój oferty edukacyjno-kulturalnej".
2. „Tworzenie warunków dla integracji wewnątrz- i międzypokoleniowej osób starszych przy wykorzystaniu istniejącej infrastruktury społecznej, m.in. pogłębianie wiedzy na temat zmian biologicznych, zdrowotnych, społecznych zachodzących wraz z wiekiem w ramach przygotowywania społeczeństwa do starości".
3. „Rozwój zróżnicowanych form aktywności społecznej, w tym upowszechnianie wolontariatu, partycypacji w procesach decyzyjnych, w życiu społecznym, w tym udział osób starszych w kształtowaniu polityki publicznej".
4. „Zwiększenie dostępności, podniesienie jakości usług społecznych oraz wspieranie działań na rzecz samopomocy i samoorganizacji: rozwój systemów wsparcia umożliwiających zaspokojenie specyficznych dla wieku podeszłego potrzeb, w szczególności osobom starszym o ograniczonej samodzielności, rozwój usług społecznych w sferze sportu, turystyki, rekreacji i kultury".

Wśród głównych założeń programu ASOS znajduje się wsparcie „ofert organizacji oraz instytucji działających na rzecz osób starszych, w tym niepełnosprawnych lub o ograniczonej sprawności ruchowej, przy wykorzystaniu istniejącej infrastruktury społecznej oraz ścisłej współpracy z jednostkami samorządowy-

mi (placówki oświatowo-kulturalne)”. Uznano przy tym, że „współpraca międzysektorowa na poziomie lokalnym może istotnie zwiększyć efektywność podejmowanych działań na rzecz aktywności społecznej osób starszych”. Program obejmuje komponent „systemowy długookresowy”, polegający na wypracowaniu założeń długofalowej polityki senioralnej, oraz komponent „konkursowy”, przewidujący działania w czterech następujących obszarach priorytetowych:

Priorytet I. „Edukacja osób starszych” obejmuje kierunki działań:

1. „Zajęcia edukacyjne z zakresu różnych dziedzin (m.in. prawo, gospodarka, zdrowie, w tym profilaktyka zdrowotna, sport, turystyka, edukacja, wizyty studyjne, języki obce, umiejętności interpersonalne, nowe technologie), programy edukacyjne i warsztaty o starzeniu, osobach starszych i aktywnym starzeniu”;
2. „Zajęcia przygotowujące do usług wolontariackich”;
3. „Kształcenie opiekunów”;
4. „Promowanie wolontariatu kompetencji”;
5. „Promocja oferty edukacyjnej wśród osób starszych”.

Priorytet II. „Aktywność społeczna promująca integrację wewnątrz- i międzypokoleniową” obejmuje kierunki działań:

1. „Aktywność społeczna, w tym wolontariat osób starszych”;
2. „Aktywność fizyczna osób starszych, aktywność turystyczno-rekreacyjna osób starszych”;
3. „Zajęcia w obszarze kultury i sztuki, w tym angażujące różne pokolenia”;
4. „Budowanie sieci społecznych, w tym wolontariat wewnątrz- i międzypokoleniowy”;
5. „Przeciwdziałanie e-wykluczeniu”.

Priorytet III. „Partycypacja społeczna osób starszych” obejmuje kierunki działań:

1. „Formy aktywności osób starszych wobec społeczności lokalnych (rozwój społeczeństwa obywatelskiego)”;
2. „Aktywność wspierająca uczestnictwo i integrację w życiu społecznym/publicznym”;
3. „Sieć pomocowo-informacyjna (budowanie pozytywnego wizerunku starości, pomoc obywatelska)”;
4. „Aktywna obecność w procesie tworzenia i funkcjonowania grup obywatelskich oraz organizacji pożytku publicznego”.

Priorytet IV. „Usługi społeczne dla osób starszych (usługi zewnętrzne)” obejmuje kierunki działań:

1. „Szkolenia dla wolontariuszy i opiekunów (z zakresu pomocy osobom starszym)”;
2. „Wspieranie różnych form samopomocy”;
3. „Wspieranie rodzin w opiece nad osobą starszą poprzez rozwój usług opartych na działalności wolontariuszy”;

4. „Rozszerzanie dostępności do usług społecznych, m.in. opiekuńczych, kulturalnych, edukacyjnych, poradniczo-doradczych, sportowych i turystycznych".

Do korzystania ze środków finansowych przeznaczonych na realizację programu ASOS upoważnione zostały: 1) organizacje pozarządowe; 2) podmioty określone w art. 3 ust. 3 Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz.U. 2003, Nr 96 poz. 873), w tym: (a) osoby prawne i jednostki organizacyjne działające na podstawie przepisów Ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, przepisów o stosunku Państwa do innych kościołów i związków wyznaniowych oraz o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, jeżeli ich cele statutowe obejmują prowadzenie działalności pożytku publicznego, o których mowa w art. 3 ust. 3 pkt 1 Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie; (b) spółdzielnie socjalne, o których mowa w Ustawie z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006, Nr 94 poz. 651); (c) stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego; (4) spółki akcyjne i spółki z ograniczoną odpowiedzialnością oraz kluby sportowe będące spółkami działającymi na podstawie przepisów Ustawy z dnia 25 czerwca 2010 r. o sporcie (Dz.U. 2010, Nr 127 poz. 857), które nie działają w celu osiągnięcia zysku oraz przeznaczają całość dochodu na realizację celów statutowych, oraz nie przeznaczają zysku do podziału między swoich udziałowców, akcjonariuszy i pracowników. Ponadto program dopuszcza partnerstwo z jednostkami organizacyjnymi, które nie mogą brać udziału w otwartym konkursie ofert w ramach programu.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na wybrane efekty programu ASOS. Na przykład w oficjalnych sprawozdaniach z jego realizacji za lata 2018–2019 (MRPiPS, 2019, 2020) stwierdzono, iż wdrażane projekty przeważnie dotyczą wsparcia: aktywności ruchowej, aktywności kulturalnej, walki z wykluczeniem cyfrowym, edukacji zdrowotnej, psychologicznej, prawnej i społecznej oraz integracji poprzez udział osób starszych w rozmaitych wydarzeniach, np. konferencjach, balach, wyjazdach do dużych miast i w miejsca atrakcyjne turystycznie. Mniej popularne były działania z zakresu Priorytetu IV. Jako usługi społeczne skierowane do seniorów wdrażano m.in. organizację banków czasu, grup samopomocowych, centrów usług, przygotowanie osób starszych do świadczenia usług społecznych oraz świadczenie usług asystenckich i opiekuńczych. Ponadto w latach 2018–2019 zastosowano kryteria strategiczne, które prowadziły do premiowania projektów obejmujących: działania edukacyjne na rzecz bezpieczeństwa osób starszych (Priorytet I), działania w partnerstwie z Dziennym Domem/Klubem „Senior+" (Priorytet II), wspierające rzecznictwo interesów i zrzeszanie się osób starszych (Priorytet III) oraz ukierunkowanie usług asystenckich i opiekuńczych na osoby starsze o ograniczonej samodzielności (Priorytet IV). We wszystkich priorytetach przedstawiono także kryterium strategiczne regionalne premiujące projekty zaplanowane do realizacji w gminach poszkodowanych

w wyniku nawałnic z 2017 roku. Ponadto w sprawozdaniach oszacowano, iż program ASOS miał wpływ na poprawę jakości i poziomu życia od ponad 106 tys. (rok 2018) do 159 tys. (rok 2019) osób starszych w Polsce. Zapowiedziano także, ale bez podania zarysu, prace nad kolejnym programem rządowym na rzecz aktywności osób starszych, który będzie wdrażany od 2021 roku.

Bardziej krytyczne podejście do efektów programu ASOS przedstawiono w ewaluacji edycji 2016–2019 przeprowadzonej przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (IPiSS, 2020). We wnioskach z badania zwrócono uwagę m.in. na malejącą liczbę składanych ofert i dofinansowanych projektów, co ma związek z utrzymaniem łącznej kwoty dotacji na stałym poziomie, przy jednocześnie rosnących kosztach realizowanych projektów. Ponadto w rozkładzie wdrażanych projektów według województw zauważono, iż najwięcej realizowanych jest w regionach o wysokim stopniu urbanizacji, gdzie działa wiele organizacji pozarządowych i gdzie aktywność społeczna osób starszych jest dość wysoka oraz gdzie w liczbach bezwzględnych zamieszkuje najwięcej osób powyżej 60. roku życia (mazowieckie, małopolskie, śląskie i wielkopolskie). Najmniej projektów realizowano zaś w województwach podkarpackim, opolskim i kujawsko-pomorskim. Kolejną krytyczną obserwacją jest dostrzeżenie, iż mniejszość projektów była realizowana w partnerstwach. Najczęściej projekty wdrażały samodzielne podmioty samorządowe. Barierą dla pozostałych aktorów, szczególnie mniejszych i mniej doświadczonych organizacji pozarządowych, była złożoność dokumentacji konkursowej i konieczność zabezpieczenia wkładu własnego. Wyniki badania pokazują, że większość podmiotów, które wdrażały projekty w ramach ASOS, deklaruje dalsze prowadzenie działań po zakończeniu okresu dofinansowania (tylko 14,8% respondentów w badaniu ilościowym, przeprowadzonym za pośrednictwem ankiety online na próbie $N = 600$, twierdzi, iż nie kontynuuje inicjatyw podjętych w trakcie projektu ASOS). Jednocześnie organizacje te – ze względu na możliwość uzyskania środków na dofinansowanie przedsięwzięć w obszarach aktywizacji społecznej, integracji wewnątrz- i międzypokoleniowej oraz edukacji senioralnej – są przeważnie zainteresowane dalszym udziałem w programie. Wsparcie w zakresie rozwoju usług społecznych cieszy się zatem najmniejszym zainteresowaniem, gdyż wymaga wykonania znacznie bardziej zaawansowanych prac zarządczych i organizacyjnych. Nie miały miejsca pogłębiona analiza dowodów czy też wizyty w organizacjach, które mogłyby potwierdzać deklarowaną trwałość efektów programu. Ponadto w omawianym badaniu sformułowano szereg rekomendacji w zakresie potencjalnych kierunków zmian w programie (por. IPiSS, 2020). Zwrócono m.in. uwagę, iż zasadna jest poprawna koordynacja wsparcia w ramach ASOS z celami, priorytetami i działaniami określonymi w innych krajowych, regionalnych i lokalnych dokumentach strategicznych, w tym w programach rządowych, takich jak np. „Senior+" (wdrażany od 2015 roku, w latach 2015–2017 pod nazwą „Senior-WIGOR"), „Opieka 75+" (od 2018 roku) i „Opieka wytchnieniowa" (od 2019 roku), które zostały

utworzone już w okresie trwania programu ASOS. Zaproponowano także przemyślenie utworzenia mechanizmów wspierających małe organizacje pozarządowe, które nie są w stanie zagwarantować wkładów własnych, w związku z czym nie ryzykują składania ofert. Podkreślono ponadto potrzebę wyrównywania szans na realizację projektów w gminach, które posiadają mniejszy kapitał społeczny, rozumiany również jako mniejsza obecność aktywnych organizacji pozarządowych. Zasadne jest także tworzenie mechanizmów, które ułatwią np. wykorzystanie infrastruktury publicznej, a tym samym powoływanie i prowadzenie partnerstw podmiotów pozarządowych, komercyjnych i samorządowych.

Uchwaleniu programu ASOS na lata 2014–2020 (MPiPS, 2013b) towarzyszyło przyjęcie przez Radę Ministrów dokumentu o charakterze ramowym zatytułowanego „Założenia Długofalowej Polityki Senioralnej w Polsce na lata 2014–2020" (MPiPS, 2013c). W ujęciu chronologicznym ten dokument, o szerszym i strategicznym zakresie, powstał jednak później niż dokumenty dotyczące węższego, tematycznego i operacyjnego obszaru (po programach ASOS na lata 2012–2013 i 2014–2020). Taka kolejność od początku dyskusji nad dokumentami podawała w wątpliwość ich spójność pod względem celów i działań, a także monitorowania ich wdrażania i ewaluacji. Zasadniczą nowością „Założeń…" było wprowadzenie do polskiego dyskursu i naukowego, i publicznego pojęcia polityki senioralnej, którą określono jako „ogół celowych działań organów administracji publicznej wszystkich szczebli oraz innych organizacji i instytucji, które realizują zadania i inicjatywy kształtujące warunki godnego i zdrowego starzenia się" (MPiPS, 2013c, s. 4). Jednocześnie w dokumencie nie posługiwano się wykorzystywanymi od lat w literaturze przedmiotu pojęciami dotyczącymi koncepcji polityki społecznej wobec osób starszych (ang. *policy on older people*) i wobec starości (ang. *policy on old age*; *old age policy*) (zob. np. Szatur-Jaworska, 2000). Ponadto przyjęte określenie „polityka senioralna" (ang. *senior policy*; *senioral policy*; *seniority policy*) nie odpowiadało też koncepcji polityki wobec starzenia się ludności (ang. *ageing policy*; *public policy on ageing*), która stosowana jest przede wszystkim w literaturze anglojęzycznej (zob. Klimczuk, 2018a, 2018d). Za cel polityki senioralnej w Polsce przyjęto „wspieranie i zapewnienie możliwości aktywnego starzenia się w zdrowiu oraz możliwości prowadzenia w dalszym ciągu samodzielnego, niezależnego i satysfakcjonującego życia, nawet przy pewnych ograniczeniach funkcjonalnych" (MPiPS, 2013c, s. 6). W dokumencie posłużono się także koncepcją aktywnego starzenia się oraz przyjęto, iż „należy rozważyć przyjęcie analogicznych rozwiązań dla osób starszych i organizacji seniorskich przez jednostki samorządu terytorialnego do tych podejmowanych wobec współpracy z organizacjami pozarządowymi na szczeblu gminnym, powiatowym i wojewódzkim" (MPiPS, 2013c, s. 49). Zwrócono przy tym uwagę, że niezbędne będą jednak działania legislacyjne z udziałem parlamentu poprzedzone konsultacjami w ramach Komisji Wspólnej Rządu i Samorządu Terytorialnego. Z perspektywy czasu można stwierdzić, że

strategie i programy dotyczące polityki senioralnej lub wybranych jej aspektów były w ostatnich latach (także przed rokiem 2008, w którym opublikowano program „Solidarność pokoleń") przyjmowane na różnych poziomach administracji i z uwzględnieniem różnego stopnia integracji. Na przykład ograniczano politykę senioralną do hasła w strategii rozwoju województwa, ale bez kontynuacji w dokumentach na poziomie powiatów i gmin, lub na odwrót – przyjmowano dokumenty z zakresu polityki senioralnej na poziomie lokalnym, ale zawężone do realizacji zadań dotyczących opieki społecznej (zob. Urbaniak, 2018).

W „Założeniach…" przyjęto pięć obszarów działań: 1) zdrowie i samodzielność; 2) aktywność zawodowa osób 50+; 3) aktywność edukacyjna, społeczna i kulturalna osób starszych; 4) srebrna gospodarka; oraz 5) relacje międzypokoleniowe. Z uwagi na ramowy charakter dokumentu nie określono szczegółowo podmiotów, które mają wdrażać określone zadania i działania, jak też zakresu wskaźników oraz procesów monitorowania i ewaluacji tej polityki publicznej. Cel główny pierwszego obszaru („zdrowie i samodzielność") określono jako „tworzenie warunków dla jak najdłuższego utrzymywania dobrego stanu zdrowia i autonomii", przy czym obejmuje on trzy wymiary. Pierwszy wymiar – „uwarunkowania rozwiązań medyczno-opiekuńczych dla osób starszych" – zawiera:

Priorytet 1. „Stworzenie systemowych rozwiązań, które pozwolą na rozwój usług medycznych dla osób starszych", w tym:

1. „Rozwój geriatrii jako specjalizacji";
2. „Przygotowanie i doskonalenie zawodowe kadry medycznej w kierunku całościowej i kompleksowej opieki zdrowotnej nad starszym pacjentem".

Priorytet 2. „Promocja zdrowia i profilaktyka zdrowotna", w tym:

1. „Przygotowanie do okresu własnej starości pod względem wiedzy na temat zmian fizycznych i psychicznych podczas procesów starzenia i konsekwencji określonych zachowań";
2. „Promocja właściwego stylu życia w sferze zdrowia psychicznego, aktywności intelektualnej, odżywiania, rytmu dnia, rekreacji, higieny ciała i unikania zachowań ryzykownych pod względem zdrowotnym";
3. „Rozwój i wspieranie aktywności fizycznej".

Priorytet 3. „Rozwój usług społecznych i opiekuńczych dostosowanych do potrzeb osób starszych", w tym:

1. „Rozwój usług społecznych dostosowanych do potrzeb oraz możliwości osób starszych";
2. „Zapewnienie odpowiedniej opieki nad osobami o ograniczonej samodzielności poprzez rozwój usług opiekuńczych";
3. „Opracowanie i wdrożenie systemu teleopieki oraz wykorzystanie innowacyjnych technologii w ułatwieniu organizacji opieki dla osób starszych";
4. „Stworzenie systemów wsparcia dla opiekunów nieformalnych, w szczególności na poziomie lokalnym".

Drugi wymiar obszaru „zdrowie i samodzielność" to „bezpieczeństwo", które zawiera jeden cel: „Zapewnienie bezpieczeństwa osób starszych i przeciwdziałanie stosowanym wobec nich nadużyciom". Trzeci wymiar zaś to „przestrzeń i miejsce zamieszkania" zawierający również jeden cel: „Wspieranie przestrzennego planowania architektonicznego dostosowanego do wszystkich (projektowanie uniwersalne) i z uwzględnieniem potrzeb różnych grup wieku (w tym osób starszych)".

Drugi obszar „Założeń…" stanowi „aktywność zawodowa osób 50+", w którym celem głównym jest „zaplanowanie i podjęcie działań, które pozwolą na jak najlepsze wykorzystanie potencjału osób starszych na rynku pracy i tym samym pozwolą na zwiększenie i przedłużenie aktywności zawodowej osób 50+ oraz 60+". Przyjęto tu cztery cele szczegółowe:

1. „Upowszechnienie oferty edukacyjnej, poprawa jej jakości oraz dostosowanie zarówno do potrzeb rynku pracy, jak i do potrzeb oraz możliwości odbiorców (pracowników i poszukujących pracy w wieku 50+)";
2. „Tworzenie warunków pracy przyjaznych pracownikom i stosowanie rozwiązań z zakresu zarządzania wiekiem";
3. „Zwiększenie skuteczności i efektywności działań promujących zatrudnienie i aktywność zawodową osób 50+ oraz 60+";
4. „Rozwój współpracy na rzecz wzrostu zatrudnienia osób w wieku 50+".

Trzeci obszar to „aktywność edukacyjna, społeczna i kulturalna osób starszych". Celem głównym w tym obszarze jest „wspieranie idei uczenia się wśród osób starszych i aktywizowanie do działań obywatelskich i społecznych, w tym: rozwój oferty edukacyjnej dla osób starszych; rozwój i wspieranie aktywności społecznej osób starszych (w tym zaangażowania obywatelskiego i wolontariatu); zwiększenie uczestnictwa osób starszych w kulturze zarówno jako jej odbiorców, jak i twórców". Wyróżniono tu trzy wymiary. Pierwszy to „aktywność edukacyjna", gdzie głównym celem jest „zwiększenie uczestnictwa osób starszych w edukacji oraz zwiększenie dostępności i jakości oferty edukacyjnej". Obejmuje on:

Priorytet 1. „Rozwój oferty edukacyjnej dla osób starszych w obszarach zgodnych z potrzebami", w tym:
1. „Upowszechnianie edukacji prozdrowotnej";
2. „Upowszechnianie edukacji obywatelskiej";
3. „Upowszechnianie edukacji w zakresie nowych technologii".

Priorytet 2. „Wspieranie rozwoju systemowych rozwiązań dla organizacji różnych form uczenia się osób starszych, w tym ruchu Uniwersytetów Trzeciego Wieku".

Drugi wymiar tego obszaru to „aktywność w obszarze kultury", gdzie celem głównym jest „zwiększenie uczestnictwa osób starszych w kulturze zarówno jako jej odbiorców, jak i twórców". Przyjęto tu trzy cele:

1. „Podnoszenie kompetencji kulturowych”;
2. „Integrowanie działań instytucji i organizacji”;
3. „Promowanie animacji kulturalnej”.

Trzeci wymiar to „aktywność społeczna”, obejmujący:

Priorytet 1. „Rozwój aktywności obywatelskiej osób starszych”, gdzie celem jest „zwiększenie zaangażowania osób starszych w życie społeczności lokalnych i sprawy kraju oraz wzrost roli obywateli seniorów w rozwiązywaniu problemów społecznych”;

Priorytet 2. „Rozwój wolontariatu osób starszych” z celem głównym „zwiększenie udziału osób starszych w różnych formach wolontariatu pozwalające na zagospodarowanie potencjału tych osób oraz na rozwój nowych kompetencji”.

Czwarty obszar wskazany w dokumencie stanowi „srebrna gospodarka”, gdzie jedyny cel – główny – określono jako „wspieranie rozwoju efektywnych rozwiązań dostosowanych do potrzeb i oczekiwań osób starszych”. Ostatni, piąty obszar stanowią „relacje międzypokoleniowe”, gdzie za jedyny cel – również główny – przyjęto „solidarność pokoleń jako norma kierunkowa w społeczeństwie, polityce społecznej, kulturze oraz na rynku pracy”.

„Założenia Długofalowej Polityki Senioralnej w Polsce na lata 2014–2020”, podobnie jak to miało miejsce w przypadku programu „Solidarność pokoleń”, nie doczekały się pogłębionej i niezależnej ewaluacji. W 2018 roku przyjęto nową strategię rządową „Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. Bezpieczeństwo. Uczestnictwo. Solidarność” (MRPiPS, 2018), której uchwalenie uchyliło obowiązywanie dotychczasowych „Założeń…”. Zauważyć należy, iż konsultacje nowego dokumentu trwały krótko, były zawężone do gremiów eksperckich i międzyresortowych oraz nie wywołały szerokiej dyskusji (KEdsOS, 2018). Jednocześnie, choć zawiera krytykę poprzedniego dokumentu ramowego, to strategia ta nadal ma w znacznej mierze charakter ogólnikowy, np. dostrzega się potrzebę wspierania płynnego przechodzenia starszych pracowników na emeryturę, ale ta propozycja nie jest poparta dalszymi działaniami, a sama polityka emerytalna nie jest uwzględniana w dokumencie. Odchodzi się w niej ponadto od stosowania pojęcia „polityka senioralna” na rzecz określenia „polityka społeczna wobec osób starszych”, przy czym pomija się „politykę wobec starości”, a na gruncie literatury przedmiotu oba te terminy uznaje się za powiązane ze sobą (zob. Szatur-Jaworska, 2000). Tym samym nowy dokument zawęził pole potencjalnych interwencji rządowych dotyczących starzenia się ludności.

Nowością w przyjętej w 2018 roku strategii jest wprowadzenie podziału osób starszych na dwie grupy docelowe: ogół osób starszych oraz niesamodzielne osoby starsze. W konsekwencji stworzono katalog działań w podziale na te, które mają być skierowane do osób starszych samodzielnych i niesamodzielnych. W pierwszym przypadku wyróżniono siedem obszarów interwencji:

I. „Kształtowanie pozytywnego postrzegania starości w społeczeństwie”;
II. „Uczestnictwo w życiu społecznym oraz wspieranie wszelkich form aktywności obywatelskiej, społecznej, kulturalnej, artystycznej, sportowej i religijnej”;
III. „Tworzenie warunków umożliwiających wykorzystanie potencjału osób starszych jako aktywnych uczestników życia gospodarczego i rynku pracy, dostosowanych do ich możliwości psychofizycznych oraz sytuacji rodzinnej”;
IV. „Promocja zdrowia, profilaktyka chorób, dostęp do diagnostyki, leczenia i rehabilitacji”;
V. „Zwiększanie bezpieczeństwa fizycznego – przeciwdziałanie przemocy i zaniedbaniom wobec osób starszych”;
VI. „Tworzenie warunków do solidarności i integracji międzypokoleniowej”;
VII. „Działania na rzecz edukacji dla starości (kadry opiekuńcze i medyczne), do starości (całe społeczeństwo), przez starość (od najmłodszego pokolenia) oraz edukacja w starości (osoby starsze)”.

Natomiast z myślą o niesamodzielnych osobach starszych wskazano cztery obszary:

I. „Zmniejszanie skali zależności od innych poprzez ułatwienie dostępu do usług wzmacniających samodzielność oraz dostosowanie środowiska zamieszkania do możliwości funkcjonalnych niesamodzielnych osób starszych”;
II. „Zapewnienie optymalnego dostępu do usług zdrowotnych, rehabilitacyjnych i opiekuńczo-pielęgnacyjnych dostosowanych do potrzeb niesamodzielnych osób starszych”;
III. „Sieć usług środowiskowych i instytucjonalnych udzielanych niesamodzielnym osobom starszym”;
IV. „System wsparcia nieformalnych opiekunów niesamodzielnych osób starszych przez instytucje publiczne”.

Działania związane ze wspieraniem aktywności społecznej i aktywności zawodowej wskazano przede wszystkim odpowiednio w obszarach II i III skierowanych do ogółu osób starszych. W obszarze II wyróżniono pięć działań na rzecz aktywizacji społecznej:

1. „Kształtowanie przestrzeni publicznej przyjaznej osobom starszym, dzięki likwidacji barier informacyjnych, technicznych, urbanistycznych, architektonicznych i komunikacyjnych oraz propagowaniu projektowania uniwersalnego, a także utrwalenia wiedzy z zakresu bezpieczeństwa ruchu drogowego”;
2. „Wspieranie funkcjonowania i rozwoju organizacji zrzeszających osoby starsze, gminnych rad seniorów i innych form partycypacji społecznej i przedstawicielstwa osób starszych”;
3. „Rozwój wolontariatu wśród osób starszych, przygotowanie do pełnienia nowych ról społecznych w rodzinie, grupach rówieśniczych, sąsiedzkich, wyznaniowych oraz innych”;

4. „Ułatwianie uczestnictwa w życiu społecznym, kulturze, działalności artystycznej, programach aktywności sportowej, rekreacyjnej oraz turystyce osób starszych”;
5. „Wspieranie aktywności osób starszych w ramach związków wyznaniowych, zrzeszających seniorów oraz działających na ich rzecz”.

W obszarze III wyróżniono zaś cztery działania na rzecz aktywizacji zawodowej:

1. „Zapobieganie wykluczeniu ekonomicznemu (zwiększanie bezpieczeństwa socjalnego), cyfrowemu i technologicznemu osób starszych”;
2. „Tworzenie zachęt dla osób starszych do pozostawania na rynku pracy”;
3. „Propagowanie wśród pracodawców zasad społecznej odpowiedzialności biznesu oraz zarządzania wiekiem”;
4. „Propagowanie wśród podmiotów komercyjnych i niekomercyjnych znajomości zasad srebrnej gospodarki”.

Można dostrzec, że podobnie jak w „Założeniach…”, w nowej strategii wsparcie aktywności społecznej i zawodowej wciąż znajduje się wśród priorytetów, ale np. nie wyróżnia się już osób w niemobilnym wieku produkcyjnym lub osób 50+. Ponadto zauważalne jest, że wsparcie srebrnej gospodarki, stanowiące wcześniej odrębny obszar interwencji, zostało podporządkowane promowaniu szeroko rozumianej aktywności osób starszych w życiu gospodarczym i na rynku pracy. Jednocześnie zróżnicowane wsparcie aktywności edukacyjnej podporządkowanej wcześniej aktywizacji społecznej i zawodowej zostało podkreślone jako odrębny obszar VII obejmujący cztery rodzaje działań:

1. „Zwiększanie dostępności oferty edukacyjnej dla osób starszych”;
2. „Rozwój i promocję zawodów opiekuńczych oraz doskonalenie kompetencji kadr”;
3. „Rozwój edukacji nieformalnej (radio, telewizja, Internet, audiobooki)”;
4. „Upowszechnianie edukacji w zakresie nowych technologii”.

Ponadto „Polityka społeczna wobec osób starszych 2030” zawiera nieobecny wcześniej podział działań na podmioty koordynujące, terminy realizacji oraz ogólne informacje dotyczące sposobu monitorowania poszczególnych działań. Niemniej dokument wciąż nie obejmuje szczegółowego opisu wskaźników do pomiaru wykonania działań oraz założeń ewaluacji strategii. Co istotne, nie doprecyzowano także ram finansowych, a więc strategia zawiera głównie instrumenty „miękkie”, które mogą być interpretowane bardziej jako zachęty niż realne bodźce do działania lub sprowadzone do stymulowania zbierania danych na potrzeby publikacji dorocznej „Informacji o sytuacji osób starszych w Polsce”. Dokument, względem poprzednich „Założeń…”, zawęża też rozumienie polityki publicznej wobec starzenia się ludności do wybranych sektorów polityki społecznej, co jest szczególnie widoczne w ogólnych opisach dotyczących przemian technologicznych, np. pomija się wyzwanie, jakim jest wykluczenie transportowe osób starszych, oraz nie dostrzega cyfryzacji rynku pracy, przestrzeni publicznych oraz rozwiązań związanych z mieszkalnictwem

(miasta i domy inteligentne). Można wskazać także na inne krytyczne oceny strategii „Polityka społeczna wobec osób starszych 2030", które pojawiły się w dyskursie naukowym (zob. KEdsOS, 2018; Klimczuk, 2018a). Na przykład zauważono, iż w dokumencie pomija się konieczność koordynacji omawianej polityki na poziomie regionalnym i lokalnym, a role podmiotów komercyjnych, pozarządowych oraz samych osób starszych sprowadza się do wykonawców zadań wskazanych przez rząd. Role konsultacyjne i rzecznicze tych organizacji i grup nieformalnych nie są właściwie dostrzegane i uwzględniane, a przewodnie funkcje są przypisane przeważnie do podmiotów publicznych. Postulowana w dokumencie aktywność osób starszych jest zatem pozbawiona elementów działalności i inicjatyw związanych z udziałem w procesach decyzyjnych.

2.4. Podsumowanie

W niniejszym rozdziale podjęto próbę krytycznego przeglądu literatury przedmiotu w zakresie aktywności, aktywizacji, produktywności oraz ostatecznie integracji zawodowej i społecznej osób w wieku niemobilnym i osób starszych. Dokonano tego w kontekście obserwowanych współcześnie konsekwencji i wyzwań związanych z pogłębiającym się procesem starzenia się. Omówiono wybrane podejścia do definiowania wskazanych pojęć, zwrócono przy tym szczególną uwagę m.in. na procesy przepływów między grupami ludności na rynku pracy oraz wymiary wymagań i możliwości aktywizacji. Przedstawiono także analizę stanu aktywności i programów publicznych zorientowanych na poprawę sytuacji. Przeprowadzona dyskusja stanowi właściwe tło dla dalszego przedstawienia wybranych przez autorów koncepcji polityki publicznej wobec starzenia się ludności.

3

Współczesne koncepcje polityki publicznej wobec starzenia się ludności

3.1. Wprowadzenie

W niniejszym rozdziale podjęto próbę klarownego przedstawienia zróżnicowania koncepcji polityki publicznej wobec starzenia się ludności (ang. *ageing policy*; *public policy on ageing*). Czytelnik może w szczególności zaznajomić się z obecnymi w literaturze przedmiotu szerszymi interpretacjami wpływu zmian demograficznych i innych uwarunkowań na postindustrialną politykę społeczną. Krytycznie omawiane są tutaj koncepcje aktywnej, spójnej i inwestycyjnej polityki społecznej realizowanej w kontekście procesu starzenia się. W dalszej części rozdziału przybliżona została zaś analiza zakresowo węższych, pozytywnych odpowiedzi wobec wyzwania starzenia się ludności. W pierwszej kolejności odwołano się do wybranych koncepcji aktywizacji społecznej i zawodowej osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych. Następnie przedstawione zostały obecne w literaturze rozważania teoretyczne dotyczące zjawiska koprodukcji zachodzącej i rozwijanej w obrębie usług publicznych, a odnoszonej do kwestii starzenia się populacji. W ostatniej części rozdziału przeprowadzona została analiza problemu przygotowania do długowieczności oraz potencjalnego zastosowania narzędzi ekonomii behawioralnej w polityce publicznej wobec długowieczności.

3.2. Koncepcje reformowania polityki społecznej w kontekście starzenia się ludności i przemian rynku pracy

3.2.1. Zmiany demograficzne i inne uwarunkowania postindustrialnej polityki społecznej

Opisane już w pierwszym rozdziale współczesne przemiany sytuacji demograficznej oraz procesy zachodzące w obrębie rynków pracy stanowią jedne z kluczowych przesłanek do kształtowania „nowej polityki społecznej". Poszczególni autorzy wskazują na różne wyłaniające się na początku XXI wieku

wyzwania, na które powinny zostać zorientowane działania podmiotów życia publicznego.

Raport Eurofound „Nowa organizacja czasu w życiu zawodowym" (ang. "A New Organisation of Time Over Working Life") z 2003 roku zwrócił uwagę, iż ogólnie w cyklu życia obywateli państw Unii Europejskiej (UE) na przełomie XX i XXI wieku doszło do skrócenia okresu aktywności ekonomicznej, wydłużenia faz edukacji i emerytury, wzrostu elastyczności i różnorodności czasu i warunków pracy oraz do zbliżenia okresu aktywności ekonomicznej kobiet i mężczyzn (Naegele i in., 2003). „Tradycyjny" model organizacji czasu dla mężczyzn obejmował kolejno: 1) kształcenie i szkolenie; 2) pracę przez cały okres aktywności zawodowej na pełnym etacie, w jednym zawodzie i często u tego samego pracodawcy; oraz 3) emeryturę. Wśród kobiet zaś: 1) kształcenie i szkolenie; 2) krótki okres pracy zawodowej, opiekę nad dziećmi, prowadzenie gospodarstwa domowego (niekiedy w powiązaniu z pracą w niepełnym wymiarze), możliwy powrót do zatrudnienia po odchowaniu dzieci i ponowną rezygnację z pracy na rzecz podjęcia opieki nad starszymi członkami rodziny; oraz 3) emeryturę. „Nowy" model cyklu życia wyłania się na skutek zaistnienia przynajmniej trzech czynników: 1) przekształceń rynku pracy, na którym jest coraz więcej prac atypowych i elastycznych form zatrudnienia; 2) zmian prawnych umożliwiających bardziej elastyczne przechodzenie między powyżej wskazanymi fazami; oraz 3) zmian społeczno-kulturowych, w szczególności upowszechniania się indywidualizmu. W rezultacie zauważa się jednoczesne występowanie cech szkolenia, pracy i wypoczynku oraz indywidualizację biografii. W „nowym" – lub już raczej współczesnym – modelu cyklu życia wyróżnia się zatem pięć faz: 1) kształcenie i szkolenie; 2) prace dorywcze i w niepełnym wymiarze podejmowane w trakcie nauki, przed rozpoczęciem kariery zawodowej; 3) karierę zawodową; 4) okres przejściowy – zatrudnienie uzupełniające okresy potrzebne do nabycia prawa do emerytury, kształcenie i praca w niepełnym wymiarze; oraz 5) emeryturę. Zestawienie cech tych etapów zawiera tabela 13. We wskazanym modelu możliwe są rozmaite kombinacje aktywności w poszczególnych okresach życia. Zwraca się tu także uwagę na potrzebę dostosowania instytucji polityki społecznej do swobody wyboru biografii i typów aktywności w ciągu życia.

Raport Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) „Modernizacja polityki społecznej dla nowego biegu życia" (ang. "Modernising Social Policy for the New Life Course") z 2007 roku zwraca uwagę, iż przemiany w cyklu życia wzmacniają nacisk na poszukiwanie nowych metod finansowania działań polityki społecznej, gdyż wobec odchodzenia od modelu rynku pracy dążącego do stałego i pełnego zatrudnienia problematyczne jest dalsze utrzymywanie dotychczasowych funduszy ubezpieczeń społecznych. Eksperci OECD zalecają zwiększanie swobody ludzi nie tylko w konstruowaniu własnych biografii, lecz także osobistej odpowiedzialności za ryzyka socjalne. Celem nowej polityki

Tabela 13. Nowa/współczesna organizacja czasu w życiu zawodowym we współczesnych europejskich państwach opiekuńczych

<table>
<tr><th rowspan="4">Organizacja czasu</th><th colspan="7">Etapy życia</th></tr>
<tr><th colspan="7">Okres aktywności zawodowej (wiek)</th></tr>
<tr><th rowspan="2">1. faza
0–15</th><th rowspan="2">2. faza
15–25/30</th><th colspan="2">3. faza
25/30–60</th><th colspan="2">4. faza
60–75/80</th><th>5. faza
starość</th></tr>
<tr><th>25/30–40/45</th><th>40/45–55/60</th><th>55/
60–65</th><th>65–75
/80</th><th>>75/80+</th></tr>
<tr><td rowspan="7">Biografia najbardziej złożona; przyszły model

Kombinacje mogą występować równolegle
lub sekwencyjnie</td><td rowspan="7"></td><td colspan="5">Elastyczna praca (różne typy pracy: zmiana miejsca pracy połączona z przerwami w zarobkowaniu)</td><td rowspan="7"></td></tr>
<tr><td colspan="3"></td><td colspan="2">Przechodzenie na emeryturę (elastyczne)</td></tr>
<tr><td colspan="5">Fazy samozatrudnienia połączone z pracą najemną</td></tr>
<tr><td colspan="5">Fazy bezrobocia</td></tr>
<tr><td colspan="5">Aktywność społeczna (opieka)</td></tr>
<tr><td colspan="5">Kształcenie</td></tr>
<tr><td colspan="5">Wypoczynek</td></tr>
</table>

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Naegele i in. (2003, s. 43).

społecznej ma być wyposażanie ludzi w kompetencje finansowe, życiowe i zawodowe oraz przygotowywanie ich do elastyczności na rynku pracy i osiągania zasobów materialnych na poziomie wystarczającym do zapewnienia własnego bezpieczeństwa socjalnego. „Nowa polityka społeczna ma mieć wymiar głównie edukacyjny, celem jest przygotowanie ludzi do zwiększonej odpowiedzialności za wybory, których w życiu dokonują" – stwierdza Ryszard Szarfenberg (2008a, s. 82). Podstawowe instrumenty tej polityki mają stanowić rozwiązania służące indywidualizacji zabezpieczania się przed ryzykiem zmniejszenia lub utraty dochodu oraz promocji oszczędzania pieniędzy i czasu (Szarfenberg, 2008a, s. 84).

W późniejszej publikacji Szarfenberg (2009, s. 3–5) wyróżnił siedem kategorii zjawisk i procesów, do których trzeba dostosować politykę społeczną. Są to: 1) wyzwania demograficzne – w tym migracje i starzenie się społeczeństw; 2) wyzwania o charakterze procesów makrospołecznych podobnych w wielu społeczeństwach, np. transformacja, przejście od niskiej do wysokiej aktywności zawodowej kobiet; 3) wyzwania związane ze zmianami w stosunkach międzynarodowych; 4) problemy społeczne, czasami wskazywane jako nowe lub powracające, np. długotrwałe bezrobocie, bierność zawodowa, dyskryminacja kobiet, mniejszości etnicznych, osób starszych, osób z ograniczeniami sprawności, imigrantów; 5) problemy gospodarcze, np. dług publiczny, bezrobocie, zatrudnienie w „szarej strefie"; 6) wyzwania polityczne, np. wzrost znaczenia

skrajnych lub populistycznych partii politycznych, nowe ruchy społeczne; oraz 7) cechy państwowej polityki społecznej lub jej skutki uboczne, np. rosnące koszty i nieefektywność, biurokratyzacja i nieelastyczność, fragmentacja i brak koordynacji między różnymi służbami społecznymi oraz świadczeniami.

Inną typologię wyzwań dla polityki społecznej proponuje Stanisława Golinowska (2005, s. 2–4), odwołując się do koncepcji przejścia od społeczeństw i gospodarek industrialnych do postindustrialnych. Państwa opiekuńcze i ich systemy zabezpieczenia społecznego są niedostosowane do nowych kwestii socjalnych, które pociągają za sobą nie tylko zmianę priorytetów w wydatkowaniu środków publicznych, lecz także zmiany grup docelowych, do których powinny być kierowane działania zbiorowe. Głównymi wyzwaniami są: 1) starzenie się populacji; 2) zmiany w formowaniu się rodziny i pozycji kobiet – mniej stabilne małżeństwo, aktywizacja zawodowa kobiet, mniejsza dzietność; 3) zmiany pracy i bezrobocie – zmiana struktury zatrudnienia; oraz 4) ubóstwo i wykluczenie społeczne – dotyczy to głównie integracji imigrantów i zagrożenia populizmem. W Polsce na te wyzwania nakładają się problemy zacofania struktury gospodarczej kraju oraz efekty prowadzonej dotychczas polityki społecznej osłaniającej grupy dotknięte masowymi restrukturyzacjami.

W jeszcze innym ujęciu Piotr Sałustowicz (zob. 2006, s. 1–5) zawęził wyzwania do dwóch obszarów: 1) wynikające z rozwoju demograficznego społeczeństwa oraz 2) dotyczące zatrudnienia i rynku pracy. Pierwsza kategoria obejmuje m.in. depopulację, wzrost wieku, w jakim kobiety rodzą pierwsze dziecko, negatywne saldo ruchów emigracyjnych, pogorszenie się relacji osób w wieku nieprodukcyjnym do osób w wieku produkcyjnym, rosnący odsetek osób z ograniczeniami sprawności, nieprzygotowanie systemów opieki/pielęgnacji i ochrony zdrowia do starzenia się ludności, niewystarczającą liczbę domów pomocy społecznej, presję na zmiany systemu emerytalnego. Drugie wyzwanie obejmuje m.in. bezrobocie strukturalne związane z redukcją miejsc pracy wobec wprowadzania nowych technologii i restrukturyzacji procesów produkcyjnych, segmentację rynku pracy oraz wyłonienie się trzech kategorii osób, wobec których zasadne jest stosowanie różnych strategii i instrumentów aktywizacji i integracji: (a) „pracujący ubodzy" (ang. *working poor*) oraz „prekariat", czyli osoby, których stosunek pracy, jak np. umowa o dzieło czy umowa zlecenie, jest obarczony wysokim stopniem „niepewności" (ang. *precarity*); (b) krótkoterminowo bezrobotni; oraz (c) bezrobotni długoterminowi i grupy zmarginalizowane, jak np. ubodzy, niepełnosprawni, bezdomni, grupy etniczne, imigranci (zob. Sałustowicz, 2006, s. 5–9). Można uznać, iż oba wyzwania łączy konieczność prowadzenia polityk rynku pracy i zatrudnienia zorientowanych na lepsze wykorzystanie aktualnych rezerw siły roboczej, w tym w grupie wieku 55–64 lata w połączeniu z działaniami na rzecz zachowania wysokiego standardu zdrowia i zatrudnialności osób w wieku produkcyjnym, co pozwoliłoby na wydłużenie okresu zatrudnienia (Sałustowicz, 2006, s. 5).

Ponadto Golinowska (2005, s. 5–8) wyróżnia trzy grupy podejmowanych współcześnie reform państwa opiekuńczego. Mianowicie: 1) przesuwanie odpowiedzialności: decentralizacja, komercjalizacja i prywatyzacja oraz współdziałanie z organizacjami pozarządowymi (w tym *outsourcing* i kontraktowanie usług); 2) zmianę dotychczasowych priorytetów: wspieranie pracy (ang. *workfare*), wspieranie młodego pokolenia, zwalczanie wykluczenia społecznego; oraz 3) poprawę instrumentarium prowadzenia polityki społecznej. Uzupełnieniem może tu być stanowisko Silji Häusermann (2011, s. 4–7), która wskazuje, że w gospodarkach i społeczeństwach industrialnych narzędzia polityki społecznej dotyczyły głównie ochrony dochodu i pracy. Współcześnie zaś obejmują dwa modele: 1) aktywizacji i inwestycji społecznych oraz 2) zaspokojenia podstawowych potrzeb (tabela 14). Rozróżnienie to ma jednak tylko charakter

Tabela 14. Wybrane instrumenty industrialnej i postindustrialnej polityki społecznej

Polityki	Industrialna	Postindustrialna	
	polityki ochrony pracy i dochodów	polityki aktywizacji/inwestycji społecznych	polityki ochrony socjalnej oparte na potrzebach
Polityka rodzinna	• uprawnienia (transfery) dla rodzin i dzieci	• usługi opiekuńcze dla dzieci i osób starszych • urlopy rodzicielskie	• subsydiowane usługi przedszkolne dla osób o niskich dochodach • wsparcie samotnych rodziców
Polityka rynku pracy/ przeciwdziałania bezrobociu	• „pasywne” świadczenia (zastąpienie dochodów) dla *insiderów* • ochrona zatrudnienia	• aktywne polityki rynku pracy • inwestycje w szkolenia i tworzenie kapitału ludzkiego	• oparte na potrzebach wsparcie dochodowe dla (długotrwale) bezrobotnych
Polityka emerytalna	• zastąpienie dochodów dla *insiderów*	• pokrycie ubezpieczenia emerytalnego dla *outsiderów*	• kredyty emerytalne za wychowywanie dzieci • uniwersalne emerytury minimalne
Ubezpieczenie rentowe	• zastąpienie dochodów (transfery)	• polityki integracyjne (rekomodyfikacja – ograniczanie dostępności, zmniejszanie hojności świadczeń)	• [brak przykładów]
Pomoc społeczna	• łagodzenie ubóstwa (transfery)	• programy aktywizacji i reintegracji	• dodatki do dochodu dla pracujących ubogich (negatywny podatek dochodowy itp.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Häusermann (2011, s. 7).

analityczny, gdyż realizowane strategie i programy zawierają w różnym stopniu cechy wszystkich trzech modeli. Häusermann (2011, s. 9–10) wyróżniła również cztery możliwe kierunki reform państwa opiekuńczego. Dwa – jego ekspansja i ograniczanie we wszystkich wymiarach – dotyczą łączenia instrumentów właściwych dla industrialnych i postindustrialnych polityk społecznych. Dwa kolejne zaś obejmują wymieszanie działań ekspansywnych i ograniczających. Pierwsza grupa zestawia strategie *flexicurity* (ekspansji aktywizacji i bezpieczeństwa socjalnego kosztem dochodów i ochrony pracy) oraz „ponownego dostosowania dobrobytu” (ang. *welfare readjustment*; przesunięcie wydatków od hojnej ochrony dochodów do świadczeń opartych na potrzebach dla osób wykluczonych). W tym ujęciu łączą się zatem cechy ekspansywnej polityki postindustrialnej i ograniczenia polityk industrialnych. Druga grupa, która dotyczy łączenia ekspansywnych cech polityk industrialnych z ograniczającymi cechami polityk postindustrialnych, jest określana jako „protekcjonizm dobrobytu” (ang. *welfare protectionism*). Podejście to polega na zabezpieczeniu i ochronie starych przywilejów i uprawnień społecznych kosztem roszczeń, potrzeb i wymagań nowych grup ryzyka, jak np. „pracujący ubodzy” i przedstawiciele „prekariatu”.

3.2.2. Koncepcja aktywnej polityki społecznej

Aktywna polityka społeczna stanowi jedną z koncepcji przekształceń państwa opiekuńczego. Wśród pozostałych teoretycznych ujęć wymienia się w tym kontekście m.in. państwo usamodzielniające (ang. *enabling state*), postwelfaryzm, nowe zarządzanie publiczne, społeczeństwo opiekuńcze (ang. *welfare society*) (zob. Grewiński, 2009, s. 28; Szarfenberg, 2009, s. 8; Karwacki, 2010, s. 77). Genezę aktywnej polityki społecznej datuje się na lata 80. XX wieku, kiedy to zaobserwowano wzrost bezrobocia i bierności zawodowej w powiązaniu z wypłacaniem świadczeń pieniężnych w razie wystąpienia takich ryzyk socjalnych jak bezrobocie, niezdolność do pracy i starość. Istotny jest tu nie tylko fakt, iż bezrobotni ograniczają wpływy i zwiększają wydatki funduszy na świadczenia, lecz także, że zwiększa się liczba uprawnionych do pomocy (Szarfenberg, 2008b, s. 403). W ujęciu tym uznaje się, że świadczenia powiększają problem bezrobocia i bierności zawodowej i stymulują dezaktywizację zawodową osób o ograniczonych szansach na zatrudnienie. Dezaktywizujący wpływ mają szczególnie zasiłki w razie bezrobocia, renty dla osób niezdolnych do pracy oraz wcześniejsze emerytury i świadczenia dla osób w wieku przedemerytalnym (Szarfenberg, 2008b, s. 403–404). Wypieranie lub zastępowanie tych rozwiązań aktywizacją uzasadnia się m.in. twierdzeniami: iż zatrudnienie podnosi poziom życia efektywniej niż korzystanie ze świadczeń socjalnych, które negatywnie oddziałują na kondycję i konkurencyjność gospodarki; że praca służy właściwej socjalizacji i integracji ze społeczeństwem, jest obowiązkiem moralnym i spełnieniem za-

sady wzajemności; oraz że praca jest głównym źródłem poczucia niezależności i zadowolenia z życia (Szarfenberg, 2008b, s. 413).

Niemniej jednak w literaturze przedmiotu nie ma zgody co do nazwy, zawartości i zakresu koncepcji aktywnej polityki społecznej. Jak zauważa Arkadiusz Karwacki (2010, s. 59), postulowane są przynajmniej cztery różne pojęcia, które łącznie wyznaczają dwa wymiary sporu naukowego: 1) aktywna polityka społeczna; 2) polityka aktywizacji; 3) aktywizująca polityka społeczna; oraz 4) *workfare*. Pierwszy wymiar dyskusji dotyczy relacji między koncepcjami *workfare* a aktywnej polityki społecznej. Obecne są tu dwa stanowiska: (a) jest to ta sama koncepcja (ten sam model) polityki społecznej dotycząca odchodzenia od państwa opiekuńczego; oraz (b) istnieją dwa modele i zarazem bieguny aktywizującej polityki społecznej: *workfare* (amerykański; obejmujący instrumenty skłaniające do zatrudnienia, zapobiegające adaptacji do biernej opieki, uatrakcyjnienie zatrudnienia na otwartym rynku pracy, uniemożliwianie lub zniechęcanie do pozostawania na zasiłku i/lub wykonywania pracy subsydiowanej) oraz „model integracji społecznej" (europejski; ograniczanie wykluczenia społecznego, włączanie w programy wsparcia szerszych grup niż beneficjenci pomocy społecznej, zorientowanie działań na możliwość realizacji różnych uprawnień, a nie na zdolność do pracy, oferowanie uczestnikom programów pomocowych uposażeń pieniężnych).

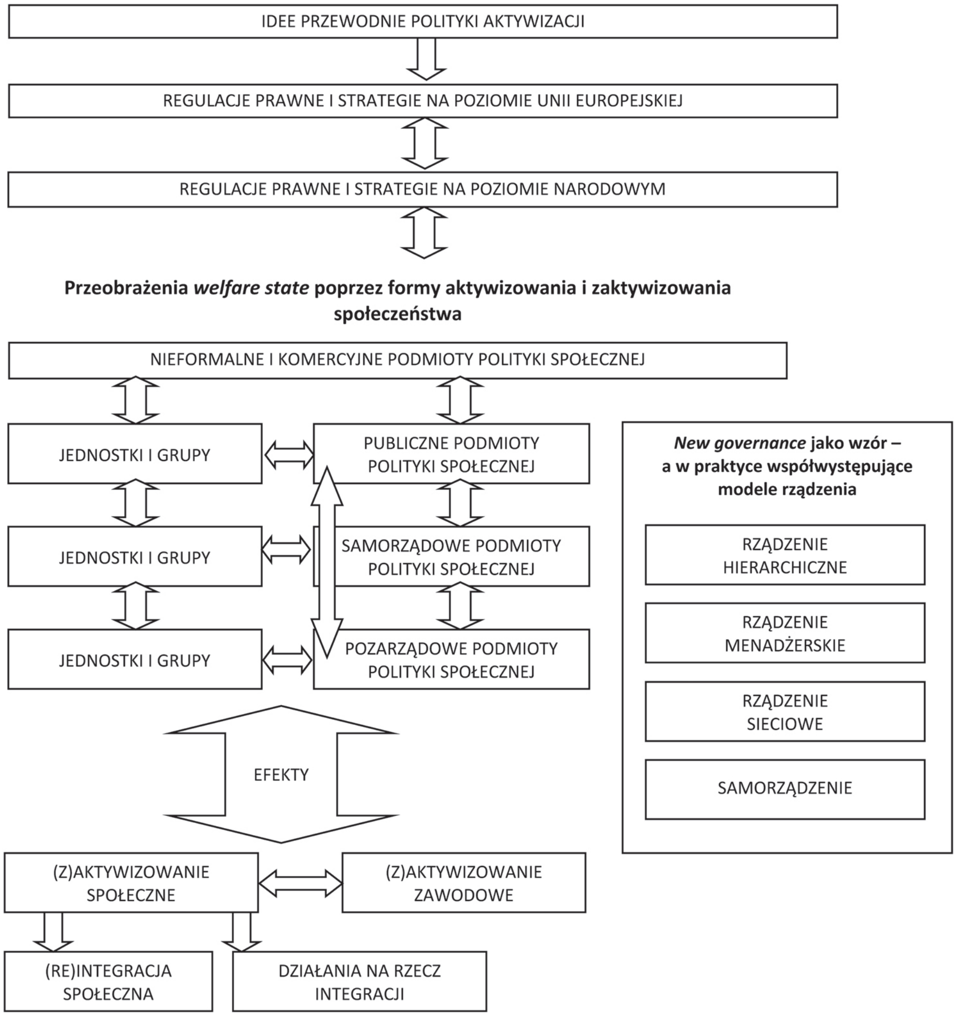
Drugi wymiar dyskusji dotyczy adekwatności pojęć do logiki i charakteru wdrażanych interwencji oraz realnych potrzeb. Jest sporem dotyczącym głównie rozbieżności między koncepcjami 1) vs. 2) i 3). Tu też wyróżnia się dwa stanowiska: (a) zwrot „aktywna polityka społeczna" wiąże się z pozornymi działaniami i efektami (niedostatek inwestycji w aktywną politykę rynku pracy i skuteczną pomoc społeczną), wobec czego postuluje się „aktywizującą politykę społeczną" jako oczekiwany przyszły zwrot ku inwestycjom w kapitał ludzki, promocję pracy i aktywność zawodową; oraz (b) pojęcie „polityka aktywizacji" stosuje się w odniesieniu do bieżących, współczesnych przeobrażeń w polityce społecznej i ich efektów. Karwacki (2010, s. 59, 68–69) uznaje też, że aktywna polityka społeczna to idee do realizacji, podczas gdy polityka aktywizacji to potencjał praktycznej zmiany, który powinien mieć odzwierciedlenie w sferze instytucjonalnej, podmiotów objętych „profilem nowego rządzenia" (ang. *new governance profile*). Przy czym należy zauważyć, że *governance* – z uwagi na sugerowaną logikę interwencji, z uwzględnieniem sieci aktorów wykraczających poza wąskie rozumienie „rządu" – jest tłumaczone także jako „współzarządzanie" (zob. dyskusja nad tłumaczeniami: Oramus, 2015).

W literaturze przedmiotu obecnych jest przynajmniej kilka definicji aktywnej polityki społecznej. Szarfenberg (2008b, s. 404) uznaje, iż jest to „system pozytywnych i negatywnych bodźców adresowanych do niższych warstw społeczeństwa, które mają zniechęcać do życia ze świadczeń socjalnych i zachęcać do aktywności zawodowej i odzyskania samodzielności ekonomicznej". Zakłada przy tym, że można rozpatrywać tę politykę w szerszym ujęciu, kiedy odnosi się

do ogólnej aktywizacji obywateli, promocji wolontariatu i udziału w zajęciach edukacyjnych. W węższym rozumieniu zaś dotyczy ona wzrostu liczebności aktywnych zawodowo oraz wspierania grup o mniejszych szansach na zatrudnienie (Szarfenberg, 2008b, s. 402). Zdaniem autora *workfare* i aktywna polityka społeczna mają cel wspólny z polityką zatrudnienia, ale w odróżnieniu od niej są zaadresowane do grup ryzyka znajdujących się w szczególnie trudnej sytuacji i mających małe szanse na znalezienie pracy w sektorze rynkowym (Szarfenberg, 2008b, s. 412–413). Marek Rymsza (2003, s. 30) aktywną politykę społeczną określa jako „zaprzeczenie polityki pasywnej, rozumianej jako polityka gwarantowania bezpieczeństwa socjalnego przez system świadczeń pieniężnych i rzeczowych oraz usług społecznych. Aktywna polityka to działania, które aktywizują beneficjentów". Zauważa przy tym, że choć koncepcja ta zawiera wiele celów, to instrumenty stanowiące jej „oś przewodnią" są dość jednolite i związane z problematyką zatrudnienia i rynku pracy. Działania są tu nakierowane głównie na osoby bezrobotne, zdolne do pracy, a w dalszej kolejności na tych, którzy mogą tę zdolność odzyskać. Stwierdza też, że idea ta sprzyja niejako wypieraniu systemu zabezpieczenia społecznego poprzez zbliżanie się programów polityki społecznej do programów polityki zatrudnienia (Rymsza, 2003, s. 30). Z kolei Cezary Miżejewski (2011, s. 7) definiuje aktywną politykę społeczną jako „zmianę sposobu myślenia i działania dotyczącego wspierania podmiotów, w szczególności zagrożonych społecznym wykluczeniem. Chodzi w niej o zastępowanie »pasywnych« form wsparcia metodami aktywizującymi. Ograniczanie woli państwa socjalnego wiąże się z upodmiotowieniem wszystkich uczestników życia społecznego, którego podstawowym zasobem jest jednostkowy i grupowy kapitał ludzki, a celem jest wzmacnianie tego kapitału, z jednoczesnym nastawieniem na budowanie kapitału społecznego". Autor również uznaje, iż głównym celem jest pobudzanie aktywności na rynku pracy, a w dalszej kolejności m.in. działań samopomocowych, obywatelskich i wolontarystycznych, udziału w edukacji, także nieformalnej (Miżejewski, 2011, s. 7).

Karwacki (2010, s. 70), zgadzając się ze stanowiskiem Rymszy, definiuje wyróżnioną politykę aktywizacji jako „bodźce aktywizacyjne obecne w różnych konfiguracjach między jednostkami i grupami oraz między instytucjami (podmiotami polityki społecznej) rozumianymi jako producenci oraz dostawcy usług" oraz jako „idee przewodnie, wskazywane cele i postulaty, ale także (przede wszystkim) praktyczna strona wdrażania tych idei w życie". Zakłada przy tym, iż na różnych poziomach struktury społecznej obecne są jednostki i grupy o różnych kapitałach ekonomicznych, społecznych i kulturowych, które kierują do siebie wzajemne oddziaływania mobilizujące do działania i aktywizujące. Podmioty te przynależą do sektorów publicznego, samorządowego, pozarządowego oraz nieformalnego i komercyjnego. Autor proponuje też bardziej rozbudowany model obejmujący wszystkie główne wymiary i poziomy wdrażania idei polityki aktywizacji (rysunek 14). Podkreślenia wymaga, iż w podejściu tym

Rysunek 14. Wdrażanie polityki aktywizacji według Arkadiusza Karwackiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Karwacki (2010, s. 121).

działania na rzecz integracji zostały podporządkowane interwencjom aktywizacyjnym. Ponadto według Rymszy (2003, s. 29–30) polityka aktywizacji składa się z przynajmniej dziesięciu idei i ma charakter eklektyczny. Karwacki (2010, s. 82–83) dodaje do nich jeszcze osiem kierunków reform (tabela 15). W tym miejscu należy wspomnieć, iż badacz, nawiązując do koncepcji Vanda Borghiego i Rika van Berkela, wyróżnia też pięć wymiarów indywidualizacji w polityce aktywizacji, które odróżniają ją od „pasywnej" polityki społecznej ukierunkowanej na duże zbiorowości. Są to: 1) indywidualizacja usług socjalnych jako zwiększenie odpowiedzialności „za" i poszanowania zróżnicowania oraz elastyczności w życiu społecznym, kulturowym i ekonomicznym;

Tabela 15. Idee przewodnie aktywnej polityki społecznej i polityki aktywizacji

Według Marka Rymszy	Według Arkadiusza Karwackiego
• idea decentralizacji i związany z tym wzrost znaczenia samorządów lokalnych • zasada pomocniczości (subsydiarności) państwa i wzrost znaczenia sektora obywatelskiego • uznanie przez państwo podmiotowości wspólnot lokalnych i znaczenia więzi społecznych dla budowania kapitału społecznego • akceptacja neoliberalnego postulatu utrzymywania równowagi finansów publicznych i związana z tym zgoda na ograniczenie redystrybucyjnej funkcji programów socjalnych • znaczenie negocjacji zbiorowych, przy czym tradycyjne pakty trójstronne (związki zawodowe, organizacje pracodawców i administracja publiczna) uzupełniane są dialogiem obywatelskim, w którym uczestniczą także organizacje społeczne • rola edukacji, w tym systemu edukacji publicznej jako instrumentu inwestowania w kapitał ludzki i budowania „społeczeństwa opartego na wiedzy" • znaczenie sektorów gospodarki społecznej, zatrudnienia socjalnego i zatrudnienia subsydiowanego dla realizacji polityki pełnego zatrudnienia • przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu poprzez pomoc w podjęciu pracy lub udział w programach integracyjnych (reintegracyjnych) • dowartościowanie wolontariatu jako formy pracy użytecznej społecznie i formy zdobywania umiejętności i kwalifikacji do podjęcia pracy zarobkowej • działania aktywizujące nie tylko pojedynczych klientów (tzn. korzystających ze świadczeń społecznych), lecz także całe społeczności lokalne i związany z tym renesans środowiskowej metody pracy socjalnej	• zaprzeczenie polityce „pasywnej", definiowanej jako polityka gwarantowania bezpieczeństwa socjalnego głównie poprzez świadczenia • działania, które aktywizują beneficjentów w pierwszej kolejności, to instrumenty kierowane do bezrobotnych mogących pracować, w drugiej kolejności – do niezdolnych do pracy • często obligatoryjny charakter uczestnictwa w programach aktywizacyjnych • zerwanie z dekomodyfikacją, czyli budowaniem systemu gwarancji bezpieczeństwa socjalnego w oderwaniu od rynku pracy (np. brak dochodu minimalnego gwarantowanego niezależnie od aktywności na rynku pracy) • próba budowania konsensusu w polityce społecznej poza ideologicznymi podziałami • ograniczenie skali „pasywnych" transferów socjalnych przez wprowadzenie wsparcia warunkowanego, powiązanego z uczestnictwem beneficjentów w programach aktywizujących (określanych też jako inkluzywne, integracyjne lub reintegracyjne) • koncentracja na zatrudnieniu lub odbudowywaniu tzw. zdolności zatrudnieniowej (ang. *employability*) • wykorzystanie potencjału instytucji niepublicznych (organizacji pozarządowych) do prowadzenia programów aktywizujących i różnych wspieranych form aktywności na rynku pracy: od zatrudnienia socjalnego na chronionym rynku pracy, przez zatrudnienie subsydiowane na otwartym rynku pracy, do przedsiębiorczości społecznej rozwijanej w sektorach gospodarki społecznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rymsza (2003, s. 29–30); Karwacki (2010, s. 82–83).

2) przeciwdziałanie problemom, z którymi nie radziła sobie „tradycyjna polityka społeczna", czyli z nadmiernym paternalizmem, przebiurokratyzowaniem, krótkowzroczną standaryzacją; w tym zwiększenie roli pozapaństwowych podmiotów i urzeczywistnienie roli indywidualnych wyborów; 3) proces przeniesienia odpowiedzialności ze sfery publicznej do prywatnej (jednostek i rodzin), podkreślenie roli inwestycji w edukację i zwiększonej odpowiedzialności jednostkowej; 4) działania szczególnie istotne w krajach Europy Centralnej i Północnej, będące próbą odpowiedzi na erozję rodziny; oraz 5) indywidualizacja w polityce jako wzrost refleksyjności i racjonalności w życiu indywidualnym i zbiorowym (Karwacki, 2010, s. 78–79).

Należy zauważyć, że w ujęciach Rymszy i Karwackiego nie jest do końca przejrzyste, na jakim poziome szczegółowości zwraca się uwagę na udział w polityce aktywizacji aktorów pochodzących z różnych sektorów. Rekomendacje takie są szczególnie istotne w odniesieniu do interwencji związanych ze starzeniem się ludności (Klimczuk, 2015). Innymi słowy: trudno określić, w jakim stopniu precyzyjnie oddzielają odmienne aspekty wielosektorowej gospodarki dobrobytu (ang. *mixed economy of welfare*) i społecznego podziału dobrobytu (ang. *social division of welfare*) (Powell, 2010, s. 21), jakimi są stosowanie mieszanych form kształtowania dobrobytu społecznego (ang. *welfare mix*, zróżnicowane rozwiązania oraz techniki rozkładania zadań i usług społecznych na poszczególne sektory) oraz różnorodność sektorowa i pluralizm instytucjonalny (ang. *welfare pluralism*, czyli wielosektorowość w polityce społecznej; dotyczy dyskusji nad różnorodnością podmiotów w poszczególnych obszarach tej polityki).

W Polsce za przejawy aktywnej polityki społecznej uznaje się wprowadzony w latach 90. XX wieku system specjalnych programów rynku pracy skierowanych do grup ryzyka, a następnie rozwiązania służące promocji zatrudnienia dla grup w szczególnej sytuacji i pobierających świadczenia z pomocy społecznej oraz dotyczące zatrudnienia socjalnego i pomocy społecznej (Szarfenberg, 2008b, s. 408–412). Ponadto w rządowych programach wyróżniono cztery grupy instrumentów aktywizacji służących „aktywnej integracji", które mają przywracać „możliwości lub zdolności zatrudnienia, uzyskania wsparcia dochodowego oraz wyeliminowania przeszkód napotykanych przez osoby i rodziny w miarę włączania się do społeczeństwa, a przez to wspierających ich powrót do zatrudnienia" (MPiPS, 2006, s. 38). Są to narzędzia aktywizacji: 1) społeczno-zawodowej (roboty publiczne, programy prac społecznie użytecznych, zatrudnienie socjalne, zatrudnienie w spółdzielniach socjalnych); 2) edukacyjnej (podjęcie zajęć szkolnych związanych z uzupełnieniem wykształcenia ogólnego na poziomie podstawowym, gimnazjalnym lub średnim, podjęcie zajęć w ramach kształcenia ustawicznego mające na celu uzyskanie zawodu lub przygotowania zawodowego, umożliwienie i wspieranie działań na rzecz edukacji dzieci); 3) zdrowotnej (odbycie badań profilaktycznych lub specjalistycznych w związku z możliwościami podjęcia zatrudnienia, odbycie terapii psychologicznej dla

rodzin lub osób, udział w programie korekcyjno-edukacyjnym dla osób stosujących przemoc w rodzinie, odbycie programu psychoterapii w zakładzie lecznictwa odwykowego w przypadku osób uzależnionych od alkoholu, odbycie programu terapeutycznego w zakładzie opieki zdrowotnej, uzależnionych od narkotyków lub innych środków odurzających); oraz 4) społecznej (korzystanie z ofert ośrodków dziennego wsparcia, świetlic i klubów, aktywizacja na zasadach analogicznych do wolontariatu w instytucjach publicznych lub pozarządowych w ramach różnych projektów społecznych samorządu bądź organizacji pozarządowych, udział w imprezach o charakterze kulturalnym, sportowym czy turystycznym realizowanych w ramach programów aktywizacji lokalnej) (MPiPS, 2006, s. 38–39). W kolejnych latach zaplanowano dalszy rozwój instrumentów poprzez wypracowanie modelu integracji społecznej na poziomie lokalnym (w tym grupy samopomocy, kluby integracji społecznej oraz świetlice środowiskowe), pracę socjalną (kontrakty socjalne, programy aktywności lokalnej), rozwój prac społecznie użytecznych, wdrażanie przygotowania zawodowego dorosłych oraz rozwój usług integracji społecznej na rzecz osób powracających do kraju (MPiPS, 2008a, s. 31–32). Jeszcze bardziej szczegółowe zestawy narzędzi przedstawiono w późniejszym „Krajowym Programie Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji" na poziomie m.in. następujących działań:

III.1. „Zwiększenie uczestnictwa w życiu publicznym i zawodowym jednostek i rodzin zagrożonych marginalizowaniem społecznym poprzez system aktywnej integracji";
III.2. „Budowa aktywnych, zdolnych do rozwoju społeczności – podnoszenie społecznego i ekonomicznego potencjału zmarginalizowanych, wieloproblemowych społeczności";
III.3. „Rozwój społecznych usług użyteczności publicznej, zwłaszcza usług środowiskowych";
III.4. „Poprawa systemu włączania osób niepełnosprawnych do życia społecznego i zawodowego";
IV.1. „Promocja aktywności zawodowej i społecznej seniorów";
IV.2. „Stworzenie nowego systemu opieki nad osobami niesamodzielnymi i w podeszłym wieku";
IV.3. „Zwiększenie dostępności i jakości opieki zdrowotnej oraz rehabilitacji medycznej dla osób starszych";
IV.4. „Rozwój środowiskowych form pomocy i samopomocy seniorów. Rozwój aktywności i wolontariatu seniorów" (MPiPS, 2014).

3.2.3. Koncepcja spójnej polityki aktywizacji

Należy się zgodzić z Karwackim, iż współcześnie jednym z wyzwań polityki społecznej jest już samo reformowanie wdrażania idei aktywnej polityki spo-

łecznej. Jak twierdzi autor, następny etap powinien stanowić model spójnej polityki społecznej (ang. *coherent social policy*) rozumianej jako „skuteczne łączenie makropoziomu (planowania, strategii, kreowania możliwości) w wymiarze UE lub narodowym z mikropoziomem (świadomego korzystania z możliwości, z jednoczesnym twórczym wpływem – nazwijmy to poziomem mikrokontroli odgórnych regulacji – płynącym z dołu). I tu lokuje się miejsce na aktywne sygnalizowanie problemów, barier, dysfunkcji, rezerw etc." (Karwacki, 2008, s. 3). Badacz uznaje, że polityka aktywizacji stanowi element szerszej polityki spójności (Karwacki, 2010, s. 133). Jej kształtowanie dotyczy m.in. wzajemnego wspierania się polityki zatrudnienia i społecznej, w tym łączenia konwergencji słabo rozwiniętych regionów, konkurencyjności regionalnej i współpracy terytorialnej, zwiększania zdolności administracyjnych oraz racjonalnego i efektywnego przekładania na praktykę założeń aktywnej polityki społecznej. Realizacja spójnej polityki społecznej obejmuje wyzwania dla: struktury instytucjonalnej państwa i obywateli; kreowania i wykorzystywania aktów prawnych; struktury finansowania programów i reform; korzystających z nich podmiotów; świadomości celów działań i walki z rutyną i marnotrawstwem (Karwacki, 2008, s. 3). Za jeden z kluczowych problemów, jakie wymagają rozwiązania, Karwacki uznaje uzgodnienie teoretycznego i praktycznego rozumienia pojęć aktywności, koordynacji i spójności stosowanych w poszczególnych instytucjach i programach.

Zdaniem Arkadiusza Karwackiego i Krzysztofa Piątka aktywizacja jest błędnie traktowana jako zwiększanie wymogów wobec osób potrzebujących wsparcia oraz jako poszukiwanie algorytmu podziału środków między pomocą materialną a nakładami na aktywne instrumenty polityki społecznej (zob. Piątek, Karwacki, 2007, s. 129; Karwacki, 2008, s. 4; 2010, s. 119). Powinna natomiast stanowić też zwiększanie wymagań wobec tych, „którzy sobie radzą", w celu potwierdzania obywatelstwa poprzez aktywną troskę o innych i swoją przestrzeń lokalną (Piątek, Karwacki, 2007, s. 137). Koordynację traktuje się zaś jako reakcję na dyrektywy unijne, mającą służyć wypełnieniu zobowiązań państwa jako członka UE i pozyskiwaniu środków z funduszy unijnych, oraz jako poszukiwanie gotowych rozwiązań (ang. *policy transfer*) z innych krajów i imitację ich instrumentów aktywizacji z pominięciem własnych tradycji, inicjatyw i ewaluacji już wykorzystywanych narzędzi (zob. Piątek, Karwacki, 2007, s. 130–131; Karwacki, 2008, s. 4; 2010, s. 119–120). Tymczasem koordynacja powinna polegać na wielowymiarowym rozłożeniu realizacji działań pomocowych na instytucje sektora publicznego, prywatnego i pozarządowego oraz realnym wykorzystywaniu oddolnych inicjatyw i poprawie jakości ewaluacji (Piątek, Karwacki, 2007, s. 138–139).

Należy zaznaczyć, że podobne twierdzenia o zapotrzebowaniu na kształtowanie „aktywnego społeczeństwa" na początku XXI wieku przedstawiają również inni badacze (Larsen, 2001; Sztompka, 2002, s. 45–175; 2007, s. 12–13,

68–71; Grewiński, Kamiński, 2007). Na przykład Józef Zarzeczny (2007, s. 32) twierdzi, że wieloletnie reformy państwa opiekuńczego powinny prowadzić do stworzenia „aktywnego państwa", w którym nastąpi przejście od hierarchicznego zarządzania publicznego i funkcjonowania administracji publicznej do polityki wielopodmiotowej i zarządzania partnerskiego (Zarzeczny, 2007, s. 34). Państwo takie ma opierać się na komplementarnym, autonomicznym i partnerskim działaniu przynajmniej trzech sektorów: publicznego, prywatnego i obywatelskiego (Zarzeczny, 2007, s. 37). Państwo opiekuńcze ma zaś zostać zastąpione „wspólnotami opiekuńczymi" jako koncepcją „państwa i społeczeństwa wielopodmiotowego, opartego na aktywności coraz większej liczby interesariuszy, wspieranych siecią organizacji pozarządowych i podmiotów społeczeństwa obywatelskiego" (Zarzeczny, 2007, s. 38). Główne mechanizmy rozwiązywania napięć miałyby stanowić „instytucje pośrednictwa pracy i doradztwa zawodowego, publiczne i prywatne formy ubezpieczeń społecznych, aktywność organizacji pożytku publicznego, lokalne programy aktywizacyjne, wspomagające działania instytucji mikrofinansowych, programy aktywizacji zawodowej, rehabilitacji i integracji osób niepełnosprawnych" (Zarzeczny, 2007, s. 38). Wspólnym celem powyższych działań powinien być *welfare mix* uwzględniający nowoczesne i zróżnicowane usługi wypierające tradycyjną politykę społeczną. W mniej ogólnym przykładzie Piotr Błędowski i Paweł Kubicki (2009, s. 43) zwracają uwagę na potrzebę koordynacji działań w zakresie aktywizacji zawodowej na poziomie lokalnym pomiędzy ośrodkami pomocy społecznej i powiatowymi urzędami pracy. Obowiązek ten wynika z Ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. 2019, poz. 1507), ale dotyczy jedynie wymiany informacji o prowadzonych działaniach. W praktyce koordynacja jest tu uwarunkowana m.in. osobistymi relacjami pomiędzy kierownictwem i pracownikami poszczególnych placówek, cechami lokalnego rynku pracy, rozbieżnymi celami obu podmiotów (efektywność programów urzędów pracy i zainteresowanie wsparciem raczej osób rokujących szanse na aktywizację; wspieranie osób w najtrudniejszej sytuacji materialnej przez ośrodki pomocy społecznej), a nie powiązaniem sekwencji ich działań wobec beneficjentów. W literaturze pojawiły się także postulaty dotyczące koordynacji i spójności w odniesieniu do nakładów i rezultatów polityki społecznej oraz zintegrowanego wielopoziomowego zarządzania rozwojem kraju (zob. Golinowska, Kocot, 2013).

Wobec problemów aktywizacji i koordynacji zadań polityki społecznej Karwacki (2010, s. 132–133) proponuje koncepcję „spójnej polityki aktywizacji", czyli „budowania wskazówek użytecznych w weryfikacji praktycznej działalności, w samoocenie, która jednak (trzeba mieć tego świadomość) nie musi sama w sobie prowadzić do sukcesów". Inaczej jest to: „inspirowany i wzmacniany aktywnością badawczą przedstawicieli nauk społecznych proces i rzeczywista szansa na artykulację i wzniecanie dyskusji o zwiększonej samoświadomości w polityce społecznej" (Karwacki, 2010, s. 176). Podejście to akcentuje poszuki-

wanie spójnego zbioru wytycznych organizujących praktykę polityki aktywizacji (Karwacki, 2010, s. 134). Z jednej strony zakłada się tu dążenie do spójności celów polityki społecznej w dokumentach UE, narodowych, lokalnych i branżowych, które wyznaczają ramy polityki spójności przez definiowanie, wskazywanie celów, kierunków inicjatyw i pożądanych procesów, takich jak integracja społeczna, kapitał społeczny, równość i konwergencja (Karwacki, 2010, s. 147–148, 171–175); z drugiej zaś – spójność środków, praktyki dążenia do celów, poprzez brak sprzeczności, sprawność, integrację wewnętrzną, pozytywne postawy oraz racjonalność i kontrolę.

3.2.4. Koncepcja inwestycyjnej polityki społecznej

Ostatni omawiany w tym miejscu nurt dotyczący przemian współczesnej polityki społecznej koncentruje się na inwestycjach społecznych. Zainteresowanie rezultatami i produktami polityk publicznych nie nastąpiło bez przyczyny. Przypuszczać można, że w okresie szybkich zmian jedną z najważniejszych rzeczy dla decydentów i praktyków jest dostęp do streszczeń „rezultatów" i opisów „dowodów", które pokazują pozytywne skutki wydatkowania kapitału ekonomicznego na polityki publiczne. Jest to szczególnie widoczne po światowym kryzysie finansowym z lat 2007–2008, który wywołał konsekwentne dążenie do oszczędności budżetowych i konsolidacji budżetowej. W tych warunkach na znaczeniu zyskała praktyka i polityka oparta na dowodach, która stanowi jedną z kluczowych idei przewodnich perspektywy inwestycji społecznych.

Nathalie Morel, Bruno Palier i Joakim Palme (2012, s. 1–14) twierdzą, że początki tego nurtu pojawiły się na przełomie XX i XXI wieku dzięki różnym interwencjom publicznym i publikacjom podkreślającym produktywny wpływ polityki społecznej w rozwoju gospodarczym. Perspektywa inwestycji społecznych poprzez koncentrację na działaniach na rzecz tworzenia kapitału ludzkiego i społecznego stara się dostosować politykę społeczną do gospodarki opartej na wiedzy (w tym cyfrowej i kreatywnej) (Klimczuk, 2017, s. 208). Ta bowiem potrzebuje nowej, elastycznej siły roboczej, ale jednocześnie generuje nieznane lub niedostrzegane wcześniej ryzyka i potrzeby społeczne, takie jak godzenie przez „pokolenie kanapki" pracy z życiem rodzinnym (Klimczuk, 2018b), elastyczne formy zatrudnienia, pracę na cyfrowych platformach handlowych (np. „Uber"), podział cyfrowy i robotyczny czy problemy z zarządzaniem pracą i czasem wolnym w perspektywie cyklu życia. Nowy paradygmat polityki społecznej promuje inwestycje w kapitał ludzki (np. szkolenie starszych pracowników w celu zwiększenia szans na zatrudnienie lub możliwości wolontariatu w ramach trzeciego sektora i gospodarki społecznej); podejście *flexicurity*, które łączy aktywne polityki rynku pracy, kształcenie przez całe życie, elastyczne formy zatrudnienia i elastyczne formy zabezpieczenia społecznego; integrację społeczną; zastosowanie koncepcji możliwości

(ang. *capabilities approach*); równość szans; oraz wzmacnianie (ang. *empowerment*). W rezultacie perspektywa inwestycji społecznych dąży do zerwania z paradygmatem neoliberalnym, który interpretuje nakłady na politykę społeczną jako koszt ograniczający wzrost gospodarczy.

Pierwsze przejawy inwestycyjnej polityki społecznej dostrzega się w drugiej połowie lat 90. XX wieku, kiedy to instrumenty wchodzące w jej skład były wprowadzane do użytku przez państwa skandynawskie oraz w dokumentach UE, takich jak „Europejska Strategia Zatrudnienia" (ESZ) z 1997 roku i „Strategia Lizbońska" z 2000 roku (Morel, Palier, Palme, 2012). Na przykład ESZ umożliwiła stosowanie metody otwartej koordynacji polityk zatrudnienia w poszczególnych państwach członkowskich oraz wprowadziła do szerokiego obiegu idee zwiększania zatrudnialności, przedsiębiorczości, adaptacyjności i równości szans. Perspektywa inwestycji społecznych została też wprost wyrażona w agendzie UE na lata 2014–2020, w szczególności w strategii „Europa 2020" (EC, 2010) i w „Pakiecie inwestycji społecznych na rzecz wzrostu gospodarczego i spójności" (EC, 2013). Ten ostatni obejmuje takie priorytety jak aktywna integracja społeczna, wsparcie rozwoju innowacji społecznych, inwestowanie w dzieci, ograniczanie bezdomności, aktywne starzenie się, rozwój zindywidualizowanych usług społecznych oraz wsparcie wielosektorowości w polityce społecznej. Podsumowanie dyskusji o koncepcjach i szerszych paradygmatach przemian współczesnej polityki społecznej zawiera tabela 16.

Tabela 16. Paradygmaty, zasady i strategie polityki społecznej – podsumowanie i porównanie

	Paradygmat keynesowski	Paradygmat neoliberalny	Perspektywa inwestycji społecznych
Diagnoza bezrobocia	• bezrobocie i powolny wzrost gospodarczy spowodowane niedostatecznym popytem	• bezrobocie i inflacja spowodowane ograniczoną podażą z powodu braku elastyczności rynku pracy (nadmiernie wysokie koszty pracy, zbyt duża regulacja pracy, świadczenia socjalne działające jako czynniki zniechęcające)	• bezrobocie powiązane z brakiem odpowiednich umiejętności do obsadzenia dzisiejszych miejsc pracy i stworzenia przyszłych miejsc pracy
Polityka społeczna a gospodarka	• pozytywna gospodarcza rola polityki społecznej: rozwój ubezpieczeń społecznych w celu utrzymania popytu i stymulowania wzrostu	• negatywna gospodarcza rola wydatków publicznych na cele społeczne: państwo opiekuńcze jako koszt i jako przyczyna powolnego wzrostu i inflacji	• pozytywna gospodarcza rola nowych form polityki społecznej: strategie społeczne inwestujące w kapitał ludzki zwiększające zdolność do zatrudnienia i podnoszące poziom

			zatrudnienia; wspierające płynność rynku pracy (połączenie elastyczności zatrudnienia z bezpieczeństwem pracy; ang. *flexicurity*); przygotowujące do systemu „gospodarki opartej na wiedzy” • polityka społeczna jako warunek wstępny wzrostu gospodarczego i tworzenia miejsc pracy
Kluczowe wartości i zasady	• równość społeczna • praca dla „wszystkich” (mężczyzn) • dekomodyfikacja	• odpowiedzialność jednostek • jakakolwiek praca • aktywizacja	• inkluzja społeczna • miejsca pracy wysokiej jakości • koncepcja możliwości (ang. *capabilities approach*): równość szans • podejście „przygotować, zamiast naprawiać”
Kluczowe normy działalności państwa	• duży system państwowy • gospodarka planowana centralnie • rozwój państwa opiekuńczego	• szczupłe państwo (ang. *lean state*) • deregulacja • demontaż państwa opiekuńczego	• państwo upodmiotawiające • inwestycje • przekształcenie państwa opiekuńczego
Kluczowe instrumenty	• strategie wspierające popyt • rozwój systemów ubezpieczeń społecznych dla utrzymania dochodu • rozwój sektora publicznego • kompensacja bezrobocia	• monetarystyczne strategie ekonomiczne w celu walki z inflacją • deregulacja rynku pracy • prywatyzacja usług socjalnych i zdrowotnych, rozwój kapitalizacji w celu finansowania systemów emerytalnych • aktywizacja i system skłaniania do pracy (ang. *workfare*)	• strategie inwestycji w kapitał ludzki w celu zwiększania konkurencyjności i tworzenia miejsc pracy • rozwój usług socjalnych i strategii wspierających rynek pracy: edukacja i opieka od wczesnego dzieciństwa; szkolnictwo wyższe i ustawiczne; aktywne polityki rynku pracy; strategie wspierające zatrudnienie kobiet • połączenie elastycznych form zatrudnienia z bezpieczeństwem pracy (ang. *flexicurity*)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Morel, Palier, Palme (2012, s. 12–13).

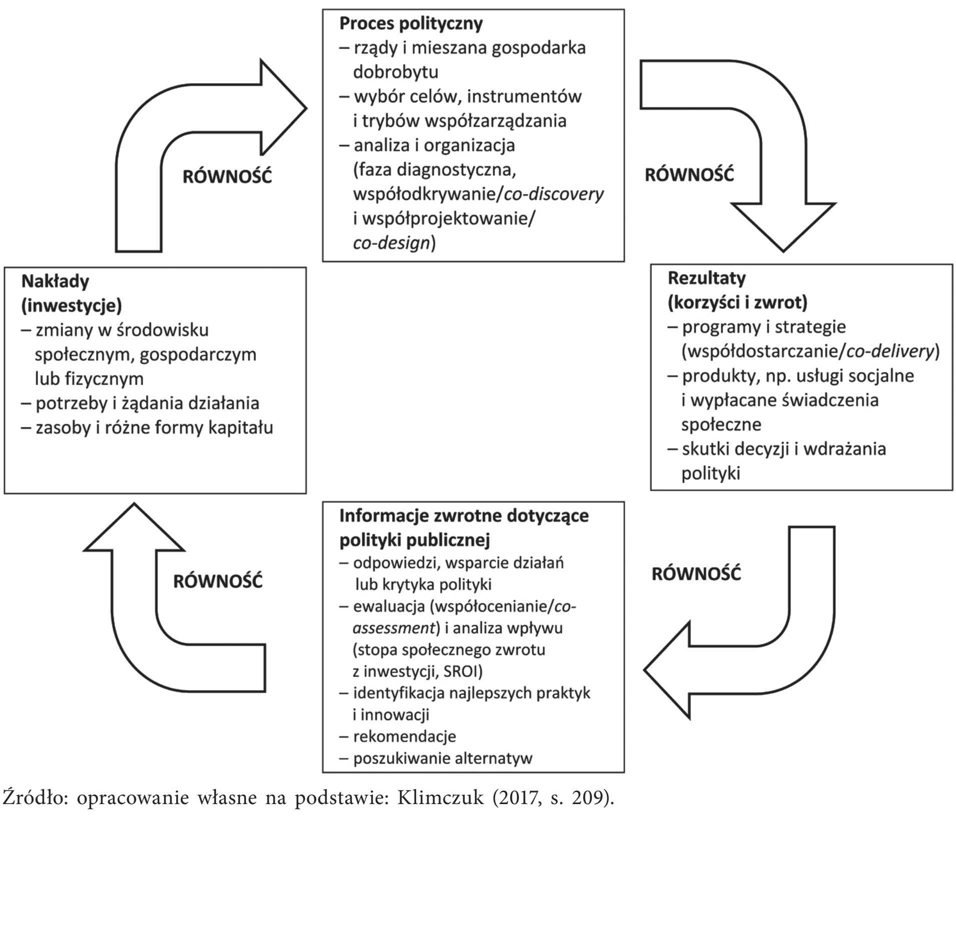
Neoliberalny paradygmat, modyfikowany przez perspektywę inwestycji społecznych, jest także do pewnego stopnia wyrażany w koncepcjach produktywnego starzenia się i aktywnego starzenia się, np. poprzez wzbudzającą znaczne opory obywateli w różnych krajach ideę wydłużania aktywności na rynku pracy i podnoszenia wieku emerytalnego. Stąd też na gruncie ich krytyki w ostatnich latach nastąpił powrót do rozwoju m.in. koncepcji starzenia się w dobrym zdrowiu (ang. *healthy ageing*; WHO, 2015b) oraz idei polityki twórczego (kreatywnego) starzenia się (ang. *creative ageing*). Obie te koncepcje można postrzegać jako część perspektywy inwestycji społecznych, przy czym ta druga dodatkowo podkreśla rolę mieszanej gospodarki dobrobytu i podejścia wielosektorowego podczas łączenia mocnych stron srebrnej gospodarki, gospodarki kreatywnej oraz gospodarki społecznej i solidarnej we wspieraniu aktywności i kreatywności osób starszych. Politykę twórczego starzenia się można w skrócie rozumieć jako proces angażowania osób starszych w działalność twórczą (kreatywną), której celem jest przejście od podkreślania ich problemów do wskazywania ich potencjałów (kapitałów) (Klimczuk, 2017, s. 207–214). Proces ten opiera się na etapach cyklu polityki publicznej, a także obejmuje strategie, programy i projekty łączące działania z obszaru kultury i sztuki z uczeniem się przez całe życie, integracją i rehabilitacją w społeczności lokalnej, działaniami terapeutycznymi mającymi na celu poprawę kondycji fizycznej i psychospołecznej, budowaniem świadomości (ang. *awareness raising*), upowszechnianiem wiedzy o doświadczeniach ludzi starszych oraz przekazywaniem ich dziedzictwa młodszym lub przyszłym pokoleniom.

W perspektywie inwestycji społecznych szczególny nacisk kładzie się na metodologiczny wymiar ewaluacji wdrażanych rozwiązań i interwencji publicznych. Na przykład w ostatnich latach na szczeblu międzynarodowym pojawiły się debaty wykraczające poza finansowe aspekty konsekwencji starzenia się ludności, które obejmują także dyskurs dotyczący szeroko rozumianych społeczno-ekonomicznych nakładów (ang. *inputs*) i wyników/rezultatów związanych z interwencjami publicznymi (ang. *outcomes*, w tym: *outputs* – produkty, rzeczywiście zrealizowane świadczenia i usługi widoczne w perspektywie krótkoterminowej, oraz *impact* – wpływy, oddziaływania i skutki długoterminowe) (zob. dwa odmienne modele zaproponowane przez WHO, 2015a, 2015b). W uproszczonym ujęciu proces kształtowania polityki publicznej można postrzegać jako „czarną skrzynkę", która nakłady ukierunkowane przez proponowane plany, programy i strategie interwencji zmienia w rezultaty, które stanowią efekty wdrażania tych polityk. Takie ogólne podejście nie wyjaśnia jednak tego, co dzieje się w „czarnej skrzynce", a więc może maskować wartości, zasady i decyzje podejmowane przez decydentów, np. rząd i samorząd. W bardziej złożonym podejściu kształtowanie polityki obejmuje również inne czynniki i elementy (rysunek 15).

Ponadto podkreślić należy, że od początku XXI wieku niektórzy uczeni i organizacje międzyrządowe promują odstępowanie od stosowania terminu

welfare („dobrobyt") na rzecz *well-being* („dobrostan"), co pociąga za sobą zmianę analizowanych wskaźników (OECD, 2011). Terminy te jednak często są błędnie używane jako zamienne. Dobrobyt odnosi się do celów, założeń i nakładów na polityki publiczne („to, co jest dostarczane", np. poziom wydatków publicznych). Tymczasem dobrostan koncentruje się na produktach i rezultatach podjętych działań („to, co się stało", np. produkty w postaci dostarczonych usług socjalnych i wypłaconych świadczeń społecznych oraz rezultaty będące dalszymi skutkami interwencji, jak np. zmniejszenie ubóstwa i poprawa zdrowia). Ponadto polityki publiczne można monitorować i oceniać (ewaluować) pod kątem ich wpływu (ang. *impact*), który obejmuje zamierzone i niezamierzone zmiany, które pojawiły się po wdrożeniu danej polityki (por. Golinowska, Kocot, 2013). Wpływ może obejmować zarówno pozytywne, jak i negatywne konsekwencje, które mogą wymagać zmian w przyszłych interwencjach lub opracowania alternatywnych rozwiązań/działań.

Rysunek 15. Nakłady, produkty, rezultaty, wpływy i wyrównywanie szans w polityce twórczego (kreatywnego) starzenia się

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Klimczuk (2017, s. 209).

Przedstawiony na rysunku 15 obieg potencjałów (form kapitału) i działań koncentruje się na zaangażowaniu różnorodnych interesariuszy. Procesy te zachodzą nie tylko na poziomie ogólnej polityki, lecz także w organizacjach działających w obszarze kreatywnego starzenia się, niezależnie od sektora, który reprezentują. Model ten wykazuje pewne podobieństwa do obiegu zasobów w koncepcji „społeczeństwa dla ludzi w każdym wieku" (ang. *society for all ages*) związanej z realizacją „Międzynarodowego Planu Działań w Kwestii Starzenia się Społeczeństw" (MIPAA) Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) (UN, 2002), która charakteryzuje się uwzględnieniem perspektywy cyklu życia i podejścia międzypokoleniowego. Podobnie jak w koncepcji ONZ zakłada się tu wyrównywanie szans tak, aby każda grupa społeczna i każde pokolenie bez względu na ich status społeczno-ekonomiczny były traktowane sprawiedliwie przez całe życie, a ich różne formy kapitału były reinwestowane.

Ponadto położenie nacisku na metodologiczne aspekty ewaluacji inwestycji społecznych ma na celu ustalanie ich wpływu (zob. Klimczuk, 2017, s. 233–241; 2018d, s. 76–80; Wiktorska-Święcka i in., 2017). W szczególności chodzi tu o identyfikację i analizę interesariuszy działań, tj. jednostek, grup i organizacji, na które oddziaływały oceniane interwencje (inwestycje) w sposób zarówno pozytywny, jak i negatywny oraz zamierzony i niezamierzony. Zastosowanie odpowiedniej metodologii, jak np. stopa społecznego zwrotu z inwestycji (ang. *Social Return on Investment*; SROI), pozwala na poprawienie (lub stworzenie nowych) interwencji po rozpoznaniu takich niezamierzonych efektów wdrożonej polityki publicznej jak chociażby: 1) efekt „biegu jałowego" lub zdarzenia niezależnego (ang. *deadweight* – sytuacja ludzi nie ulega zmianie); 2) skutki uboczne (ang. *spillovers* – wsparcie otrzymują ci, którzy niekoniecznie go potrzebują); 3) niski poziom absorpcji (ang. *low take-up* – gdy dostęp do grup docelowych jest zbyt trudny); 4) efekt przeniesienia (ang. *displacement* – przynoszenie negatywnych efektów osobom, które nie korzystały z ewaluowanych działań); 5) efekt przypisania (ang. *attribution* – uzyskanie pozytywnych rezultatów przypisanych interwencji dzięki działaniom nieuwzględnionym w analizie); oraz 6) efekt zanikania rezultatów wraz z upływem czasu (ang. *drop-off*).

Powyższa dyskusja prowadzi do zwrócenia większej uwagi na kluczowe punkty strategii rozwoju społeczno-gospodarczego w krajach UE, które są wdrażane pod wspólną nazwą „Europa 2020" (EC, 2010). W strategii tej określono priorytet inteligentnego, zrównoważonego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju, który może pozwolić państwom członkowskim nie tylko na przezwyciężenie kryzysu, lecz także na ograniczenie niedociągnięć modelu wzrostu gospodarczego. W tym miejscu należy nadmienić, że wciąż jeszcze trwają prace nad „Wieloletnimi Ramami Finansowymi UE na lata 2021–2027", a kolejna strategia UE nie została jeszcze oficjalnie nazwana i doprecyzowana. Z dotychczasowych oświadczeń (EC, 2019) wynika, że z pewnością będzie ona ściśle powiązana ze zobowiązaniami państw członkowskich w zakresie wdra-

żania „Celów Zrównoważonego Rozwoju 2030” (ang. “Sustainable Development Goals”; SDGs) ONZ przyjętych w 2015 roku oraz z przyjętym w 2017 roku „Europejskim Filarem Praw Socjalnych” (ang. “The European Pillar of Social Rights”). Na lata 2020–2021 Komisja Europejska (KE) zapowiedziała także prezentację „Raportu o skutkach zmian demograficznych” (ang. “Report on the Impact of Demographic Change”) i dyskusję nad nim oraz przedstawienie dokumentu strategicznego „Zielona księga w sprawie starzenia się i długoterminowa wizja rozwoju obszarów wiejskich” (ang. “Green Paper on Ageing and a Long-term Vision for Rural Areas”). Ze wstępnych opisów dotyczących prac nad tymi dokumentami wynika, iż podkreślone zostanie dalsze wspieranie aktywnego starzenia się, budowy srebrnej gospodarki, promowanie nowych form świadczenia usług opiekuńczych, cyfryzacja usług oraz szereg działań na rzecz ograniczania negatywnych skutków depopulacji wybranych regionów kontynentu.

3.3. Formułowanie pozytywnych odpowiedzi wobec wyzwania starzenia się ludności

3.3.1. Wybrane koncepcje aktywizacji zawodowej i społecznej osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych

Podobnie jak w przypadku omówionych współczesnych koncepcji polityki społecznej problemy dotyczące powiązań między aktywizacją, koordynacją i spójnością występują w propozycjach upowszechniania i zwiększania aktywności osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na potrzebę skoordynowania działań uwzględniających możliwości przynajmniej następujących podmiotów: samych obywateli, przedsiębiorców, związków zawodowych, władz publicznych, organizacji pozarządowych i środków masowego komunikowania (Golinowska, 2004, red., s. 214; Szatur-Jaworska, 2006a, s. 159–160). Zaleca się, by aktywizacja była realizowana m.in. przez politykę rynku pracy stanowiącą efekt dialogu społecznego różnych partnerów na poziomach krajowym i regionalnym.

W kontekście bezrobocia i bierności zawodowej osób w wieku niemobilnym w literaturze przedmiotu zwraca się również uwagę na odmienne uwarunkowania i przebieg tych procesów. Jak twierdzi Antoni Wontorczyk (1998, s. 42), utrata pracy jest najbardziej odczuwalna przez osoby w wieku 41–45 lat. Osoby od nich młodsze szybciej potrafią odnaleźć się w nowych okolicznościach, rzadziej są skłonne obwiniać się za zaistniałą sytuację, rzadziej miewają stany depresyjne i obniżone poczucie przydatności oraz mają niższy poziom złości. Starsze natomiast, ze względu na różnice w wyznawaniu tradycyjnych wartości, mogą posiadać więcej stereotypowych sposobów reagowania, co utrudnia

i spowalnia przystosowywanie się do nowych ryzyk socjalnych. Część spośród tych osób sama uznaje się za wykluczonych społecznie, dokonuje automarginalizacji, część zaś próbuje wykorzystać tę sytuację w celu realizacji dotychczas nierozwiniętych zainteresowań.

Ponadto można uznać, iż w ostatnich latach zmieniają się oczekiwania co do ról społecznych odgrywanych przez osoby w niemobilnym wieku produkcyjnym, co wiąże się przede wszystkim z ich usytuowaniem między osobami młodymi i starymi, czyli łącznie w wieku nieprodukcyjnym, a zarazem tuż przy osobach młodych, które są bardziej mobilne na rynku pracy. Na przykład William H. Thomas (2011, s. 29) proponuje model współzależności i przepływów międzypokoleniowych, który obejmuje trzy pokolenia: dzieci i młodzież, dorosłych oraz ludzi starych. Dzieci i młodzież uczestniczą w pracy dorosłych oraz okazują wsparcie i życzliwość osobom starszym. Dorośli zapewniają młodszym żywność, schronienie, ubranie i miłość oraz utrzymanie osobom starszym. Starsi zaś opiekują się najmłodszymi i wychowują ich oraz wspierają osoby dorosłe. Uzupełnieniem tego modelu może być wskazanie również innych oczekiwań wobec osób w niemobilnym wieku produkcyjnym. Współcześnie często zakłada się także, że osoby te będą: dostarczać korzyści w postaci dochodów i podatków, wykonując pracę w pełnym wymiarze czasu pracy lub przy wykorzystaniu elastycznych form zatrudnienia i organizacji czasu pracy; unikać dezaktywizacji zawodowej i pobierania świadczeń emerytalnych przed osiągnięciem wieku emerytalnego; wydłużać swoją aktywność na rynku pracy również w okresie po zdobyciu uprawnień emerytalnych; zwracać uwagę na przejawy dyskryminacji ze względu na wiek, ale też same nie będą się jej dopuszczać wobec młodszych i starszych; uczyć się przez całe życie; prowadzić zdrowy styl życia i jak najdłużej pozostawać w stanie pełnej sprawności fizycznej i psychicznej; jednostkowo i zbiorowo przygotowywać się do starości; uczestniczyć w aktywności organizacji publicznych i pozarządowych, w tym w wolontariacie.

Za kluczowe czynniki zmniejszające aktywność społeczną i zawodową osób starszych, które należy brać pod uwagę podczas planowania interwencji publicznych, uznaje się zmiany w organizacji pracy oraz technice i technologii (konieczność zdobywania nowych umiejętności i kwalifikacji, brak szkoleń dla pracowników), cechy ludzi starych (niski poziom wykształcenia, zły stan zdrowia, zmęczenie pracą, obawa przed konkurencją ze strony młodych, brak kompetencji do obsługi nowych technologii) oraz uwarunkowania ekonomiczne i społeczne (bezrobocie, dyskryminacja ze względu na wiek, zapotrzebowanie rodzin na opiekę nad wnukami) (Golinowska, 2004, red., s. 205). Uszczegóławiając, zauważa się jeszcze przynajmniej cztery bariery w zatrudnianiu osób starszych, które wymagają zniesienia: 1) obawy osób młodych przed konkurencją na rynku pracy i „blokowaniem” miejsc pracy przez osoby starsze; 2) negatywny stereotyp starości sprzyjający postrzeganiu osób starszych jako nieaktywnych zawodowo, w tym odgrywających role babć i dziadków zajmujących się domem i wnukami;

3) postrzeganie starszych pracowników jako lojalnych i dyspozycyjnych, ale mniej kreatywnych, dynamicznych i gorzej wykwalifikowanych; oraz 4) obawy samych osób starszych przed dyskryminacją i niechęć do pracy zarobkowej ze względu na zły stan zdrowia i potrzebę odpoczynku (Kubicki, 2011, s. 76). Na dalszą aktywność zawodową pozytywnie oddziałują zaś: wykształcenie, bardzo dobry i dobry stan zdrowia, długi staż pracy, zobowiązania opiekuńcze wobec dzieci i wnuków, nieposiadanie emerytury lub renty jako głównego źródła dochodu, znajomość nowoczesnych technologii, możliwość wykonywania pracy w ramach elastycznych form zatrudnienia (Kubicki, 2011, s. 76–77).

Dotychczasowe rozważania prowadzą do zwrócenia uwagi na wewnętrzne zróżnicowanie kategorii osób w wieku niemobilnym na rynku pracy. W wąskim rozumieniu możliwa jest analiza ich podziału na grupy aktywnych (zatrudnionych i bezrobotnych) oraz biernych zawodowo. W szerszym podejściu możliwe jest też uwzględnienie ich postaw i stylu życia. Typologię taką zaproponowali Paweł Kubicki i Anna Ruzik (za: Kubicki, 2011, s. 76), którzy zakładają, że aktywizacja powinna uwzględniać odmienne potrzeby osób bardziej tradycyjnych i nastawionych na życie rodzinne (prorodzinni), preferujących wypoczynek oraz atrakcyjne spędzanie wolnego czasu (poszukiwacze wrażeń), ukierunkowanych na aktywność i działanie (elita) oraz żyjących na marginesie życia społecznego (wykluczeni) (tabela 17). Porównanie może stanowić odmienna typologia zaproponowana przez Jasmin Lui Ping Loi i Kennetha S. Shultza (2007, s. 277–278), która obejmuje sześć różnych podgrup starszych osób poszukujących pracy (tabela 18).

Tabela 17. Postawy życiowe osób starszych i ich stosunek do aktywności zawodowej

Cecha	Prorodzinni	Poszukiwacze wrażeń	Elita	Wykluczeni
Stosunek do aktywności zawodowej	negatywny, dopuszczalna praca w ograniczonym/elastycznym wymiarze czasu, niekolidująca z obowiązkami rodzinnymi	negatywny, gdy praca to konieczność, by mieć środki na korzystanie z czasu wolnego; pozytywny w przypadku ciekawej i interesującej pracy	pozytywny, praca nie tylko jako źródło dochodów, ale styl życia i wartość autoteliczna	ambiwalentny, praca jako dobro pożądane, przy jednoczesnym braku wiary we własne możliwości lub/i braku kwalifikacji pozwalających na zatrudnienie
Czynniki sprzyjające aktywności zawodowej	zła sytuacja materialna rodziny – aktywność wymuszona bądź możliwość pracy w ograniczonym zakresie	zła sytuacja materialna – praca jako konieczność bądź praca jako pasja i realizacja własnych zainteresowań	brak dyskryminacji oraz możliwość pracy po przekroczeniu wieku emerytalnego	kompleksowe działania na rzecz podniesienia kapitału ludzkiego i społecznego

cd. tab. 17

Cecha	Prorodzinni	Poszukiwacze wrażeń	Elita	Wykluczeni
Czynniki ograniczające aktywność zawodową	wielopokoleniowa, angażująca rodzina, w szczególności duża liczba wnuków i pracujące na pełen etat dzieci	relatywnie dobra sytuacja materialna, wsparcie rodziny, różnorodna i niedroga oferta spędzania czasu wolnego (kluby seniora, uniwersytety trzeciego wieku, domy dziennego pobytu itp.)	dyskryminacja na rynku pracy, brak możliwości znalezienia zatrudnienia	brak wiary we własne możliwości, niskie kwalifikacje, często ubóstwo oraz niepełnosprawność
Szanse i zagrożenia: starzenie się populacji/ zmiany obyczajowe	w przypadku ograniczonych kontaktów rodzinnych konieczność przeformułowania priorytetów i celów życiowych; w zależności od posiadanych zasobów i okoliczności dostosowanie i przejście do „elity”, „poszukiwaczy wrażeń” bądź „wykluczonych”	kwestia kluczowa to posiadane zasoby materialne oraz kapitał społeczny (krąg znajomych i przyjaciół, kontakty rodzinne), w przypadku braku możliwości zagospodarowania czasu wolnego istnieje ryzyko wykluczenia	unijna i polska polityka aktywizacji osób starszych sprzyja elicie, zagrożenie to choroba i niesamodzielność – uzależnienie od innych i brak możliwości samorealizacji grozi apatią i wykluczeniem	szansą jest polityka na rzecz przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu oraz specjalne programy unijne, działalność samopomocowych organizacji senioralnych oraz organizacji pozarządowych
Działania państwa na rzecz aktywizacji zawodowej	tworzenie sieci darmowych żłobków i przedszkoli, wspieranie alternatywnych form zatrudnienia	wspieranie alternatywnych form zatrudnienia, działania na rzecz budowy pozytywnego wizerunku aktywnej zawodowo osoby starszej, zwalczanie dyskryminacji	zwalczanie dyskryminacji ze względu na wiek, ułatwienia w zakresie prowadzenia własnej działalności gospodarczej	integracja działań z zakresu aktywizacji społecznej i zawodowej, np. łączone programy ośrodków pomocy społecznej i urzędów pracy, alternatywne formy zatrudnienia

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kubicki (2011, s. 76).

TABELA 18. Podgrupy osób starszych poszukujących pracy

Podgrupa	Charakterystyka
1. Zmieniający zawód w wieku średnim (40–54 lata)	• młodsi starsi pracownicy • wypaleni zawodowo • osoby o silnej potrzebie pracy • poszukujący pracy na pełen etat z wszystkimi związanymi z tym korzyściami • potrzeba utrzymania ubezpieczenia zdrowotnego i kontynuacji gromadzenia środków emerytalnych i świadczeń socjalnych • poszukujący szansy na rozwój nowych umiejętności i nowych wyzwań • poszukujący możliwości rozwoju i większych zarobków
2. Zwolnieni pracownicy w wieku poniżej 62 lat (55–61 lat)	• posiadający bieżące doświadczenia zawodowe • nie pobierają świadczeń zabezpieczenia społecznego i prawdopodobnie nie otrzymują świadczeń emerytalnych • poszukujący pracy na pełen etat z wszystkimi związanymi z tym korzyściami • potrzeba utrzymania ubezpieczenia zdrowotnego i kontynuacji gromadzenia środków emerytalnych i świadczeń socjalnych • mogą się silnie identyfikować z ich dawnymi stanowiskami pracy, a zatem ograniczać wybór spośród innych możliwości pracy lub być informowani o tym, że ich umiejętności nie są już aktualne, a ich staż pracy jest nieadekwatny do dostępnych ofert
3. Emeryci w wieku poniżej 62 lat (55–61 lat)	• nie pobierają świadczeń zabezpieczenia społecznego, ale mogą otrzymywać świadczenia emerytalne w ramach pakietów wcześniejszych emerytur • znudzeni życiem na emeryturze • zainteresowani pracą na pełen etat lub na część etatu • motywowani do poszukiwania nowego ładu w swoim życiu potrzebują poczucia przynależności i pożytecznych zajęć • mogą się silnie identyfikować z dawnymi stanowiskami pracy, co ogranicza wybór innych możliwości
4. Emeryci pobierający świadczenia z systemu zabezpieczenia społecznego (62–69 lat)	• zainteresowani pracą na część etatu i elastycznymi godzinami pracy • mogą korzystać z publicznych ubezpieczeń zdrowotnych, jak również być zainteresowani ubezpieczeniem zdrowotnym ze specjalnych świadczeń pracodawcy • dostrzegają, że pracodawcy nie są nimi zainteresowani, ponieważ ich umiejętności są przestarzałe, i dlatego nie są w stanie konkurować z młodszymi pracownikami i dopasować się do nich • zaniepokojeni własnymi ograniczeniami zdrowotnymi

cd. tab. 18

Podgrupa	Charakterystyka
5. Starsi emeryci pobierający świadczenia z systemu zabezpieczenia społecznego (70+)	• bardziej zainteresowani pracą w niepełnym wymiarze godzin, w elastycznych godzinach i pracą w domu • mogą chcieć pracować dla różnych korzyści społecznych i psychologicznych • zaniepokojeni brakiem umiejętności i bieżącego doświadczenia zawodowego, ograniczeniami zdrowotnymi i niedostosowaniem do młodszych pracowników
6. Osoby, które nie pracowały poza gospodarstwem domowym w ciągu ostatnich 10 lat	• zainteresowani pracą na część etatu, elastycznymi godzinami pracy, pracą w domu jako uzupełnieniem dochodu ze świadczeń zabezpieczenia społecznego lub emerytury małżonka • otrzymują niewielkie świadczenia z powodu niższych dochodów • odpowiedzialni za opiekę nad przynajmniej jednym rodzicem w podeszłym wieku

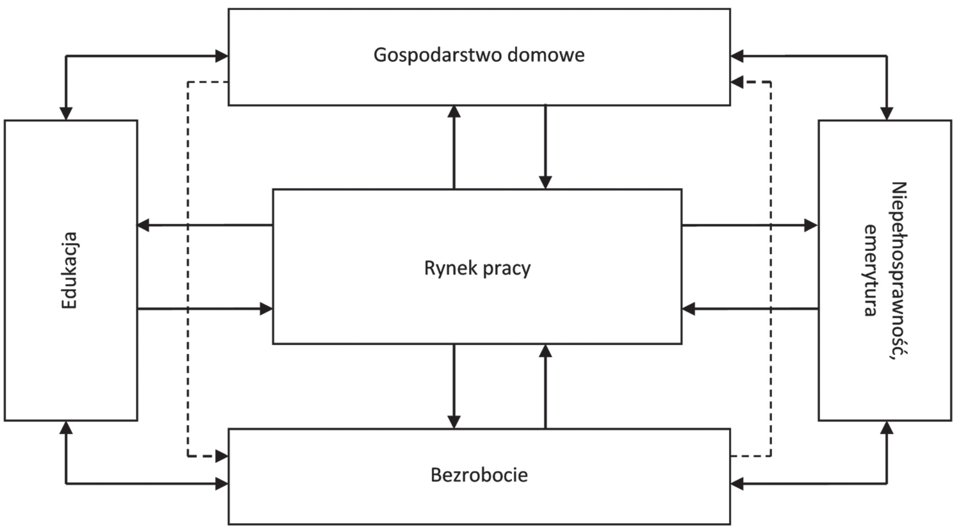
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Lui Ping Loi, Shultz (2007, s. 277–278).

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na rezultaty analiz Arija L. Bovenberga (2007, s. 24; 2009, s. 27) dotyczących wyzwań polityki społecznej z perspektywy cyklu życia. Badacz podkreśla, iż współcześnie jesteśmy świadkami wyłaniania się nowych ryzyk socjalnych w związku z upowszechnianiem się przejściowych rynków pracy (ang. *transitional labour markets*), na których pracownicy przemieszczają się między okresami pełnego zatrudnienia a okresami częściowej nieobecności na rynku pracy, aby odpoczywać, kształcić się, zakładać własne przedsiębiorstwa, opiekować się dziećmi lub innymi wymagającymi tego krewnymi.

Zasadne jest tu wyjaśnienie użytych w analizie Bovenberga pojęć. Poprzez ryzyko socjalne można rozumieć zdarzenia losowe lub inne, których „wystąpienie wywołuje odpowiednie działania w ramach zabezpieczenia społecznego", przy czym nie jest to „samo wystąpienie danego zdarzenia, a jego skutki dla możliwości zdobywania dostatecznej ilości środków utrzymania". Są to np. starszy wiek, choroba, kalectwo, wypadek przy pracy, choroba zawodowa, śmierć żywiciela rodziny, utrata pracy, urodzenie i wychowywanie dziecka (Księżopolski, 2002). Gøsta Esping-Andersen (2010, s. 56–60, 180–185) wskazuje na trzy podstawowe osie regularnie występujących ryzyk socjalnych: klasowe, cyklu życia i międzypokoleniowe. Poprzez „nowe ryzyka socjalne" określa zaś fakt, iż w społeczeństwach i gospodarkach postindustrialnych zmienia się nie tylko „treść" tych ryzyk odnosząca się głównie do elastyczności i niepewności na rynku pracy (co skutkuje trudnościami w podjęciu pracy przez młodzież i kobiety oraz innymi problemami starszych pracowników, osób o niskich kwalifikacjach, osób zatrudnionych na stanowiskach niskopłatnych, o niestabilnej karierze zawodowej zagrażającej bezpieczeństwu dochodów w starszym wieku). Przede wszystkim

następuje zmiana „wymiarów dystrybucji" ryzyk socjalnych – w większym stopniu dotyczą one osób niepracujących, młodzieży i młodych rodzin, samotnych matek i nowej podklasy. Przejściowe rynki pracy odzwierciedlają zaś koncepcję autorstwa Günthera Schmida (1998, 2008), która obejmuje zespół instytucjonalnych unormowań i instrumentów (m.in. instytucji, przepisów, źródeł finansowania), które pozwalają na analizy i interwencje publiczne w warunkach znacznie odbiegających od stanu pełnego zatrudnienia, tj. w sytuacji zatrudnienia przejściowego (ang. *transitional employment*) (rysunek 16). Zakłada się tu, że przejściowe rynki pracy występują w pięciu obszarach: 1) między różnymi formami zatrudnienia (np. między zatrudnieniem na umowę o pracę w pełnym wymiarze a pracą skróconą, w niepełnym wymiarze czasu lub na własny rachunek); 2) między bezrobociem a zatrudnieniem; 3) między zatrudnieniem a edukacją; 4) między zatrudnieniem a pracą niewynagradzaną (różne formy aktywności pożytecznej społecznie i wolontariat); oraz 5) między zatrudnieniem a emeryturą (zob. Schmid, 1998; Wiśniewski, Zawadzki, 2005, s. 15).

Rysunek 16. Model przejściowych rynków pracy według Günthera Schmida

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Schmid (1998, s. 12).

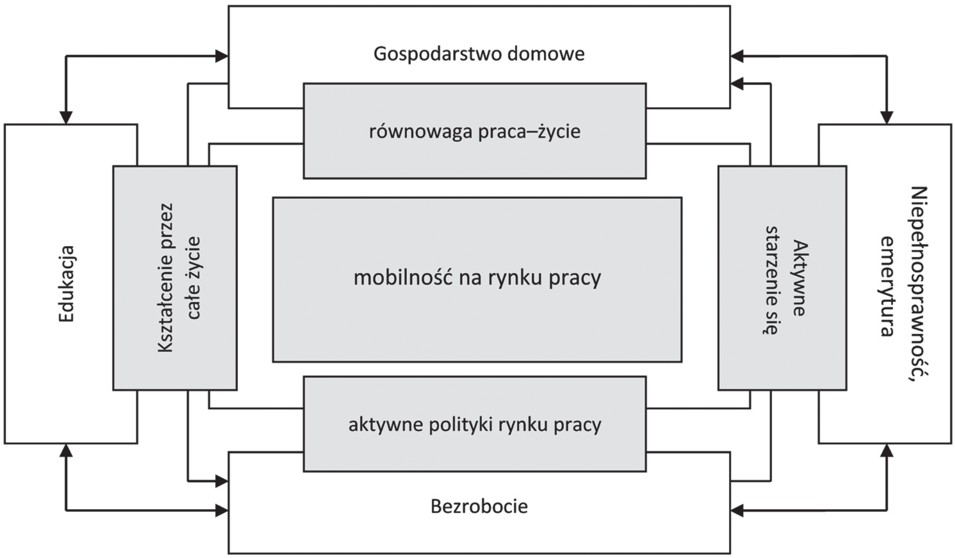
Ponadto Bovenberg (2007, s. 25–27; 2009, s. 28–30) wskazuje na sześć trendów, które prowadzą do zmian w cyklu życia: wzrost jakości kapitału ludzkiego kobiet; wzrost znaczenia kapitału ludzkiego dla podmiotów gospodarczych; wzrastające wraz z wydłużaniem życia zapotrzebowanie na kształcenie ustawiczne; wymóg dostosowywania się kwalifikacji siły roboczej do wzrastającej konkurencyjności przedsiębiorstw; wzrost znaczenia umiejętności niekognitywnych, które są kształtowane we wczesnych latach życia; oraz wzrost wartości kapitału ludzkiego wraz ze starzeniem się społeczeństw. W tym kontekście

identyfikuje sześć następujących zadań: utrzymanie kontraktu międzypokoleniowego; zatrzymanie „błędnego koła" wczesnego odchodzenia na emeryturę i szybkiego ubożenia kapitału ludzkiego; utrzymanie inwestycji w młodsze pokolenia; zapewnienie kapitału ludzkiego przy jednoczesnej ochronie bodźców do jego utrzymania; upodmiotowienie pracowników, by byli mniej zależni od przedsiębiorców; oraz ochrona spójności społecznej (Bovenberg, 2007, s. 27–30; 2009, s. 30–32). Holenderski ekonomista formułuje również siedem rekomendacji: wydłużanie życia zawodowego; zwiększenie elastyczności czasu pracy w cyklu życia; tworzenie kultur organizacyjnych nastawionych na zatrudnialność i elastyczność; promocja inkluzyjnych rynków pracy i mieszkaniowych; przejście od wsparcia żywiciela rodziny do wsparcia rodziców w obrębie pracy; przekierowanie głównego kierunku wsparcia publicznego z osób starych na młode poprzez reformy systemów emerytalnych; oraz tworzenie zindywidualizowanych kont ubezpieczenia społecznego (Bovenberg, 2007, s. 39–49; 2009, 34–39). Oczywiście wskazane rozwiązania mogą też prowadzić do powstawania nowych form wykluczenia i ryzyk socjalnych. Należy się zgodzić z Ryszardem Szarfenbergiem (2008a, s. 82) i Barbarą Rysz-Kowalczyk (2009, s. 272), iż elastyczne i zindywidualizowane strategie postępowania wobec zagrożeń społecznych preferują osoby i grupy, które zdobyły wiedzę, rozeznanie o tych rozwiązaniach i które potrafią z nich korzystać. Innymi słowy: strategie te mogą prowadzić do pogłębiania się nierówności społecznych, jeśli nie będą wystarczająco skutecznie przez całe życie aktywizować osób o mniejszych zasobach różnych form kapitału (m.in. ludzkiego, społecznego i kulturowego).

Nawiązując do myśli Idesa Nicaise'a (2007), można uznać, że aktywne polityki rynku pracy powinny być traktowane jako tylko jedne z kilku polityk społecznych, które mogą służyć aktywizacji zróżnicowanych grup wieku, jakimi są osoby w niemobilnym wieku produkcyjnym i osoby starsze. Nicaise proponuje przeciwstawienie nowych rozwiązań tradycyjnym instrumentom systemu zabezpieczenia społecznego. Nowe polityki na rzecz zarządzania ryzykami socjalnymi można jego zdaniem łączyć i koordynować na wzór koncepcji przejściowych rynków pracy, dzięki czemu mogą być zgodne również z modelem *flexicurity* (rysunek 17). Poszczególne strategie i programy mają tu m.in. wspierać aktywność, zatrudnialność i elastyczność zarówno osób zatrudnionych, jak i bezrobotnych oraz biernych społecznie i zawodowo; unikać zmian, które mogłyby prowadzić do trwałego bezrobocia lub wykluczenia społecznego; oferować płatną pracę lub bezpłatne zajęcia (edukacja i szkolenia); wspierać powroty do pracy zawodowej np. po narodzinach dzieci; oraz stopniować przechodzenie na emeryturę. Istotne jest podkreślenie, że zarządzanie ryzykami socjalnymi na podstawie modelu przejściowych rynków pracy ma opierać się nie tylko na narzędziach aktywnych polityk rynku pracy, lecz także na instrumentach mieszczących się w ramach kształcenia przez całe życie, promowania równowagi praca–życie (ang. *work-life balance* i *work-family balance*), mobilności na

rynku pracy oraz aktywnego starzenia się. Przybliżony schemat pozwala na uporządkowanie koncepcji i teorii związanych z osobami w wieku niemobilnym i osobami starszymi oraz na dostrzeżenie różnic dotyczących proponowanych w ich ramach instrumentów aktywizacji.

Rysunek 17. Zarządzanie ryzykami socjalnymi przy wykorzystaniu polityk społecznych innych niż system zabezpieczenia społecznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Nicaise (2007, s. 10).

W tym miejscu na więcej uwagi zasługuje wskazana koncepcja aktywnego starzenia się. Należy podkreślić, iż nie jest ona jedyną propozycją stosowaną w odniesieniu do osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych. Przy czym niekiedy różne idee są błędnie rozumiane i traktowane jako synonimy (Zych, 2007, s. 112); są to m.in. starzenie się optymalne, pomyślne, zdrowe, pozytywne, produktywne, szczęśliwe, udane, „starzenie się z wdziękiem". Jak zauważa Alan Walker (2006, s. 83), koncepcja polityki produktywnego starzenia się wyłoniła się w latach 80. XX wieku głównie w Stanach Zjednoczonych, a jej narodziny wiązały się ze wzrostem zainteresowania uczonych badaniami nie nad starością, lecz nad rozwojem człowieka z perspektywy cyklu życia. Z kolei w latach 90. XX wieku, głównie pod wpływem Światowej Organizacji Zdrowia (WHO), wzrosło zainteresowanie koncepcją zdrowego starzenia się zorientowaną na promocję zdrowego stylu życia, a następnie szerszą ideą aktywnego starzenia się, która łączy w sobie dążenie do podtrzymywania produktywności osób starszych z wysoką jakością ich życia oraz dobrostanem psychicznym i fizycznym. Ponadto koncepcja produktywnego starzenia się w szczególności akcentuje wydłużanie lat pracy, ograniczanie opieki socjalnej oraz zwiększanie

indywidualnych wkładów na potencjalne świadczenia i usługi opiekuńcze (zob. EC, 2007; Szukalski, 2009b, s. 32–36). Tymczasem idea aktywnego starzenia się zwraca uwagę na potrzebę ograniczania dyskryminacji ze względu na wiek, wielowymiarowej edukacji i aktywizacji obywatelskiej w zabezpieczaniu praw ekonomicznych, politycznych i społecznych osób starszych, co ma sprzyjać poprawie stanu zdrowia oraz rozwiązywaniu problemów rodzinnych i lokalnych (WHO, 2002). Sytuację dodatkowo komplikuje fakt, że każda z trzech wskazanych idei polityki publicznej wobec starzenia się ludności bywa też odmiennie interpretowana w dyskursie i rekomendacjach takich podmiotów międzynarodowych jak OECD, WHO i KE (szersza dyskusja: Klimczuk, 2017). Chociażby z takich krytycznych powodów WHO (2015b) postanowiło powrócić do koncepcji zdrowego starzenia się i przez kolejne lata skupić się na działaniach powiązanych z tym obszarem w ramach „Globalnej strategii i planu działania dotyczącego starzenia się i zdrowia" (ang. "Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health") (2016–2020) i „Dekady zdrowego starzenia się" (ang. "Decade of Healthy Ageing") (2020–2030).

Należy też zaznaczyć, że na gruncie krytyki koncepcji produktywnego, zdrowego i aktywnego starzenia się na początku XXI wieku rozwijana jest również m.in. idea twórczego (kreatywnego) starzenia się (Klimczuk, 2017) (tabela 19). Jak twierdzi np. Rune Ervik (2009, s. 20–21), koncepcja produktywnego i aktywnego starzenia się ignoruje innowacje technologiczne i nie uwzględnia ich potencjału w rozwiązywaniu problemów starzejącej się populacji. Szczególnie odnosi się to do częściowego przeciwdziałania niedoborom siły roboczej poprzez wzrost wydajności pracy oraz zastąpienia wielu czynności automatami i robotami. Rozwiązania te zmieniają charakter pracy i czasu wolnego, pozwalając na zaangażowanie osób starszych w aktywność twórczą, co umożliwia przejście od podkreślania ich problemów do wskazywania ich potencjałów. W ramach tej koncepcji znajdują się m.in. programy łączące sztukę i kulturę z edukacją ustawiczną, integracją społeczności oraz działaniami rehabilitacyjnymi i terapeutycznymi, które mają poprawiać kondycję fizyczną i psychospołeczną, budować społeczności lokalne oraz sprzyjać wykorzystaniu doświadczeń i przekazywaniu dziedzictwa przyszłym pokoleniom (Boyer, 2007; Hanna, Perlstein, 2008).

Można zaryzykować twierdzenie, że w praktyce współcześnie w różnym stopniu wdrażane są przede wszystkim polityki aktywnego starzenia się. Na poziomie globalnym służy temu koordynowana przez ONZ strategia MIPAA (UN, 2002). W UE na konieczność stymulowania debaty na temat aktywnego starzenia się wskazano bezpośrednio w szczególności w 1999 roku w komunikacie „W kierunku Europy dla wszystkich grup wieku – promowanie dobrobytu i solidarności międzypokoleniowej" (ang. "Towards a Europe for All Ages – Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity") (EC, 1999), wydanym z inicjatywy ONZ przy okazji obchodów Międzynarodowego Roku Seniorów,

Tabela 19. Rodzaje i cechy idei/koncepcji polityki publicznej wobec starzenia się ludności

Idea/koncepcja polityki publicznej	Główne cechy
Pomyślne starzenie się (ang. *successful ageing*)	• zwiększenie dobrostanu fizycznego, psychicznego i społecznego • utrzymanie funkcjonowania poznawczego i fizycznego • aktywne zaangażowanie w życie publiczne, podobnie jak w młodości i dorosłości • odrzucanie stereotypów starości
Produktywne starzenie się (ang. *productive ageing*)	• przyczynianie się do rozwoju społeczeństwa i gospodarki poprzez płatne i nieodpłatne aktywności produkcyjne, które prowadzą do tworzenia towarów lub usług bądź sprzyjają zwiększaniu zdolności do wytwarzania i generowania wartości gospodarczych
Starzenie się w dobrym zdrowiu (ang. *healthy ageing*)	• promowanie działań, które poprawiają samopoczucie, zdrowie i niezależność • inicjatywy mające na celu poprawę lub utrzymanie normalnego starzenia się, odporności i życia bez chorób
Aktywne starzenie się (ang. *active ageing*)	• zwiększanie szans w trakcie biegu lub cyklu życia • wspieranie zdrowia, uczestnictwa, bezpieczeństwa i dostępności • wielowymiarowe inicjatywy oparte na prawach człowieka mające na celu poprawę jakości życia • podkreślanie solidarności międzypokoleniowej
Pozytywne starzenie się (ang. *positive ageing*)	• promowanie korzyści wynikających ze zróżnicowania wieku • zwalczanie dyskryminacji ze względu na wiek • wspieranie pozytywnego wizerunku starości
Twórcze (kreatywne) starzenie się (ang. *creative ageing*)	• angażowanie w aktywność twórczą • wskazywanie kapitałów osób starszych • łączenie sztuki z uczeniem się przez całe życie, integracją społeczną i rehabilitacją oraz działaniami terapeutycznymi w celu poprawy warunków fizycznych i psychospołecznych, budowania świadomości i promowania doświadczenia seniorów wśród młodszych pokoleń
Starzenie się w miejscu zamieszkania (ang. *ageing in place*)	• wspieranie możliwie najdłuższego życia osób starszych w ich domach i mieszkaniach • wspieranie niezależności oraz pragnienia i zdolności do pozostania w społeczności lokalnej • świadczenie usług i pomocy w domu • opóźnianie przeprowadzek do domów pomocy społecznej lub placówek opieki długoterminowej – bądź niedopuszczanie do nich
Polityka relacji międzypokoleniowych (ang. *intergenerational policy*)	• wspieranie sprawiedliwości międzypokoleniowej w ramach działalności podmiotów z różnych sektorów • stymulowanie sprawiedliwości w dystrybucji zasobów między pokoleniami • promowanie integracji wiekowej i „społeczeństwa ponad zróżnicowaniami wiekowymi” (ang. *ageless society*) poprzez dialog i programy międzypokoleniowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Klimczuk (2018d, s. 73).

oraz w 2012 roku podczas organizacji Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej (ang. "European Year for Active Ageing and Solidarity between Generations"; należy zauważyć, że tłumaczenie oficjalnej nazwy w Polsce pomijało podkreślenie koncepcji aktywnego starzenia się) (KE, 2011, s. 5–10). Trzeba wspomnieć, że również w 2012 roku zainicjowano rozwój „indeksu aktywnego starzenia się" (Zaidi i in., 2013).

W dyskusji o aktywizacji społecznej i zawodowej osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i osób starszych szczególnie przydatna jest koncepcja „zarządzania wiekiem" (ang. *age management*) stanowiąca element szerszych strategii zarządzania różnorodnością. Jak zauważa Walker (2006, s. 89), programy takie mogą być także rozpatrywane jako przykłady praktycznego wdrażania zasad koncepcji aktywnego starzenia się na poziomie poszczególnych organizacji. Ogólnie zarządzanie różnorodnością opiera się na założeniu, że siła robocza składa się z ludzi należących do wielu grup, które różnią się między sobą cechami widocznymi (np. płeć, wiek, grupa etniczna, niepełnosprawność), jak również niewidocznymi (np. wyznanie religijne, język, narodowość, doświadczenia, poglądy polityczne, styl życia, orientacja seksualna), w tym głęboko ukrytymi składnikami tożsamości i cechami zróżnicowania kulturowego (np. przekonania, wartości, normy, postawy, wierzenia) (Mazur, 2009, s. 16, 53–54). Uznaje się tu, że na podstawie różnic powinno się tworzyć środowisko pracy, w którym każdy członek organizacji będzie czuł się doceniony, a jego zdolności i umiejętności zostaną odpowiednio wykorzystane. Zarządzanie różnorodnością zaprzecza teoriom „tygla kulturowego" i „asymilacji kulturowej", a jednocześnie wykracza poza wdrażanie zasady „równych szans", która akcentuje głównie eliminowanie dyskryminacji i problemów kobiet, mniejszości etnicznych i osób z ograniczeniami sprawności. Zarządzanie różnorodnością kładzie większy nacisk na zmianę kultury organizacyjnej, a nie tylko na wyrównywanie szans.

Zarządzanie różnorodnością, w tym wiekiem członków organizacji, może odbywać się poprzez stosowanie wielu technik i na wielu etapach. Wyróżnia się cztery podstawowe podejścia do wykorzystania różnorodności: 1) deficytowe – uzupełnianie kwalifikacji i umiejętności pracowników poprzez tworzenie ścieżek kariery pracowników i mentoringu; 2) antydyskryminacyjne – eliminacja dyskryminacji i uprzedzeń w organizacji na podstawie rekrutacji i selekcji indywidualnych zdolności i umiejętności, a nie przynależności kandydatów do określonych grup; tworzenie procedur, które przyciągną do organizacji możliwie najbardziej różnorodną siłę roboczą; 3) kulturalizacji – wykorzystanie różnic kulturowych w kooperacji poprzez tworzenie sytuacji, w których ich pozytywne elementy byłyby spójne z innymi i respektowane przez pracowników; prowadzenie szkoleń i treningów komunikacji interkulturowej; oraz 4) indywidualizacji – w odróżnieniu od poprzednich to pogłębianie różnic poprzez stosowanie elastycznych form zatrudnienia, dopasowanie ich do sytuacji życiowej i rodzin-

nej poszczególnych pracowników oraz ich potrzeb i oczekiwań (Mazur, 2009, s. 57–60). Wskazuje się też na sześć podstawowych kroków podczas wdrażania zarządzania różnorodnością na poziomie organizacji: 1) powołanie grupy projektowej ds. różnorodności; 2) opracowanie scenariuszy przyszłości organizacji; 3) sformułowanie wizji i misji organizacji na podstawie jednego wybranego scenariusza; 4) przeprowadzenie audytu różnorodności; 5) określenie celów organizacji w zakresie zarządzania różnorodnością wraz z kryteriami oceny ich osiągnięcia; oraz 6) przystąpienie do wdrażania stosownych programów, szkoleń, wydarzeń i narzędzi (Mazur, 2009, s. 63–65).

Tabela 20. Typologia dobrych praktyk w zarządzaniu wiekiem

Kategoria	Działania
1. Proces rekrutacji	• zwiększenie maksymalnego limitu wieku pracowników • zniesienie/brak szczególnych barier wiekowych • pozytywna dyskryminacja • wsparcie grup samopomocy promujących zatrudnienie osób starszych • programy szkoleniowe wspierające politykę rekrutacyjną • leasing pracowniczy/ centra pracy dla starszych pracowników
2. Szkolenia, rozwój i awanse	• opracowanie programów szkoleniowych i edukacyjnych • szkolenie zwłaszcza starszych/ starzejących się pracowników • otwarcie istniejących szkoleń i programów edukacyjnych na starszych/ starzejących się pracowników • tworzenie środowiska do uczenia się i mentoringu starszych pracowników • rozwój kariery • ocena efektywności • promocja polityk wobec określonych grup wieku w organizacji pracy
3. Elastyczne formy zatrudnienia	• rotacja stanowisk pracy • elastyczne godziny pracy/ czas pracy związany z wiekiem • urlopy związane z wiekiem • degradacja (bez zmiany poziomu płac) • praca w niepełnym wymiarze czasu • elastyczne przechodzenie na emeryturę/ programy wczesnych odejść • programy stopniowego przechodzenia na emeryturę/ częściowego odchodzenia z pracy • samoregulacja tempa pracy
4. Ergonomia, planowanie pracy i profilaktyka	• ergonomiczne środki pracy/ poprawa warunków pracy/ obciążenia pracą • organizacja zadań • łączenie zajęć młodszych i starszych pracowników • kontrola zdrowia i/lub dobrostanu związanego z wiekiem • wyłączenia starszych pracowników z pracy zmianowej

cd. tab. 20

Kategoria	Działania
5. Zmiana postaw w organizacji	• badania związane ze starzeniem się i wydajnością • programy zmiany postaw wobec starszych pracowników i opinii o nich
6. Zmiany w politykach wyjścia z organizacji	• podniesienie minimalnego wieku wczesnego odejścia z pracy • likwidacja programów wczesnego wyjścia • podniesienie normalnego wieku emerytalnego
7. Inne polityki	• ogólne polityki związane z wiekiem; programy starszeństwa, stażu pracy • sektorowe polityki związane z wiekiem jako wynik umów zbiorowych • plany na przyszłość • uznanie obowiązków opiekuńczych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Walker (1997, s. 155–156).

Należy zauważyć, że zarządzanie różnorodnością obejmuje poza zarządzaniem wiekiem również koncepcje takie jak: 1) „zarządzanie zróżnicowaniem struktury wieku” – tworzenie mechanizmów, które umożliwią wszystkim zatrudnionym bez względu na wiek wnoszenie pełnego zaangażowania w działalność organizacji i jej rozwój w oparciu o perfekcyjne wykonawstwo pracy; 2) „zarządzanie pokoleniami” – dywersyfikacja podejść do poszczególnych grup wieku przy jednoczesnym tworzeniu warunków akceptacji i zrozumienia potrzeby takiego podejścia; oraz 3) „zarządzanie pracownikami defaworyzowanymi” – osobami o niższej atrakcyjności zatrudnieniowej, w tym osób starszych 45/50+ (Szuwarzyński, 2010, s. 37–42; Jamka, 2011, s. 234–239, 258–261). Walker (2006, s. 89) określa zarządzanie wiekiem jako takie, które odnosi się do różnych wymiarów zarządzania zasobami ludzkimi w organizacjach z wyraźnym naciskiem na dostrzeganie procesu starzenia się. Zarządzanie to dotyczy pięciu głównych wymiarów: rekrutacji (i derekrutacji); szkoleń, rozwoju i promocji; elastycznych form pracy; ergonomii i projektowania pracy; oraz zmiany postaw wobec starszych pracowników. Przykładowe rozwiązania w zakresie zarządzania wiekiem zawiera tabela 20.

3.3.2. Koprodukcja osób starszych w usługach publicznych

W społeczeństwach postindustrialnych relacje między państwem a jego obywatelami podlegają nieustannym zmianom. Wyrazem dokonujących się przemian w tym obszarze są m.in. nowe formy świadczenia usług, zwłaszcza usług publicznych, które stanowią wyzwanie dla tradycyjnych modeli produkcji, organizacji państwa, a przede wszystkim określenia zakresu i form realizacji jego zobowiązań względem obywateli i ich potrzeb. Jak zauważają badacze tego problemu

(Ostrom, Ostrom, 1971; Sharp, 1980; Needham, 2008; Needham, Carr, 2009; Clark, Brudney, Jang, 2013; Sześciło, 2015c), w ostatnich dekadach XX wieku narastał, szczególnie w państwach wysoko rozwiniętych, kryzys zaufania obywateli wobec organów i instytucji demokratycznych, a więc silnie zbiurokratyzowanej administracji publicznej, budowanej na kanwie powszechnej profesjonalizacji. „Kryzys ten był wynikiem oporu, jaki sektor publiczny stawiał partycypacyjnym aspiracjom obywateli w sytuacji, gdy zaczęły się wyczerpywać tradycyjne środki kontroli zapewniane im przez demokrację przedstawicielską. W rezultacie ulegała erozji legitymizacja sektora publicznego, co ograniczało jego szanse na pozyskiwanie coraz większych środków finansowych, niezbędnych do utrzymania jakości świadczonych usług" (Kaźmierczak, 2011, s. 175).

Równolegle konsekwencje procesu starzenia się populacji urosły do rangi kwestii o strategicznym znaczeniu dla wielu krajów. Istotny progres nastąpił nie tylko w wymiarze ogólnospołecznej świadomości specyfiki potrzeb osób starszych, ale przede wszystkim w postrzeganiu istotności ich zabezpieczenia. Za konieczne uznawane jest podejmowanie starań w kierunku opracowania trwałych rozwiązań w zakresie wyzwań związanych ze starzeniem się społeczeństwa, które w znacznej mierze dotyczą utrzymania poziomu aktywności pozwalającego na pełne uczestnictwo seniorów w życiu społecznym. Upodmiotowienie osób starszych, pobudzające ich aktywność i niezależność, to główny obszar, w który należy inwestować zgodnie z ideą sustensywnego, zrównoważonego rozwoju. Proces ten nazywany jest tworzeniem środowisk przyjaznych seniorom (*ang. age-friendly environments*). Dziś już nie podlega dyskusji, że osoby starsze powinny mieć możliwość życia w dotychczasowym miejscu zamieszkania (ang. *ageing in place*) oraz korzystania z przestrzeni publicznej i usług na równych prawach z innymi (ang. *participatory ageing*) (Gawron, 2017, s. 245).

W istocie pierwsze ramy konceptualne koprodukcji opracowane zostały na przełomie lat 70. i 80. minionego stulecia przez zespół badaczy pod kierunkiem Elinor Ostrom pracujący na Uniwersytecie Indiana w Stanach Zjednoczonych. Ostrom była laureatką Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii za rok 2009, wspólnie z Oliverem Williamsonem. Tą prestiżową nagrodą uhonorowana została za „analizę ekonomicznych aspektów rządzenia, szczególnie przez wspólnoty". Niejako ubocznym efektem ich badań dotyczących zarządzania dobrami publicznymi przez autonomiczne wspólnoty była refleksja nad rolą obywateli, nominalnych konsumentów, w wytwarzaniu usług publicznych (koncentrowali się wówczas w szczególności na usługach komunalnych, takich jak zbieranie odpadów, parkowanie, utrzymanie dróg i straż sąsiedzka) (Cahn, Gray, 2012, s. 129; McGinnis, Aligica, 2013, s. 91). Odwołując się do wyników prowadzonych analiz, badacze dowodzili, że bezpośrednie zaangażowanie odbiorców usług publicznych w proces ich wytwarzania może się przyczynić do bardziej efektywnej produkcji dóbr publicznych. W konsekwencji postulowali, że nieodzowną rolą sektora publicznego, którego agendy są odpowiedzialne za

opracowanie i wdrażanie usług publicznych, winno być pobudzanie rozwoju obywatelskiej partycypacji, a tym samym budowanie publiczno-społecznego partnerstwa w systemie usług publicznych (Ostrom, 1996). Zbiegło się to w czasie z coraz silniej podejmowanymi wysiłkami administracji publicznej w celu opracowania strategii na rzecz ograniczenia wydatków publicznych (Needham, Carr, 2009). Tym samym wzrost oczekiwań związanych z usługami publicznymi połączony z nieuniknionymi oszczędnościami fiskalnymi stanowił impuls do opracowania nowej koncepcji organizacji i świadczenia usług publicznych, dającej szanse na naprawę nadwyrężonych oraz nabierających dychotomicznego charakteru stosunków w układzie państwo–obywatele (TUC, 2013, s. 14).

Później, w latach 90. XX wieku, sama Ostrom (1996, s. 1079) wyjaśniała narodziny koncepcji koprodukcji w następujący sposób: „Opracowaliśmy termin »koprodukcja«, aby opisać potencjalne relacje, które mogą istnieć między »regularnym« producentem (policjantami na ulicach, nauczycielami szkolnymi lub pracownikami służby zdrowia) a »klientami«, którzy chcą zostać przekształceni w bezpieczniejsze, lepiej wykształcone lub zdrowsze osoby". Badacze zdawali sobie bowiem sprawę, że produkcja usług, w przeciwieństwie do produkcji dóbr materialnych, jest trudna (a zdaniem wielu nawet niemożliwa) bez aktywnego udziału osób korzystających z tych usług (Ostrom, 1999). Koncepcja koprodukcji miała zatem służyć uchwyceniu i uświadomieniu wartości bezpośredniego zaangażowania usługobiorców w projektowanie i dostarczanie usług publicznych (Ostrom, Ostrom, 1971; Sharp, 1980). Stanowiła wyraźną próbę odejścia od „logiki łagodzenia" (ang. *relieving logic* – spojrzenie odgórne, w którym obywatele jedynie konsumują usługi) w kierunku „logiki umożliwiającej" (ang. *enabling logic* – spojrzenie oddolne, w którym dostawcy umożliwiają beneficjentom współprodukowanie usług) (Neumann, 1984). Pojawiła się więc tutaj kwestia współodpowiedzialności obywateli i zawodowych urzędników za świadczenie usług publicznych (Sharp, 1980). Idea koprodukcji opiera się na synergii między działaniami obywateli i rządu (i/lub samorządu) oraz zakłada partnerstwo między użytkownikami usług, z jednej strony, a dostawcami z drugiej strony, lub między klientami a profesjonalnym personelem usług publicznych (Ostrom, 1999). Nabiera ona zatem szczególnego znaczenia dla podejmowanych w niniejszym rozdziale kwestii wyzwań wobec starzenia się ludności. Jej rozwój w obrębie usług dla osób starszych oraz tych z ich udziałem może bowiem stanowić istotny przejaw aktywizacji i aktywności seniorów. Przejawem wzrostu zainteresowania mechanizmami swoistego współzarządzania w sektorze publicznym jest niewątpliwie uspołeczniony proces projektowania, wdrażania i monitorowania usług publicznych (Gawron, 2018, s. 33).

Warto podkreślić, że pierwotnie koncepcja koprodukcji zdawała się mieć wymiar głównie deskryptywny – jej twórcy opisywali i nazywali procesy zachodzące w systemie usług publicznych, unikając ocen czy zwłaszcza promowania koprodukcji jako modelu optymalizacji systemu usług publicznych

(Parks i in., 1981, s. 1009–1010; Sześciło, 2015a, s. 80). Wskazywali przy tym jedynie, że z uwagi na ograniczenia budżetowe oraz narastającą presję społeczną ekspansja koprodukcji może się okazać nieunikniona (Sześciło, 2015a, s. 81). I chociaż początkowo koncepcja wywołała wielki entuzjazm wśród amerykańskich naukowców (Whitaker, 1980; Brudney, England, 1983; Percy, 1984), to jednak w praktyce tendencja do upolitycznienia działań sektora publicznego okazała się silniejsza. Niemal równolegle powstawała bowiem alternatywna i, jak się później okazało, zyskująca nieporównywalnie większą popularność wśród przedstawicieli sektora publicznego koncepcja „ratunkowa", określana mianem „nowego zarządzania publicznego" (ang. *new public management*; NPM). Zdominowała ona w kolejnych latach optykę postrzegania reformatorów wprowadzających zmiany w administracji (Kaźmierczak, 2011, s. 182). Ekspansja tego rynkowego paradygmatu usług publicznych przygłuszyła zatem zainteresowanie ofertą koprodukcji (Sześciło, 2015a). Starając się to wyjaśnić, jeden z wiernych admiratorów tej niedocenionej koncepcji – John Alford – pisał później, iż w ówczesnych realiach koprodukcja postrzegana była jako „zbyt silnie uzależniona od altruizmu, który w obserwowanym klimacie dominacji zachęt rynkowych jako podstawowej waluty modelowanych przemian, wydawał się zbyt niewiarygodną motywacją, na której można oprzeć ważne funkcje publiczne" (Alford, 1998, s. 129). Również do krajów UE koprodukcja trafiła stosunkowo wcześnie, bo już pod koniec lat 80 XX. wieku, jednak potraktowano ją wówczas w kategoriach ogólnej (czy nawet górnolotnej) idei, a nie ustrukturalizowanej koncepcji – potencjalnie użytecznej bardziej w kontekście praw obywatelskich i polityki społecznej niż zarządzania publicznego (Kaźmierczak, 2014, s. 4).

Swoista restytucja koprodukcji okazała się możliwa dopiero po załamaniu się doktryny NPM oraz za sprawą przejęcia roli dominującego nurtu reform administracyjnych przez koncepcję współzarządzania w jej licznych odmianach (m.in. *governance*, *new public governance*, *collaborative governance*, *participatory governance*) (Sześciło, 2015d, s. 10). „Druga fala" zainteresowania koprodukcją charakteryzuje się nie tylko rozciągnięciem granic tej koncepcji, lecz także nadaniem jej silniejszego, normatywnego oblicza. Pojęcie to identyfikowane jest często z zaangażowaniem konsumentów na etapie zarówno bezpośredniego świadczenia (wytwarzania) usług publicznych, jak i ich planowania, finansowania czy ewaluacji (Robinson, White, 1997, s. 25). W tym świetle koprodukcja jawi się jako praktyczne odzwierciedlenie szerszej koncepcji współzarządzania czy też zarządzania partycypacyjnego. Normatywny wymiar koprodukcji wyrażają również artykułowane w literaturze oczekiwania, że koprodukcja może stać się przewodnią strategią odpowiedzi na najważniejsze wyzwania stojące przed państwem dobrobytu (Pestoff, Osborne, Brandsen, 2006) czy też instrumentem poprawy jakości demokratycznego rządzenia (Osborne, Strokosch, 2013). Z koprodukcją wiąże się dziś

zatem bardziej rozbudowane nadzieje i oczekiwania. Ma ona m.in. przyczyniać się do podniesienia jakości usług publicznych i poprawy efektywności ich świadczenia (Clark, Brudney, Jang, 2013), zwiększać zaufanie obywateli do rządzących i budować kapitał społeczny (Jakobsen, 2012), upodmiotowić mniej zamożne grupy obywateli (Watson, 2014) czy nawet ograniczać poziom korupcji (Sześciło, 2015c). Również w odniesieniu do analizowanych konsekwencji procesu starzenia się idea koprodukcji zdaje się wpisywać w zgłaszane zapotrzebowanie budowania określonych (partnerskich) relacji między środowiskiem osób starszych a sektorem publicznym. W tym wymiarze oczekiwać można przede wszystkim wpływu koprodukcji na zakres usług publicznych dostosowanych do realnych potrzeb seniorów, opracowywane i realizowane scenariusze wdrażania poszczególnych usług oraz – ostatecznie – osiągane wartości społeczne, których bezpośrednimi beneficjentami mogą być nie tylko angażujące się osoby starsze, lecz także pozostali członkowie społeczeństwa.

Ze względu na wielość oczekiwań wobec koprodukcji jej definiowanie nie jest zadaniem łatwym, zwłaszcza w jej aktualnej, mocno poszerzonej formule. Jak słusznie zauważa Tomasz Kaźmierczak (2014, s. 12), odwołując się do obserwacji zagranicznych badaczy, trudno obecnie oprzeć się wrażeniu, że wzrost zainteresowania koprodukcją przyczynił się do narastania nieścisłości w znaczeniach przypisywanych temu pojęciu. Victor Pestoff wskazuje, że definicje koprodukcji mieszczą się w granicach od „miksu wkładów, które wnoszą w dostarczanie usług publicznych przedstawiciele służb publicznych i obywatele po partnerstwo pomiędzy obywatelami a dostarczycielami usług publicznych. W różnicach między nimi" – zdaniem tego autora – „wyrażają się różnice kulturowe, różnice przedmiotu skupienia uwagi lub jedne i drugie" (Pestoff, 2012, s. 15).

Warto jednak przywołać kilka propozycji definicyjnych, tworzących zestawienie służące realizacji dwóch celów, których wzajemny układ będzie mieć charakter dychotomiczny. Pierwszy z nich to uwypuklenie różnorodności ujęć występujących w literaturze. Drugi natomiast będzie stanowił próbę identyfikacji powielanych schematów i założeń, budujących rdzeń definicyjny pojęcia koprodukcji. Należy również podkreślić, że – jak będzie można się przekonać – przywołane poniżej definicje, zachowując swój ogólny poziom upodmiotowienia społecznego, wykazują zdolność adaptacyjną do specyfiki realiów społecznego funkcjonowania osób starszych.

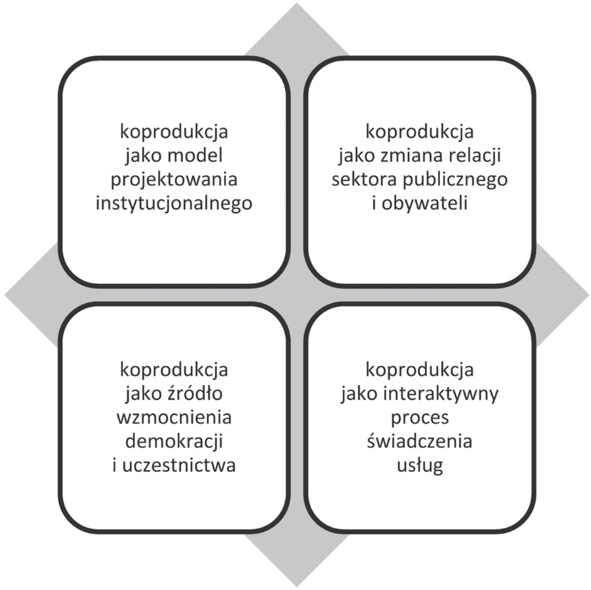
Wspomniany już Alford, jako jeden z głównych teoretyków koprodukcji, w koncepcji tej odnajduje „wszelkie aktywne zachowania podmiotów nienależących do aparatu administracji publicznej, które są podejmowane wspólnie z instytucjami publicznymi albo przynajmniej są przez te instytucje stymulowane, są przynajmniej częściowo dobrowolne i prowadzą w sposób zamierzony, choć także nieplanowany, do wytworzenia wartości publicznej" (Sześciło, 2015b, s. 14, za: Alford 2009, s. 23). Robert F. Lusch i Stephen R. Vargo (2006, s. 284)

postulują również, że pod pojęciem koprodukcji kryje się idea długofalowej, znaczącej i aktywnej partycypacji obywatelskiej w planowaniu, ustalaniu zasad finansowania oraz dostarczaniu i ocenie usług publicznych (Sześciło, 2015a, s. 81), a więc tworzeniu i udostępnianiu konkretnej oferty usługowej. Solveig Wikström (1996, s. 10) definiuje koprodukcję jako interakcję społeczną kupującego i sprzedawcy, której obopólnym celem jest osiągnięcie konkretnej wartości, często określanej mianem społecznej. Również dla zespołu Rogera B. Parksa (Parks i in., 1981) koprodukcja to wspólne wysiłki dwóch stron, których zaangażowanie umożliwia osiągnięcie wspólnie określonych celów (pożądanych wyników) realizowanej współpracy. W następstwie także Taco Brandsen ze współpracownikami (Brandsen, Pestoff, Verschuere, 2012) postuluje, że koprodukcja oznacza połączenie działań, w których obrębie zarówno agenci publiczni, jak i obywatele przyczyniają się do świadczenia usług publicznych. Ci pierwsi są zaangażowani jako profesjonaliści lub „stali producenci", podczas gdy „produkcja obywatelska" opiera się na dobrowolnych wysiłkach poszczególnych osób i grup w celu poprawy jakości usług, z których korzystają.

Tymczasem Tony Bovaird zaproponował nieco szerszą definicję. Według niego „koprodukcja to świadczenie usług poprzez regularne, długoterminowe relacje między profesjonalnymi usługodawcami (w dowolnym sektorze) a użytkownikami usług i/lub innymi członkami społeczności, w których wszystkie strony dokonują znacznych wkładów zasobów" (Bovaird, 2007, s. 847). Definicja ta skupia się nie tylko na użytkownikach, ale obejmuje też wolontariuszy i grupy społeczne jako koproducentów, uznając, że każda z tych grup może mieć zupełnie inne związki z organizacjami sektora publicznego.

Ciekawą propozycję typologicznego ujęcia funkcjonujących w literaturze definicji koprodukcji zaproponowała Sanna Tuurnas (2016, s. 36) (rysunek 18). Autorka opracowała ramy typologiczne składające się z czterech różnych perspektyw interpretacyjnych dotyczących koprodukcji. W ramach pierwszej perspektywy koprodukcja jawi się jako model projektowania instytucjonalnego opartego na sieciach i partnerstwie, ilustrującego ideę policentrycznego środowiska usług publicznych. Tutaj koprodukcja znajduje odzwierciedlenie w szerszych ramach zarządzania. W tej interpretacji podstawą wartości jest społeczeństwo pluralistyczne, a sama koprodukcja stanowi przykład zmian w zarządzaniu i kształtowaniu relacji sprzyjających pożądanej przez obywateli i możliwej do przeprowadzenia przez aparat państwowy organizacji sektora usług publicznych (Ostrom, 1996; Osborne, 2010). Druga perspektywa przedstawia koprodukcję jako zmieniające się relacje państwo–społeczeństwo (Tuurnas, 2016, s. 37). Ogólnie rzecz biorąc, podstawową ideą jest tu zakwestionowanie tradycyjnych modeli państwa opiekuńczego i profesjonalizmu jako głównych zasad systemów usług publicznych oraz zapewnienie władzy społeczeństwu i poszczególnym obywatelom (Bailey, 2011). Z bardziej krytycznego punktu widzenia podstawowe motywy mogą nabierać jednak charakteru ekonomicznego, a nie społecznego,

Rysunek 18. Typologia ujęć definicyjnych idei koprodukcji

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Tuurnas (2016, s. 36).

tzn. celem podejmowanych działań może być poprawienie funkcjonowania systemów usługowych, obciążonych presją koniecznych oszczędności, oraz przesuwanie odpowiedzialności z nadwyrężonych barków państwa na obywateli (Tuurnas, 2016, s. 37). Trzecia perspektywa podkreśla znaczenie koprodukcji jako sposobu na wzmocnienie demokracji deliberatywnej i uczestnictwa. Może być zatem używana jako synonim uczestnictwa obywateli. Głównym celem jest tu promowanie partycypacji jako sposobu na wzmocnienie pozycji społeczeństwa i wykorzystanie innowacyjnej siły jego członków (Pestoff, 2006, 2012; Tuurnas, 2016). W końcu czwarta perspektywa odwołuje się do interaktywnego charakteru produkcji usług. Centralnym punktem, na który zwraca się uwagę, jest tutaj aktywny wkład obu stron budowanego układu (dostawców i klientów lub użytkowników usług), jako z góry określona (immanentna) cecha procesu świadczenia usług (Alford, 2009; Osborne, Strokosch, 2013).

Nie ma zatem jednej definicji koprodukcji, gdyż jako idea poszukuje ona synergii między wysiłkami regularnych wytwórców usług publicznych i ich odbiorcami, które przyjmować mogą zróżnicowane oblicza w zależności od zaistniałych warunków (Sześciło, 2015d). Pojęcie to klaruje się więc jako zestaw wartości i zasad, odzwierciedlających zmiany dokonujące się w obrębie sektora publicznego oraz jego relacji z odbiorcami usług publicznych (Ramsden, 2010). Mimo widocznego w literaturze zróżnicowania akcentów w ramach poszczególnych cech warunkujących definicyjną delimitację koprodukcji zdecydowana większość autorów za jej podstawę przyjmuje trójelementową bazę wartości, bez

których koprodukcja nie mogłaby zaistnieć (Gawron, 2018, s. 37). Jej składowe zostały nawet określone przez Dawida Sześciłę (2015b, s. 19–20) mianem koprodukcyjnych filarów. Mowa tutaj o:

- **partycypacji**, która – optymalnie dla rozwoju koprodukcji – powinna przyjmować postać współdecydowania obywateli, na równych i partnerskich zasadach, o kształcie systemu usług publicznych, oraz przejawiać się ich zaangażowaniem w bezpośrednie świadczenie usług publicznych;
- **czerpaniu z zasobów publicznych i prywatnych**, związanych z odstępstwem od sztywnych podziałów na administrację, jako świadczeniodawcę, oraz obywateli, jako odbiorców i klientów systemu usług publicznych;
- **braku nastawienia na zysk po stronie uczestników**, a więc niekomercyjnym charakterze koprodukcji, który zasadniczo wyróżnia ten model szczególnie na tle paradygmatu rynkowego. Należy jednocześnie podkreślić, że nie oznacza to całkowitej rezygnacji z uzyskiwania korzyści przez usługobiorców, co odbierałoby przecież podstawowy sens korzystania z wszelkich usług. Chodzi tutaj jedynie o osiąganie bezpośrednich gratyfikacji finansowych, które miałyby stanowić cel i/lub rezultat realizowanych przedsięwzięć usługowych. Ich obecność jednoznacznie dyskredytuje bowiem potencjalność koprodukcyjnego charakteru kształtowanych relacji.

Tak postrzeganą koprodukcję usług publicznych w dalszym ciągu trudno jest uznać za model, który może i powinien dominować nad innymi formami organizacji sektora usług publicznych i zyskać status głównego paradygmatu administracji publicznej.

Wedle Alforda (2009, s. 10) koprodukcja powinna być określana raczej jako kolejna ścieżka działania, wzbogacająca dostępny już repertuar rozwiązań, po które można sięgnąć w celu wykonywania zadań publicznych. Autor wyjaśnia dalej, że uwzględnienie tej perspektywy zasadniczo zmienia dotychczasową optykę postrzegania zasad funkcjonowania sektora publicznego obciążoną przekonaniem o konieczności jednoznacznego wyboru stosowanego schematu organizacyjnego. Koprodukcja wskazuje bowiem zasadność rezygnacji z jednostronnej odpowiedzialności za organizację i świadczenie usług publicznych, przypisywanej agendom sektorowym, jak miało to miejsce w przypadku klasycznego modelu administracji świadczącej. Sprzyja również odrzuceniu urynkowienia i prywatyzacji, jako zawsze skutecznych modeli zarządzania publicznego. Zamiast tego badacze i praktycy wykazujący ambicję podjęcia się (często karkołomnego) modelowania sektora usług publicznych powinni uwzględnić różnorodność wzorców organizacyjnych, wśród których koprodukcja powinna zyskać należne zainteresowanie (Alford, 2009, s. 220). Ma to szczególne uzasadnienie w przypadku osób starszych, które, jak już wskazano, stanowią grupę silnie heterogeniczną; dotyczy m.in. dającego się zaobserwować zróżnicowania zakresu potrzeb oraz skuteczności mechanizmów stosowanych w celu ich zabezpieczenia. W kierowanej do osób starszych i angażującej je praktyce usługowej

nie sprawdzają się bowiem rozwiązania bazujące na dążeniach do pogłębionej standaryzacji stosowanych (proponowanych) rozwiązań. Osiągnięcie satysfakcjonującego poziomu skuteczności (w perspektywie zarówno przedstawicieli sektora publicznego, jak i odbiorców poszczególnych usług) warunkowane jest koniecznością wstępnej weryfikacji sytuacji charakteryzującej poszczególne osoby i środowiska, w którym funkcjonują. Tym samym dążenie do pobudzania i rozwoju koprodukcyjnego zaangażowania osób starszych w obrębie sektora usług publicznych może się okazać ścieżką umożliwiającą generowanie istotnych wartości społecznych.

Do podjęcia dalszych analiz związanych z konceptualizacją koprodukcji konieczne jest również przywołanie obecnego w literaturze rozdźwięku dyskursywnego między przedstawicielami perspektywy teoretycznej zarządzania usługami i administracji publicznej (Tritter, McCallum, 2006; Bovaird, 2007; Vargo, Maglio, Akaka, 2008). Choć różnica poglądów obydwu „obozów" dotyczy zasadniczo tylko jednej kwestii, to jednak jej fundamentalność spowodowała stopniowe rozchodzenie się obydwu ścieżek. Mowa tutaj o odmiennym pozycjonowaniu koprodukcji jako składnika procesu produkcji usług publicznych. Brak zgodności w tym zakresie doprowadził do wypracowania dwóch ujęć konceptualnych koprodukcji: „konsumenckiej" (ang. *consumer co-production*) charakterystycznej dla perspektywy zarządzania usługami oraz „partycypacyjnej" (ang. *participative co-production*) charakterystycznej dla perspektywy administracji publicznej i zarządzania publicznego.

Pierwsza z wymienionych – koprodukcja konsumencka – opiera się na założeniu, że koprodukcja stanowi niezbywalny (zasadniczy i podstawowy) element całego procesu świadczenia usług. Dzieje się tak dlatego, że obecność i określony typ zaangażowania konsumentów (beneficjentów usług) są bezwarunkowe dla utrzymania i powodzenia całego procesu. Konsumenckie oczekiwania i doświadczenia mają kluczowe znaczenie dla skutecznego świadczenia usług i osiągania zamierzonych efektów. Jakość usług i wydajność istnieją tam, gdzie te oczekiwania i doświadczenia zderzają się podczas procesu koprodukcji. W teorii usług rola konsumenta w usłudze analizowana jest na poziomie operacyjnym, co nadaje jej wielowymiarowości: przyczynia się on do procesu produkcji, jednocześnie konsumuje (nabywa) daną usługę oraz dokonuje oceny jej jakości. Wynika z tego zatem jednoznacznie, że koprodukcja nie jest kwestią wyboru czy dodatkiem do świadczenia usług publicznych, ale raczej podstawowym elementem skutecznego zarządzania usługami publicznymi i kluczowym wyznacznikiem ich jakości i wydajności (Vargo, Maglio, Akaka, 2008).

W drugim trybie – partycypacyjnym – koprodukcja nabiera charakteru czynnika wpływającego na projektowanie i planowanie istniejących usług na poziomie strategicznym. Tym samym stanowi wywołany (dodatkowy) element procesu usługowego. Dominacja odpowiedzialności za ten proces leżąca po stronie aparatu administracyjnego powoduje, że jego przedstawiciele mogą po-

dejmować próby określonej aktywizacji i włączania w planowanie i zarządzanie usługami ich bezpośrednich beneficjentów, jednak w przeciwieństwie do pierwszej perspektywy nie jest to proces samorodny (naturalny) (Tritter, McCallum, 2006; Bovaird, 2007).

W ostatnich latach pojawiła się także trzecia – określana przez jej twórców „ulepszoną" (ang. *enhanced co-production*) – wersja pozycjonowania koprodukcji w procesie usługowym. Zaproponowana została przez duet badawczy, Stephena P. Osborne'a i Kirsty Strokosch (2013), który podjął próbę integracji wcześniejszych perspektyw. Podejście to uznaje równowagę między koprodukcją w planowaniu strategicznym i operacyjnym zarządzaniem usługami publicznymi, a jednocześnie przyjmuje, na podstawie literatury dotyczącej usług, niezbywalną rolę koprodukcji w dostarczaniu usług publicznych na poziomie operacyjnym. Jak wskazują sami twórcy tego ujęcia, „mechanizmy konsumenckie w operacyjnym świadczeniu usług publicznych są połączone z partycypacyjnymi na poziomie planowania strategicznego, aby wygenerować potencjał efektów transformacyjnych w całym systemie dostarczania usług publicznych. Nie chodzi tu o wzmocnienie pozycji użytkownika w ramach obecnych paradygmatów usług lub ich udział w planowaniu przyszłych usług w ramach tego paradygmatu. Chodzi raczej o całkowite przekształcenie tego paradygmatu usług" (Osborne, Strokosch, 2013, s. 39).

W podejmowanych próbach krystalizacji definicyjnej zagadnień identyfikowanych z obszarem problemowym koprodukcji widoczna jest także zmieniająca się semantyka pojęciowa producenta i klienta (odbiorcy) usług. Skoro bowiem zarówno przedstawiciele administracji publicznej, jak i beneficjenci odgrywają aktywne (często postrzegane w kategoriach równorzędnych) role przy produkcji usług, w definicjach koprodukcji termin „regularny producent" często zastępowany jest „profesjonalistą" (Brudney, England 1983; Bovaird 2007) lub „płatnym pracownikiem" (Brandsen, Honingh, 2015) – w celu jednoznacznego odróżnienia ról jednostek spoza organizacji od tych pozostających w jej wnętrzu, które *a priori* generują gratyfikację finansową za pracę wykonywaną dla przedstawicieli sektora publicznego. Uczestnictwo klienta definiowane jest zatem jako stopień, w jakim jest on zaangażowany w produkcję i dostarczanie usługi (Dabholkar, 1990, s. 484), stanowiący wysiłek konsumentów, określony wkład zarówno umysłowy, jak i fizyczny, niezbędny do uczestniczenia w produkcji i dostarczaniu poszczególnych usług (Risch Rodie, Schultz Kleine, 2000, s. 111).

Należy również zaznaczyć, że kiedy idea koprodukcji pojawiła się pod koniec lat 70. XX wieku, w dużej mierze uznano ją za zjawisko indywidualne, a więc przejawiające się w działalności poszczególnych użytkowników (beneficjentów) oferty usługowej państwa. Jednak gdy zainteresowanie koprodukcją rozprzestrzeniło się wśród badaczy, w literaturze szybko wykazano (Sharp, 1980; Brudney, England, 1983), że może ona przybierać także formy zbiorowej aktywności – może stać się zjawiskiem kolektywnym, podejmowanym

w grupach i społecznościach, a nie tylko stanowić wyraz indywidualnej praktyki. Typologię w tym zakresie, stosowaną także współcześnie, opracowali już w latach 80. ubiegłego stulecia Jeffrey L. Brudney i Robert E. England (1983), którzy wyróżnili koprodukcję indywidualną, grupową i zbiorową. Dają się one opisać w następujący sposób:

- **koprodukcja indywidualna** – rozwijająca się tam, gdzie użytkownik uczestniczy w produkcji towarów lub usług, z których bezpośrednio korzysta; tutaj zarówno wkład, jak i korzyści, jakie otrzymują obywatele, agregowane są na poziomie indywidualnym;
- **koprodukcja grupowa** – przejawiająca się w dobrowolnym i aktywnym uczestnictwie wielu obywateli, często poprzez formalne mechanizmy koordynacji między dostawcami usług i grupami obywatelskimi; tutaj wkład obywateli jest zbiorowy, ale korzyści w dużej mierze są doświadczane indywidualnie;
- **koprodukcja zbiorowa** – w obrębie której współprodukcyjne działania skutkują dobrami zbiorowymi, a czerpanie z nich korzyści może być udziałem całej społeczności; jednocześnie sam wkład obywateli jest dostarczany indywidualnie lub zbiorowo (Brudney, England, 1983, s. 63–64).

We współczesnych, szerokich ujęciach koprodukcji nie odnosi się jedynie do bezpośrednich beneficjentów (konsumentów) danej usługi. Zaangażowanym w koprodukcję może być każdy, kto z uwagi na interes publiczny czy prywatny dostrzega potrzebę partycypacji. Mowa zarówno o osobach indywidualnych, jak i sformalizowanych oraz nieformalnych grupach obywateli (Sześciło, 2015a, s. 81). Część badaczy jest również zdania, że poziom koprodukcji rozwija się na kontinuum (Bovaird, 2007; Alford, 2009). Na jednym z jego krańców byłaby indywidualna koprodukcja, na drugim – jej kolektywna odmiana, a między nimi plasowałyby się stopnie pośrednie (Chaebo, Medeiros, 2017, s. 620).

W ten sposób dochodzimy do kwestii rodzajów działalności i praktyk postrzeganych jako przejawy koprodukcyjnego zaangażowania użytkowników usług publicznych. Współcześnie badacze są zgodni, iż koprodukcja może się rozwijać nie tylko w fazie świadczenia usług (a więc tam, gdzie została odkryta w latach 70. XX wieku); może obejmować również pozostałe (wcześniejsze i późniejsze) fazy kształtowania łańcucha wartości, planowania usług, projektowania, uruchamiania, zarządzania, dostarczania, monitorowania i oceny (Bovaird, 2007, s. 847). Przyjęcie tak szerokiej perspektywy pomogło zespołowi w składzie Stephen P. Osborne, Zoe Radnor i Kirsty Strokosch (2016) opracować typologię odmian (form) koprodukcji (tabela 21) uwzględniającą specyfikę założeń omówionych już dwóch podstawowych ujęć tego zjawiska (konsumenckiego i partycypacyjnego) w odniesieniu do usług indywidualnych (angażujących pojedyncze podmioty) oraz określonych mianem systemowych (realizowanych przy zaangażowaniu większej liczby partnerów). Istota tego ujęcia polega na jego integracyjnym charakterze względem dotychczas wypracowanych kluczowych perspektyw teoretycznych.

Tabela 21. Typologia koprodukcji konsumenckiej i partycypacyjnej z uwzględnieniem usług indywidualnych i systemowych

Koprodukcja	Usługi indywidualne (realizowane przez pojedyncze podmioty)	Usługi systemowe (realizowane przy zaangażowaniu większej liczby partnerów)
Konsumencka (integralna, niezbywalna)	I koprodukcja (*co-production*)	III współkonstruowanie (*co-construction*)
Partycypacyjna (dodatkowa, wywołana)	II współprojektowanie (*co-design*)	IV współinnowacja (*co-innovation*)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Osborne, Radnor, Strokosch (2016).

W pierwszym wariancie (kwadracie) mamy do czynienia z „czystą koprodukcją” (ang. *“pure” co-production*). Opiera się ona na zaangażowaniu indywidualnych użytkowników usług, którzy współtworzą doświadczenie i wyniki usługi (wartość publiczna), współpracując z personelem administracji publicznej (Etgar, 2008). Jednocześnie, jak można się domyślać na podstawie tabeli 21, przy uwzględnieniu założeń koncepcji koprodukcji konsumenckiej proces ten nie jest dobrowolny, ale raczej nieodłącznie związany z naturą usług, co powoduje, że w rzeczywistości społecznej często może być nieuświadomiony po stronie użytkowników. Jest to zatem koprodukcja „techniczna”, ponieważ niemożliwy jest jej brak (niepojawienie się lub zanik) w ramach świadczenia jakiejkolwiek formy usługi (w tym również publicznej). Co ważne, potencjalny opór ze strony przymuszonego lub niechętnego użytkownika danej usługi stanowi kategorię koprodukcyjną równorzędną świadomym (zamierzonym) i nieświadomym (niezamierzonym) aktom. Innymi słowy: koprodukcji tego typu nie można uniknąć, ponieważ jest ona arbitralnym elementem procesu świadczenia usług. Nie zmienia to oczywiście faktu, że najbardziej pożądanym jej wariantem jest świadome zaangażowanie poszczególnych osób sprzyjające maksymalizowaniu ról użytkowników we współtworzeniu wartości poprzez dostarczanie usług publicznych.

Kwadrat drugi, określony mianem „współprojektowania” (ang. *co-design*) (Lengnick-Hall, Claycomb, Inks, 2000), dotyczy sytuacji, w których zaangażowanie użytkowników (beneficjentów) usług wychodzi poza ramy podstawowych aktywności identyfikowanych z „czystą koprodukcją”. Chodzi tutaj zatem, aby odpowiednio pobudzić (zaktywizować) użytkowników indywidualnych usług lub pozwolić im na „samoaktywizację” („autoaktywizację”) służącą w głównej mierze poprawie skuteczności usług, a więc lepszemu dopasowaniu ich do rzeczywistych potrzeb beneficjentów. Oznacza to, że w tym wydaniu koprodukcja jest świadomym i dobrowolnym działaniem oraz dotyczy sposobu tworzenia zdolności w ramach systemów świadczenia usług publicznych oraz poprawy

projektowania i świadczenia tych usług. Innymi słowy: chodzi o poprawę wydajności istniejących usług publicznych poprzez aktywne zaangażowanie użytkownika usług w ich projektowanie, ocenę i doskonalenie. Może to wynikać z aktywnego zaangażowania we współtworzenie i/lub dostarczanie usług i zarządzanie nimi lub z zaangażowania w planowanie i stopniowe ulepszanie usługi jako całości (Osborne, Radnor, Strokosch, 2016, s. 644).

W kolejnym, trzecim już wariancie uwaga została przeniesiona z usług świadczonych dla indywidualnych osób na usługi systemowe, a więc realizowane potencjalnie przy zaangażowaniu większej różnorodności i liczebności podmiotów. Taki wymiar koprodukcji określony został jako „współkonstruowanie" (ang. *co-construction*) i odnosi się w głównej mierze do budowania systemu usług jako całości w oparciu o wielowymiarową współpracę sektora publicznego z użytkownikami oraz sięganie do ich doświadczeń usługowych w tym zakresie (Schembri, 2006). Otóż „z jednej strony osobiste doświadczenie użytkowników usług wpłynie na sposób, w jaki angażują się oni w usługi, i na cechy, oczekiwania lub umiejętności, które wnoszą do usługi. Jest to część ich wspólnej budowy systemu usług. Z drugiej strony przeżywane doświadczenie bycia w systemie usług wpłynie na ich całe życie" (Osborne, Radnor, Strokosch, 2016, s. 644–645).

Ostatecznie czwarta z uwzględnionych opcji, zarezerwowana została dla sytuacji, w których usługobiorcy wykazują zaangażowanie wykraczające ponad „standardy" korzystania z usług publicznych. Nie ograniczają się tutaj zatem do współprodukowania dostępnych im usług, ale starają się poprzez swoją postawę wpływać na kształt całego systemu (sektora). Tego typu „współinnowacje" (ang. *co-innovation*) rodzą się właśnie w wyniku przyjęcia holistycznej perspektywy dążącej do optymalizacji funkcjonowania określonego sektora lub agendy (instytucji), w ramach której realizowana jest nie jedna usługa, ale cała wiązka usług publicznych (Osborne, Radnor, Strokosch, 2016, s. 645).

Z powyższych ustaleń wynika jednoznacznie, że koprodukcja nie jest koncepcją uniwersalną w tym sensie, że możliwości jej ekspansji zależą ściśle od charakterystyki konkretnych obszarów usług publicznych. Za Alfordem (2009, s. 25) możemy przyjąć, że koprodukcja będzie się rozwijać zwłaszcza tam, gdzie wytwarzanie usług nie wymaga specjalistycznej wiedzy czy specjalistycznych umiejętności. Pole dla koprodukcji pozostanie zatem wąskie w sferze usług technicznych (np. złożonych projektów budowlanych) (Sześciło, 2015a, s. 81–82), a istotnemu rozszerzeniu będzie ulegać szczególnie w zakresie usług społecznych.

Jak już wskazano, zagadnienie występowania i rozwoju koprodukcji w usługach publicznych nabiera szczególnego wymiaru w kontekście starzenia się ludności społeczeństw, w których znaczną grupę beneficjentów i potencjalnych kreatorów usług publicznych stanowią osoby starsze. Za Marią Zrałek należy zaznaczyć, że najczęściej ludzie starsi swoją aktywność koncentrują na swoim

najbliższym otoczeniu, osiedlu lub dzielnicy, w której mieszkają od lat i która jest dla nich przestrzenią oswojoną (ich miejscem na ziemi). To ona wraz z przyrostem przeżytych lat staje się główną sceną dla życia społecznego, kontaktów towarzyskich i zasadniczej wymiany usług i informacji. „To tu większość z nich może, pomimo występujących ograniczeń, poruszać się poza mieszkaniem i realizować różne zadania, począwszy od zakupów, załatwiania spraw urzędowych, korzystania z sieci usług społecznych, realizacji praktyk religijnych, a kończąc na zróżnicowanych formach zagospodarowania czasu wolnego. Także zaangażowanie ludzi starszych w różnego rodzaju lokalne inicjatywy społeczne, odradzanie się idei społeczności lokalnych koncentruje się w sąsiedztwie miejsca zamieszkania. Dlatego też aktywność ludzi starszych ma pozytywne znaczenie dla rozwoju lokalnego" (Zrałek, 2014, s. 14). Istotnym elementem podejmowanej dyskusji powinno być zatem współdziałanie organów i instytucji samorządowych z mieszkańcami w kształtowaniu ich warunków bytowych i realizacji indywidualnych, specyficznych dla wieku potrzeb, a nie wyręczanie samych mieszkańców i ich rodzin oraz innych członków gospodarstwa domowego w działaniach służących zaspokojeniu potrzeb (Gawron, 2016, s. 79).

Podobnie jak w przypadku pozostałych grup i zbiorowości tworzących skład całego społeczeństwa, również osoby starsze, jako bezpośredni beneficjenci usług publicznych, mogą angażować się w podejmowanie aktywności o charakterze koprodukcyjnym. Odbywać się to może w dwóch zasadniczych wymiarach: indywidualnym i zbiorowym. Mianowicie:

- **na poziomie indywidualnym** szeroki potencjał dla rozwoju koprodukcji senioralnej występuje w sytuacjach (obszarach), w których osoby starsze utrzymują kontrolę nad kluczowymi decyzjami dotyczącymi ich życia oraz są świadome własnych potrzeb, których artykulacja nie stanowi dla nich problemu; dotyczy to zatem w głównej mierze indywidualnego korzystania z usług publicznych, szczególnie tych dedykowanych seniorom;
- **na poziomie społeczności lub zbiorowości** koprodukcja osób starszych rozwija się tam, gdzie ich opinie, doświadczenia i umiejętności są aktywnie wykorzystywane i cenione przy podejmowaniu decyzji oraz realizacji usług i rozwiązań sprzyjających rozwojowi społeczności lokalnej (NDTI, 2013, s. 9).

Oczywiście specyfika sytuacji osób starszych, w tym szczególnie ich samopoczucia fizycznego i psychicznego, może wymagać szczególnych form wsparcia i organizacji rozwoju zaangażowania koprodukcyjnego. Optymalne rozwiązania w tym zakresie zostały zaproponowane przez badaczy z działającego w Wielkiej Brytanii Krajowego Zespołu ds. Rozwoju na rzecz Włączenia (ang. National Development Team for Inclusion) (NDTI, 2013) (tabela 22), którzy w ramach współpracy z lokalnymi środowiskami seniorów oraz organizacjami sektora pozarządowego starali się opracować schematy możliwych działań sprzyjających rozwojowi koprodukcji angażującej osoby starsze i prowadzonej przez nie (ang. *co-production involving and led by older people*) (NDTI, 2013, s. 9).

Próby wdrażania wskazanych działań inicjowania i rozwoju koprodukcji wśród osób starszych mogą się przyczynić w kolejnych latach do istotnej zmiany postrzegania podmiotowości, ról i obowiązków obydwu stron (usługodawców i usługobiorców – w tym przypadku seniorów) zaangażowanych w świadczenie usług publicznych. Będzie to z pewnością długotrwały i wielowymiarowy proces opierający się w znacznym stopniu na negocjowaniu pożądanych zmian między wieloma wzajemnie na siebie oddziałującymi aktorami instytucjonalnymi i społecznymi (Bovaird, 2007; Pestoff, 2011; Brandsen, Pestoff, Verschuere, 2012; Chaebo, Medeiros, 2017).

Tabela 22. Działania pobudzające rozwój koprodukcji osób starszych

Koprodukcja w wymiarze indywidualnym	Koprodukcja w wymiarze zbiorowym
współpraca z indywidualnymi osobami starszymi służąca określeniu ich potrzeb i priorytetów oraz form i typów wsparcia optymalnych dla osiągnięcia wyznaczonych celów podejmowanego/planowanego działania	współpraca z lokalnym środowiskiem osób starszych służąca dokonaniu właściwej diagnozy potrzeb osób starszych funkcjonujących w lokalnej społeczności w celu opracowania i wdrożenia optymalnych usług publicznych
współpraca z indywidualnymi osobami starszymi oraz ich najbliższymi (np. członkami rodziny, znajomymi, sąsiadami) służąca realizacji usług kierowanych do indywidualnych odbiorców	angażowanie lokalnego środowiska osób starszych w proces wdrażania usług publicznych
angażowanie indywidualnych osób starszych oraz ich najbliższych (np. członków rodziny, znajomych, sąsiadów) w monitorowanie jakości i skuteczności wsparcia (również w zakresie usług), którego doświadczają	angażowanie lokalnego środowiska osób starszych w proces ewaluacji jakości i skuteczności wsparcia (również w zakresie usług) kierowanego do ludzi starszych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: NDTI (2013, s. 9).

W wielu współczesnych społeczeństwach, w tym również polskim, osoby starsze w dalszym ciągu mają do czynienia z repertuarem istotnie ograniczonych możliwości, pomimo znacznych postępów w zakresie zachowania i wzmacniania zdolności funkcjonalnych w okresie starości. Wiele osób starszych odgrywa role społeczne, dla których nie ma rynkowych odpowiedników będących potencjalnym źródłem społecznego uznania i – co za tym idzie – instytucjonalnego wsparcia (Hinterlong, Morrow-Howell, Sherraden, 2001, s. 4). Pozostaje jednak mieć nadzieję, że rozpowszechnienie w zbiorowej świadomości społecznej idei produktywności i koprodukcji na etapie starości ułatwi budowanie pozytywnych zmian w późniejszym życiu, w którym priorytetowo traktowane będą potencjały i możliwy wkład seniorów w rozwój społeczno-gospodarczy. Zwolennicy takiej perspektywy żywią przekonanie, że już w niedalekiej przyszłości osoby starsze będą mogły wybierać formy zaangażowania najlepiej odpowiadające ich

potrzebom, zainteresowaniom i umiejętnościom, a jednocześnie dające szanse na wnoszenie istotnego wkładu społecznego przynoszącego korzyści również pozostałym członkom społeczeństwa (Hinterlong, Morrow-Howell, Sherraden, 2001, s. 4).

3.3.3. Przygotowanie do długowieczności jako zadanie w wymiarze indywidualnym i zbiorowym

Zgodnie z definicją WHO aktywne starzenie się to „optymalizacja możliwości zdrowotnych, uczestnictwa w życiu społecznym i bezpieczeństwa w celu poprawy jakości życia zarówno osób, jak i grup społecznych. Aktywne starzenie się pozwala ludziom na korzystanie przez nich z potencjału fizycznego, społecznego i psychicznego w całym cyklu życia oraz na uczestniczenie w życiu społecznym, przy jednoczesnym zapewnieniu im odpowiedniej ochrony, bezpieczeństwa i opieki, kiedy jest to niezbędne" (WHO, 2002, s. 12). Początkowo koncepcja aktywnego starzenia się opierała się na trzech filarach: partycypacji, zdrowiu i bezpieczeństwie oraz była odpowiedzią na „demograficzną rewolucję", jaką była szybka zmiana struktury ludności według wieku, a szczególnie wzrost liczby i odsetka osób powyżej 60. roku życia (WHO, 2002). Partycypacja to uczestnictwo i włączanie w życie społeczne. Poprzez zaangażowanie możemy kształtować otaczającą nas rzeczywistość i wpływać na dotyczące nas decyzje. Zdrowie jest niezbędne, abyśmy jak najdłużej mogli być samodzielni i niezależni oraz byśmy mogli w pełni uczestniczyć w życiu społecznym. Bezpieczeństwo – zarówno finansowe, jak i emocjonalne – wpływa na samopoczucie i chęć do działania. W 2015 roku do triady partycypacja–zdrowie–bezpieczeństwo twórcy tej koncepcji dodali obszar edukacji, tj. uczenie się przez całe życie (ILC-Brazil, 2015).

Aby możliwe było pomyślne starzenie się, niezbędne jest aktywne starzenie się – można to sparafrazować i ująć w lapidarne motto: „ku pomyślności przez aktywność". Działania na rzecz aktywności to suma działań podejmowanych przez jednostki, aby zapewnić sobie samodzielność na starość, oraz działań podejmowanych przez samorząd, władze państwowe i organizacje pozarządowe. Przykładem przedsięwzięć na rzecz aktywnego starzenia się i solidarności międzypokoleniowej są działania podejmowane przez miasta należące do Sieci Miast i Gmin Przyjaznych Starzeniu się WHO (ang. Global Network for Age-friendly Cities and Communities) (WHO, 2019). Dostosowywanie przestrzeni do potrzeb seniorów to wprowadzanie rozwiązań przyjaznych nie tylko osobom starszym, lecz także osobom w każdym wieku oraz tym z niepełnosprawnościami. Likwidacja barier opłaca się całemu społeczeństwu, a nie tylko seniorom. Modyfikacja środowiska życia seniorów i przystosowywanie go do ich potrzeb sprawia, że osoby starsze mogą dłużej żyć w swoim mieszkaniu, starzeć się w znanej sobie przestrzeni, pośród znanych sobie ludzi, oraz być aktywne

i zaangażowane w życie lokalnej społeczności. Wspieranie i rozwijanie przez samorząd instytucji działających na rzecz seniorów przyczynia się do tego, że możliwe jest starzenie się w miejscu zamieszkania (ang. *ageing in place*), które seniorzy znają (Ahn, 2017).

Koncepcja aktywnego starzenia się, która została przyjęta przez WHO pod koniec lat 90. XX wieku, zakłada, że przez całe życie jednostka „pracuje" na swoją starość (WHO, 2002). Trudno będzie wzbudzić zainteresowanie i chęć angażowania się w sprawy lokalnej społeczności u osoby, która nigdy w swoim życiu nie była aktywna, np. u takiej, której aktywność po przyjściu z pracy ograniczała się głównie do biernego spędzania czasu wolnego. Dla pracowników socjalnych i wolontariuszy organizacji pozarządowych namówienie osoby, która paliła papierosy i czas wolny spędzała przed telewizorem lub komputerem, do przyłączenia się do grupy uprawiającej *nordic walking* działającej przy osiedlowym klubie seniora nie będzie łatwym zadaniem. Na starość i zdrowie w starości składają się wszystkie aktywności podejmowane na wcześniejszych etapach życia i wszystkie zaniedbania, które nawarstwiły się wraz z upływem czasu i przechodzeniem do kolejnych faz cyklu życia.

Propagowane przez WHO (2002) działania ukierunkowane na promocję zdrowego stylu życia i podejmowanie aktywności na rzecz poprawy otoczenia uwzględniają pięć perspektyw: 1) perspektywę cyklu życia; 2) perspektywę socjoekonomiczną i kulturową; 3) perspektywę międzypokoleniową (spójność i solidarność międzypokoleniowa); 4) perspektywę płci; oraz 5) perspektywę wspólnotową. Aby w pełni wykorzystać możliwości, jakie daje ostatnia faza życia – aby starzeć się pomyślnie i aktywnie – niezbędne jest podejmowanie odpowiednich działań na wcześniejszych etapach życia. Przygotowanie do starości to zadanie, które stoi już przed młodymi ludźmi, którzy wchodzą w dorosłe życie. Sposób oszczędzania na przyszłą emeryturę, który wybierany jest w momencie podjęcia pierwszej pracy, będzie miał wpływ na samodzielność ekonomiczną w starości, a tym samym na pomyślne starzenie się. Zachęcanie młodych do myślenia o czekającej ich starości jest swego rodzaju wyzwaniem. Trudno jest bowiem przekonać 20-, 30- czy 40-latka, aby zastanawiał się nad tym, co będzie, gdy będzie miał 65, 70 czy 80 lat. Perspektywa wydaje się tak odległa, że ludzie młodzi i w średnim wieku najczęściej odkładają myślenie o zabezpieczeniu swojej przyszłości na późniejsze etapy życia i często jest już za późno, żeby przygotować się do starości, bo okazuje się, że ona już przyszła. To na wcześniejszych etapach życia trzeba podjąć działania w kierunku przygotowania do starości i aktywnego starzenia się, tak aby ludziom, którzy obecnie są młodzi i w średnim wieku, na starość żyło się dobrze, żeby mieli pomyślną starość. O ile kwestia przygotowania do starości coraz częściej pojawia się w dyskusjach publicznych – szczególnie w kontekście zabezpieczenia finansowego starości – o tyle zagadnienie przygotowania do długowieczności nadal nie jest szeroko obecne w przestrzeni publicznej i medialnej.

Rozpowszechnienie się zjawiska długowieczności powoduje konieczność stworzenia nowej koncepcji przygotowania do starości, która będzie brała pod uwagę fakt dożywania do późnych lat przez coraz liczniejsze generacje. To obecnie jedno z najważniejszych zadań polityki publicznej i społecznej państwa. Działania w ramach aktywnego starzenia się prowadzące do pomyślnego starzenia się najczęściej są ukierunkowane na osoby młode, w wieku średnim lub osoby w młodszych grupach wieku starszego („młodzi-starzy", tj. 60/65–74 lata), w projektowaniu tychże działań pomija się natomiast osoby długowieczne (85+) (Paúl, Teixeira, Ribeiro 2017). Pojawia się zatem pytanie, jak polityka publiczna powinna projektować przygotowanie do długowieczności, jakie narzędzia może wykorzystać, aby biorąc pod uwagę heterogeniczność populacji, do której jest kierowana, zapewnić pomyślną długowieczność. Pomocna w tym zadaniu może być ekonomia behawioralna i jej narzędzia, które bazują na sposobie podejmowania przez ludzi decyzji i związanych z nimi błędami poznawczymi.

Neoklasyczna szkoła ekonomii przyjmuje założenie, że jednostki, działając w różnych rolach społecznych, dążą do maksymalizacji swojej użyteczności. Zakładano, że *homo oeconomicus* postępuje racjonalnie, tj. kalkuluje i ocenia konsekwencje swoich wyborów i zachowań konsumpcyjnych (Tsakalotos, 2005). Tymczasem badania prowadzone przez psychologów wykazały, że umysł ludzki, podejmując decyzje, wydając osądy czy oceniając sytuacje i ludzi, kieruje się jednym z dwóch systemów: automatycznym albo refleksyjnym (Thaler, Sunstein, 2008; Kahneman, 2012). Pierwszy z nich to system oparty na emocjach wywołanych daną sytuacją. Jest szybko dostępny, nie wymaga zaangażowania świadomej kontroli. Używając go, jednostka działa automatycznie. Drugi system to system racjonalnego, tj. wykorzystującego różnorodne informacje, podejmowania decyzji i rzeczowej oceny sytuacji; wymaga wysiłku, precyzji i zaangażowania znacznych partii mózgu. Człowiek zazwyczaj sądzi, że przy podejmowaniu decyzji czy dokonywaniu wyborów kieruje się systemem drugim; że podejmowane przez niego decyzje są przemyślane, a wszystkie opcje i konsekwencje decyzji rozważone. Uważamy, że nasze działanie jest świadome, a wybór, którego dokonaliśmy, lub decyzja, którą podjęliśmy, są konsekwencją naszej woli i świadomości. Najczęściej jednak decyzje są podejmowane przez system pierwszy. Osądy ludzkie są najczęściej wynikiem emocji oraz doświadczenia, któremu człowiek wydający osąd ufa. Dzieje się tak ze względu na konieczność szybkiego podejmowania decyzji i wydawania sądów. Racjonalna analiza wymaga czasu i nie jest możliwa do przeprowadzenia w każdej sytuacji życiowej. Emocje i doświadczenie zaś ułatwiają i przyspieszają podejmowanie decyzji.

Wpływ na podejmowane decyzje ma szereg czynników, m.in. wspominane już życiowe doświadczenie, ale także sytuacja zdrowotna, życiowa czy też nawet pogoda danego dnia. Można jednak wyróżnić zbiór sytuacji, w których od podejmującego decyzję wymaga się profesjonalizmu i podjęcia decyzji obiektywnej, nieskażonej subiektywnymi ocenami czy też innymi czynnikami. W niniejszej

części zaprezentowane zostaną błędy poznawcze najczęściej popełniane przy podejmowaniu decyzji. Ludzie zwykle uważają, że decyzje podejmują przy pomocy systemu drugiego, szczególnie gdy są one związane z ich pracą zawodową i wymagają profesjonalizmu. Jednak uporządkowane, celowe myślenie, którego konsekwencją jest podjęcie decyzji, wymaga nie tylko znacznego wysiłku, lecz także całkowitego wyłączenia systemu pierwszego, tj. emocji wywołanych sytuacją, oraz całkowitego odcięcia się od bieżącej sytuacji życiowej i wpływu świata zewnętrznego.

Kierując się systemem pierwszym, czyli systemem automatycznym, osoba podejmująca decyzję jest narażona na popełnienie wielu błędów, które mogą wpłynąć na wydanie błędnego lub niewłaściwego osądu. Błędy te zostały przebadane przez psychologów i sklasyfikowane. Ze względu na ich wielość przytoczone zostaną tylko te, które są popełniane najczęściej i które mogą mieć największy wpływ na podejmowanie decyzji. Jednym z najczęstszych błędów zniekształcających nasze poznanie – i w konsekwencji decyzję podjętą na podstawie fałszywych przesłanek – jest heurystyka. Heurystyka to bazowanie na szybkich skojarzeniach wynikających z doświadczenia nabytego w ciągu życia (Kahneman, Shane, 2002, s. 50). Widząc osobę w białym fartuchu, obserwator zapytany o wykonywany przez nią zawód, odpowie zapewne, że jest lekarzem, podczas gdy osoba ta może być np. rzeźnikiem. Heurystyka charakteryzuje się tym, że jest uproszczonym sądem dotyczącym otaczającej człowieka rzeczywistości oraz jedną z głównych przyczyn błędów poznawczych.

Daniel Kahneman, Paul Slovic i Amos Tversky (1982), którzy przeprowadzili szereg eksperymentów pokazujących, jak działają heurystyki i jak wpływają na wydawane przez ludzi sądy oraz na podejmowanie decyzji, opisali główne ich rodzaje. Pierwszym jest heurystyka dostępności (ang. *availability heuristic*), która polega na przypisywaniu zdarzeniom, do których umysł ludzki ma szybki dostęp (stąd nazwa), znacznie większego prawdopodobieństwa wystąpienia niż faktyczna częstość (Tversky, Kahneman, 1973). Heurystyka dostępności skutkuje takimi błędami poznawczymi jak efekt świeżości, błąd konfirmacji czy efekt pewności wstecznej. Efekt świeżości sprawia, że na podjętą decyzję większy wpływ mają zdarzenia i doświadczenia przeżyte bądź nabyte ostatnio, a mniejsze znaczenie przypisuje się zdarzeniom bardziej zamierzchłym (Tyszka, 1999). Wydarzenia wcześniejsze mają tendencję do „zacierania się” w pamięci ludzkiej, a więc są rzadziej przywoływane przy podejmowaniu decyzji i są mniej dostępne bieżącej pamięci. Błąd konfirmacji polega na selektywnym doborze informacji wykorzystywanych w procesie podejmowania decyzji, przy czym selekcja ta dokonuje się ze względu na potwierdzanie danego sądu (Plous, 1993, s. 233). Oznacza to, że preferowane są informacje, które potwierdzają dany osąd, a informacje negowane nie są brane pod uwagę. Efekt pewności wstecznej polega na przypisywaniu zdarzeniom minionym większej przewidywalności, niż faktycznie wystąpiła (Fischhoff, Beyth, 1975).

Drugim rodzajem heurystyk często wpływającym na ludzkie poznanie jest heurystyka zakotwiczenia (ang. *anchoring heuristic*), występująca także pod nazwą heurystyka dostosowania (ang. *adjustment heuristic*) (Tversky, Kahneman, 1974). Polega ona na – sugerowanym przez nazwę – „zakotwiczeniu się" w jakimś fakcie, w jakiejś informacji czy opinii, aby w oparciu o to wydać osąd lub podjąć decyzję. Błędy poznawcze wywołane tym typem heurystyki to efekt aureoli, efekt pierwszeństwa i pomijanie prawdopodobieństwa. Efekt aureoli polega na wpływie pierwszego wrażenia na wydawanie sądów lub podejmowanie decyzji (Aronson, 1997, s. 174). W zależności od tego, jakie pierwsze wrażenie wywarła dana osoba na osobie podejmującej decyzję, taki będzie jej osąd. Jeśli było ono pozytywne (aureola), osoba podejmująca decyzję będzie nastawiona pozytywnie i zwiększy się prawdopodobieństwo, że będzie przychylna danej osobie. Jeśli zaś to wrażenie było negatywne, podejmujący decyzję będzie mieć tendencję do negatywnego i surowszego oceniania danej osoby. Z kolei pomijanie prawdopodobieństwa polega na ignorowaniu prawdopodobieństwa wystąpienia danego zdarzenia (Baron, 2000). Przy podejmowaniu decyzji nie jest brane pod uwagę prawdopodobieństwo, lecz subiektywne opinie, np. przy ocenie ryzyka wypadku samolotowego i samochodowego badani wskazują, że większe jest prawdopodobieństwo wystąpienia wypadku samolotowego niż samochodowego, podczas gdy jest odwrotnie: prawdopodobieństwo wypadku samochodowego jest kilkunastokrotnie wyższe niż samolotowego.

Jednym z częściej występujących błędów poznawczych jest tzw. efekt skupienia. Polega on na koncentracji na jednym wybranym detalu, któremu zostaje przypisane główne znaczenie i który ma decydujący wpływ na podjętą decyzję. Kolejny błąd to błąd ślepej plamki (ang. *blind-spot bias*) polegający na tym, że oceniając, mamy tendencję to przeceniania swojej obiektywności i przypisywania znacznie większej niż rzeczywiście subiektywności przy podejmowaniu decyzji innym osobom. Ważnym – z perspektywy przygotowania do długowieczności – błędem popełnianym przy podejmowaniu decyzji jest tzw. skrzywienie zawodowe (fr. *déformation professionnelle*) (Merton, 1957). Błąd ten polega na zawężeniu perspektywy przy podejmowaniu decyzji do obszaru, w którym byliśmy trenowani, który studiowaliśmy.

Przytoczone błędy poznawcze to tylko te najistotniejsze z długiej listy błędów popełnianych przy podejmowaniu decyzji. Jednak na decyzje ludzkie wpływ mają nie tylko heurystyki, lecz także warunki zewnętrzne, środowisko, w którym nastąpiła socjalizacja pierwotna i wtórna, oraz środowisko, w którym żyje dana jednostka, jak również media, które ogląda i czyta, które też wpływają na kształt dokonywanych wyborów. Nawet osoby zajmujące się kwestiami starzenia się i przygotowania do starości, a więc będące w procesie studiów i treningu, są przygotowywane do projektowania zachowań innych jednostek w zakresie przygotowania do starości, tym samym nie są wolne od wpływu

błędów poznawczych i heurystyk oraz innych czynników zewnętrznych na podejmowane przez nie decyzje.

Zasadne jest zatem przyjrzenie się, czy i jak można wykorzystać instrumenty wypracowane przez ekonomię behawioralną do nakierowania jednostek na dokonywanie wyborów, które będą dla nich optymalne nie tylko w momencie ich podejmowania, lecz także w odległej przyszłości, tj. gdy wejdą w fazę starości, a następnie długowieczności. Podstawą ekonomii behawioralnej jest teoria perspektywy biorąca pod uwagę występowanie przedstawionych w poprzednim punkcie błędów poznawczych (Tversky, Kahneman, 1986, 1992). Wybory są optymalne, gdy dokonujące ich jednostki mają wiedzę w obszarze, w którym podejmowana jest decyzja, gdy mają dokładne informacje oraz gdy otrzymują natychmiast bodźce zwrotne (Thaler, Sunstein, 2008). Podejmowanie przez jednostki decyzji w zakresie przygotowania do starości rzadko kiedy spełnia kryteria umożliwiające optymalny wybór. Charakteryzuje się dużą niepewnością odnośnie do przyszłych warunków zarówno ekonomicznych, jak i społecznych, a informacja zwrotna dotycząca podjętej decyzji pojawi się za kilkanaście, kilkadziesiąt lat. Posiadanie potrzebnej wiedzy przy niespełnieniu pozostałych warunków nie powoduje podjęcia optymalnej decyzji. Przykładem może być oszczędzanie na przyszłą emeryturę. Obecnie w Polsce kwestia niskich przyszłych świadczeń emerytalnych z systemu zabezpieczenia społecznego jest szeroko obecna w mediach oraz dyskusjach publicznych. Pomimo powszechności debaty o konieczności oszczędzania środków na zabezpieczenie starości poziom oszczędności nadal jest niski i nie zapewni emerytury gwarantującej zaspokojenie potrzeb. Problem dotyczący dokonywania optymalnych wyborów to problem nie tylko jednostek. Jeśli jednostki popełniają błędy poznawcze przy szacowaniu ryzyka wystąpienia pewnych zjawisk, np. bycia niesamodzielnym w późnej starości, to takie błędy będą miały też wpływ na dokonywane przez nie wybory polityczne. Władza publiczna będzie dostosowywać się do oczekiwań wyborców i jeśli nie będą oni w stanie indywidualnie oszacować ryzyka swojej niesamodzielności, to władza w większości przypadków nie będzie podejmowała działań w kierunku zminimalizowania tego prawdopodobieństwa (Thaler, Sunstein, 2008, s. 41). Jakie zatem działania powinny być podejmowane w ramach polityk publicznych i polityki społecznej, aby zapewnić pomyślność w długowieczności i możliwość wzmocnienia czterech filarów aktywnego starzenia się, tj. partycypacji, zdrowia, bezpieczeństwa i aktywności edukacyjnej (uczenia się przez całe życie)?

Instrumenty polityki publicznej, które mają bezpośrednio skłonić jednostki do określonych zachowań (lub zniechęcić je do podejmowania określonych zachowań, np. szkodliwych dla zdrowia, takich jak palenie tytoniu czy zbyt szybka jazda samochodem), można podzielić na dwa główne typy: *boost* i *nudge* (Hertwig, 2017). Narzędzia typu *boost* mają na celu zwiększenie kompetencji jednostek, tak aby podejmowały optymalne decyzje i dokonywały świadomych

wyborów (Hertwig, Grüne-Yanoff, 2017, s. 975). Narzędzia ekonomii behawioralnej mają charakter bodźcowy i służą do nadawania impulsu, „poszturchiwania", „popychania" (ang. *nudging*) jednostek w kierunku rozwiązań, które są dla nich optymalne, a które niekoniecznie zostałyby przez nie wybrane. Oznacza to, że polityka publiczna wdrażająca koncepcję przygotowania do długowieczności powinna stosować narzędzia nakłaniające do zachowań, które w przyszłości przyniosą korzyści umożliwiające samodzielną, aktywną i bezpieczną egzystencję. Osoby projektujące takie działania nazywane są „architektami wyboru". Ich zadaniem jest – uwzględniające określone błędy poznawcze – projektowanie rozwiązań, które będą sprzyjać dokonywaniu przez jednostki optymalnych wyborów. Na przykład zmiana kolejności serwowania produktów żywnościowych w szkolnej stołówce może wpłynąć na zwiększenie konsumpcji owoców i warzyw o 25%, ponieważ ludzie mają tendencję do sięgania po produkty, które znajdują się na wysokości ich wzroku; zgodnie z heurystykami to, co jest najszybciej i bez wysiłku dostępne dla naszego mózgu, będzie wybierane najczęściej (Thaler, Sunstein, 2008, s. 11). Zmniejszenie konsumpcji niezdrowej żywności, a zwiększenie spożycia owoców i warzyw wpływa dodatnio na stan zdrowia, redukuje występowanie chorób cywilizacyjnych, takich jak cukrzyca czy wylew (He, Nowson, MacGregor, 2006). Wprowadzenie takiej zmiany jest praktycznie bezkosztowe, a może znacznie przyczynić się do poprawy stanu zdrowia jednostek.

W obszarze zabezpieczenia finansowego starości, czyli bezpieczeństwa ekonomicznego, narzędzia ekonomii behawioralnej koncentrują się na projektowaniu ustawień rozwiązań domyślnych tak, aby były one najkorzystniejsze dla osoby podejmującej decyzję. W przypadku tworzenia planów emerytalnych chodzi o automatyzację procesu zapisywania się do danego programu. Jeśli pracownicy zostaną automatycznie przypisani do programu emerytalnego z możliwością wypisania się z niego, to więcej z nich zdecyduje się pozostać w programie, niż się do niego zapisać, jeśli opcją byłaby konieczność podjęcia działania i zapisania się do programu (Mullainathan, Thaler, 2000). Biorąc pod uwagę zmieniające się potrzeby w poszczególnych fazach starości i rosnące prawdopodobieństwo konieczności korzystania z pomocy osób trzecich (np. poprzez zakup usług opiekuńczych), zachęcanie do oszczędzania dodatkowych środków jest szczególnie istotne z punktu widzenia kształtowania polityki publicznej w zakresie przygotowania do długowieczności.

Przytoczone przykłady to tylko niektóre rozwiązania mogące znaleźć zastosowanie w projektowaniu przygotowania do starości i długowieczności. Narzędzia ekonomii behawioralnej mogą być tanie w implementacji i przynosić pożądane rezultaty. Relacja nakładów do efektów w przypadku wykorzystania narzędzi ekonomii behawioralnej jest zazwyczaj korzystna, tj. stosunkowo niewielkie nakłady generują znaczne pożądane efekty. Są to jednak tylko narzędzia służące do osiągnięcia założonego celu. Zaprojektowania natomiast wymaga cel,

jaki polityka publiczna ma w danym zakresie osiągnąć. Inaczej powinno być projektowane przygotowanie do długowieczności dla osób młodych, a inaczej dla osób już będących w fazie starości. Znajomość błędów poznawczych popełnianych przez ludzi powinna zostać wykorzystana do projektowania takich narzędzi przygotowania do długowieczności, które pozwolą na zabezpieczenie finansowe późnej starości, życie w poczuciu bezpieczeństwa oraz zachowanie jak najlepszego stanu zdrowia.

3.4. Podsumowanie

Przeprowadzona w niniejszym rozdziale analiza stanowi wsparcie dla próby określenia głównych wyzwań i kierunków reformowania państwa opiekuńczego w ramach społeczeństw i gospodarek postindustrialnych zgodnie z koncepcjami aktywnej polityki społecznej, bieżącej analizy wdrażania tych zmian pod hasłem spójnej polityki aktywizacji oraz krytycznej perspektywy inwestycji społecznych. Wskazano na możliwości aktywizacji osób w wieku niemobilnym i osób starszych. Ich sytuację odniesiono też do zachodzących współcześnie przemian w cyklu życia oraz zwrócono uwagę, iż ich aktywizacja zawodowa i społeczna powinna uwzględniać szereg czynników i uwarunkowań, w tym wewnętrzne zróżnicowanie przedstawicieli poszczególnych grup wieku. Zarysowano także koncepcje zarządzania ryzykami socjalnymi w oparciu o model przejściowych rynków pracy, główne cechy idei produktywnego, aktywnego i twórczego starzenia się oraz zarządzania różnorodnością, obejmującego zarządzanie wiekiem.

W dalszej części rozdziału przeprowadzono pogłębioną analizę założeń koncepcyjnych koprodukcji usług publicznych, która nabiera szczególnego znaczenia w odniesieniu do kwestii starzenia się populacji. Dlatego przedstawiono również możliwe sposoby adaptacji dotychczas wypracowanych kryteriów występowania i rozwoju koprodukcji w obrębie aktywności osób starszych. Poruszono ponadto problematykę przygotowania do długowieczności oraz potencjalnego zastosowania narzędzi ekonomii behawioralnej w polityce publicznej wobec długowieczności. W tym celu skoncentrowano się na ograniczeniach poznawczych i ich wpływie na wybory dokonywane przez jednostki oraz konsekwencjach tych wyborów, ze szczególnym uwzględnieniem ich wpływu na ostatnią fazę starości.

Zakończenie

Na całym świecie rośnie populacja ludzi, którzy ukończyli 65. rok życia, a wśród nich rośnie też zbiorowość osób najstarszych oraz liczba 100-latków. W krajach takich jak Włochy, Szwecja, Niemcy i Japonia ludzie w wieku powyżej 65 lat w pierwszym ćwierćwieczu XXI wieku będą stanowili jedną trzecią populacji. Przedstawione w niniejszej publikacji dane statystyczne wskazują na radykalną zmianę struktury wieku ludności w ostatnich dziesięcioleciach, co szczególnie tyczy się mieszkańców krajów Unii Europejskiej. Chociaż populacja Polski nie należy do najstarszych wśród członków tej wspólnoty, to jednak proces starzenia się jest na tyle zaawansowany, że pojawiają się różne wyzwania – w zakresie nie tylko rynku pracy czy ubezpieczeń społecznych, lecz także organizacji opieki nad osobami starszymi oraz ich partycypacji i zaangażowania w życie społeczno-gospodarcze.

Tak dynamicznie postępujący proces starzenia się ludności to wyzwanie dla współczesnych i przyszłych pokoleń w wymiarze zarówno społecznym, jak i gospodarczym. Zmiany wywołane wydłużaniem się trwania życia ludzkiego, a szczególnie bardzo szybkie tempo tych zmian, powodują konieczność nowego spojrzenia na role osób starszych w życiu społeczno-gospodarczym. Przedstawione w niniejszej publikacji koncepcje dotyczące aktywności, produktywności i integracji osób starszych, zagospodarowania ich potencjału oraz włączania ich w główny nurt życia społecznego mogą ułatwić projektowanie, budowanie, a następnie wdrażanie polityk publicznych ukierunkowanych na populację osób starszych. Zaprezentowane dane dotyczące zmiany struktury ludności według wieku powinny być także podstawą do tworzenia polityk publicznych i projektowania działań w ich ramach. W dobie szybko starzejącej się populacji, ubytku zasobów siły roboczej, wzrostu liczby i odsetka w kohorcie osób starszych i osób najstarszych konieczne jest nie tylko dostrzeżenie ich potencjału, lecz także podjęcie działań na rzecz przygotowania do starości. Powinno być ono projektowane na poziomie zarówno poszczególnych jednostek, jak i całych zbiorowości. Podstawą przygotowania do starości i podejmowania działań na rzecz osób starszych powinno być uznanie podmiotowości tych osób i włączanie ich w tworzenie polityk publicznych oraz w koprodukcję usług publicznych. Ważnym czynnikiem, który powinien wpływać na kształt budowanej polityki, jest heterogeniczność populacji osób starszych. Zróżnicowanie tej zbiorowości

pod względem cech społeczno-demograficznych generuje niepodważalną zasadność dla planowania i podejmowania całego spektrum działań dostosowanych do płci, stanu zdrowia, miejsca zamieszkania, statusu rodzinnego, statusu ekonomicznego itp. bezpośrednich beneficjentów wdrażanych schematów.

Wieloaspektowość i wielokierunkowość zmian wywołanych przemianami struktury wieku ludności powoduje konieczność dostosowania się zarówno poszczególnych jednostek, jak i zbiorowości. Stanowi więc uzasadnienie dla poszukiwania nowych rozwiązań i odpowiedzi na pojawiające się wyzwania. Jednym z nich jest, wynikające z niskiego współczynnika dzietności, zmniejszanie się zasobów siły roboczej, prowadzące do trudności w zaspokojeniu popytu na pracę. W konsekwencji problemy rynku pracy wpłyną na spowolnienie gospodarki i zmniejszone wpływy do budżetu państwa. Zwiększenie się współczynnika obciążenia demograficznego spowoduje w przyszłości większe obciążenia fiskalne osób w wieku produkcyjnym. Zmniejszanie się zasobów siły roboczej będzie skutkowało niedoborem pracowników w niektórych branżach. Próbę zmierzenia się z tymi wyzwaniami stanowią koncepcje przedstawione w niniejszej publikacji – poczynając od aktywizacji i integracji osób starszych, po kooperację i zaangażowanie osób starszych w koprodukcję usług publicznych. Idee te zwracają uwagę na potencjał osób starszych i wskazują możliwości jego wykorzystania.

Z jednej strony działania kierowane do osób w wieku okołoemerytalnym mają na celu zachęcenie do dalszego pozostawania na rynku pracy i aktywności zawodowej. Z drugiej strony należy zauważyć, że zmiany demograficzne przyczyniły się do wydłużenia się okresu życia przypadającego na okres poprodukcyjny. Przeciętna kobieta rozpoczynająca pobieranie świadczenia emerytalnego będzie je pobierać przez około 24 lata, a mężczyzna przez około 16 lat (na długość tego okresu wpływa także, oprócz nadumieralności mężczyzn, wcześniejsze przechodzenie na emeryturę kobiet i o 5 lat wyższy wiek emerytalny mężczyzn). To oznacza, że część populacji osób starszych charakteryzuje się w pierwszej fazie starości dobrym zdrowiem i sprawnością. Często są to osoby chętne i gotowe do kontynuowania pracy zarobkowej, a także do podejmowania działań na rzecz lokalnej wspólnoty. Ważne jest zatem, aby należycie spożytkować potencjał osób starszych i dostosować działania zarówno do ich potrzeb, jak i do całej populacji. Przedstawione w niniejszej publikacji koncepcje mają na celu ukazanie możliwości zaangażowania kapitałów (m.in. ludzkiego, społecznego i kulturowego), jakimi dysponują osoby starsze, na rzecz wspólnoty i przełamanie stereotypów dotyczących osób starszych jako jednostek nieproduktywnych lub mało produktywnych.

Zaprezentowane w monografii koncepcje polityki publicznej wobec starzenia się ludności – których wspólną bazą jest koordynacja działań prowadzonych przez różnorodnych aktorów życia społecznego, tj. samych obywateli, przedsiębiorców, związki zawodowe, władze publiczne, organizacje pozarzą-

dowe oraz media – zakładają podtrzymywanie aktywności i aktywizację osób w wieku przedemerytalnym i osób starszych. Głównym zadaniem stojącym przed starzejącymi się populacjami jest przeciwdziałanie wykluczeniu osób starszych, marginalizacji ich potrzeb i pozycji oraz podejmowanie działań na rzecz włączania ich w nurt życia społecznego. Omówione koncepcje odpowiednio przełożone na konkretny plan działań lub strategię mogą przyczynić się do realizacji tych zadań.

Działania z zakresu aktywizacji społecznej i integracji powinny być skierowane także do najstarszych seniorów. „Najstarsi-starzy" stanowią kategorię społeczną, która często jest pomijana w działaniach aktywizacyjnych podejmowanych przez władze publiczne i organizacje pozarządowe. Jeśli do tej grupy kierowane są działania, to mają one charakter głównie pomocy w postaci usług opiekuńczych świadczonych w środowisku lub w instytucji zapewniającej całodobową opiekę. Tymczasem grupa najstarszych seniorów również powinna być podmiotem działań aktywizacyjnych. Oczywiście ich celem nie będzie aktywizacja zawodowa, lecz aktywizacja społeczna. Niedostrzeganie potrzeb najstarszych seniorów wiąże się z „niewidocznością" (brakiem aktywnego uczestnictwa) tej grupy wieku w przestrzeni publicznej, a co za tym idzie – pomijaniem jej jako niewielkiej liczebnie. Przedstawione dane demograficzne wyraźnie pokazują jednak wzrost subpopulacji osób najstarszych.

Zatem zgodnie z koncepcjami zdrowego, aktywnego i produktywnego starzenia się jednostki powinny przygotowywać się do ostatniej fazy życia, lecz równie istotne jest, aby przygotowywały się do długowieczności. Coraz więcej zwolenników zyskuje także idea twórczego (kreatywnego) starzenia się, która dostrzega, ignorowane przez koncepcję aktywnego i produktywnego starzenia się, zmiany technologiczne następujące w otaczającej nas rzeczywistości. Dostrzeżenie innowacyjnych rozwiązań technicznych – które mogą wspierać starzejącą się populację oraz wypełniać luki powstające na skutek przemian dokonujących się w obrębie rodziny, a także coraz powszechniejszej samotności osób starszych – to kwestia zasadnicza dla zapobiegania wykluczeniu i marginalizacji osób starszych.

Zaprezentowane w przedstawionej publikacji przemiany struktury demograficznej oraz procesy zachodzące w obrębie rynków pracy stanowią jedne z kluczowych przesłanek do kształtowania odpowiedzialnych polityk publicznych w XXI wieku. Wynikające z tych zmian wyzwania mogą być skutecznie zaadresowane, pod warunkiem przyjęcia holistycznego podejścia do społeczeństwa, przy jednoczesnym pamiętaniu o zróżnicowaniu tworzących je jednostek.

Bibliografia

Achenbaum W.A., 2001: *Productive Aging in Historical Perspective*. W: *Productive Aging: Concepts and Challenges*. Eds. N. Morrow-Howell, J. Hinterlong, M. Sherraden. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, s. 19–36.

Ahn M., 2017: *Introduction to Special Issue: Aging in Place*. „Housing and Society", vol. 44, no. 1–2, s. 1–3.

Alford J., 1998: *A Public Management Road Less Travelled: Clients As Co-Producers of Public Services*. „Australian Journal of Public Administration", vol. 57, no. 4, s. 128–137.

Alford J., 2009: *Engaging Public Sector Clients: From Service-Delivery to Co-Production*. Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke, Hampshire.

Aronson E., 1997: *Człowiek istota społeczna*. Przeł. J. Radzicki. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Auleytner J., Głąbicka K., 2001: *Polskie kwestie socjalne na przełomie wieków*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP; Elipsa, Warszawa.

Bailey S., 2011: *The Evolving Governance of Public Services in England: Extending Competition, Choice, Co-Design and Co-Production*. „Innovation and the Public Sector", vol. 15, s. 68–88.

Baron J., 2000: *Thinking and Deciding*. Cambridge University Press, New York.

Bass S.A., Caro F.G., 1996: *Theoretical Perspective on Productive Ageing*. W: *Handbook on Employment and the Elderly*. Ed. W.H. Crown. Westport, Greenwood, s. 262–275.

Bass S.A., Caro F.G., Chen Y.-P., eds., 1993: *Achiving a Productive Aging Society*. Auburn House, London.

Bauman Z., 1998: *Działanie społeczne*. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 1. Red. W. Kwaśniewicz. Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 158–164.

Beauvoir S. de, 1996: *The Coming of Age*. W.W. Norton & Company, New York.

Bell D., 1974: *The Coming of Post-industrial Society*. Basic Books, New York.

Best F., 1980: *Flexible Life Scheduling: Breaking the Education-work-retirement Lockstep*. Praeger, New York.

Białożyt K., 2015: *Produktywność osób starszych – czy produktywny jest tylko aktywny zawodowo senior?*. W: *Marginalizacja na rynku pracy: teorie i implikacje praktyczne*. Red. N.G. Pikuła. Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków, s. 87–102.

Błędowski P., 2002: *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*. Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa.

Błędowski P., Kubicki P., 2009: *Pomoc społeczna – główna instytucja socjalna na szczeblu lokalnym*. „Polityka Społeczna”, nr 11–12, s. 40–44.

Börsch-Supan A., 2003: *Labor Market Effects of Population Aging*. „Review of Labour Economics and Industrial Relations”, vol. 17, s. 5–44.

Bovaird T., 2007: *Beyond Engagement and Participation: User and Community Coproduction of Public Services*. „Public Administration Review”, vol. 67, no. 5, s. 846–860.

Bovenberg A.L., 2007: *The Life-Course Perspective and Social Policies: An Overview of the Issues*. W: *Modernising Social Policy for the New Life Course*. Eds. A.C. D’Addio, P. Whiteford. Organisation for Economic Cooperation and Development, Paris, s. 23–73.

Bovenberg A.L., 2009: *New Social Risks, the Life Course, and Social Policy*. W: *Pension Reform in Southeastern Europe: Linking to Labor and Financial Market Reform*. Eds. R. Holzmann, L. MacKellar, J. Repansek. The World Bank, Ljubljana, Washington, DC, s. 27–40.

Boyer J.M., 2007: *Creativity Matters: The Arts and Aging Toolkit*. National Guild of Community Schools of the Arts, New York.

Brandsen T., Honingh M., 2015: *Distinguishing Different Types of Coproduction: A Conceptual Analysis Based on the Classical Definitions*. „Public Administration Review”, vol. 76, no. 3, s. 427–435.

Brandsen T., Pestoff V., Verschuere B., 2012: *Co-Production as a Maturing Concept*. W: *New Public Governance, the Third Sector and Co-Production*. Eds. V. Pestoff, T. Brandsen, B. Verschuere. Routledge, London, New York, s. 1–9.

Brémond J., Couet J.-F., Salort M.-M., 2005: *Kompendium wiedzy o ekonomii*. Przeł. K. Malaga. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Brudney J.L., England R.E., 1983: *Toward a Definition of the Coproduction Concept*. „Public Administration Review”, vol. 43, no. 1, s. 59–65.

Burgess E.W., 1960: *Aging in Western Culture*. W: *Aging in Western Societies*. Ed. E.W. Burgess. Chicago University Press, Chicago, s. 3–28.

Butler R.N., Gleason H.P., 1985: *Productive Aging: Enhancing Vitality in Later Life*. New Springer Publishing Company, New York.

Butler R.N., Schechter M., 1995: *Productive Aging*. W: *The Encyclopedia of Aging*. Ed. G.L. Maddox. Springer Publishing Company, New York, s. 763–764.

Cahn E., Gray C., 2012: *Co-Production From a Normative Perspective*. W: *New Public Governance, the Third Sector and Co-Production*. Eds. V. Pestoff, T. Brandsen, B. Verschuere. Routledge, London, s. 129–144.

Caro F.G., Bass S.A., Chen Y.-P., 1993: *Introduction: Achiving a Productive Aging Society*. W: *Achiving a Productive Aging Society*. Eds. S.A. Bass, F.G. Caro, Y.-P. Chen. Auburn House, London, s. 3–25.

CEB (Council of Europe Development Bank), 2014: *Ageing Populations in Europe: Challenges and Opportunities for the CEB*. CEB, Paris.

Chabior A., 2012: *Integracja pokoleń – ujęcie teoretyczne*. W: *Seniorzy dla młodości – młodość dla seniorów: Seniorzy i młodzi we wspólnej przestrzeni społecznej*. Red. M. Komorska. Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej; Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 34–46.

Chaebo G., Medeiros J.J., 2017: *Conceptual Reflections on Co-Production of Public Policies and Directions for Future Research*. „Cad. EBAPE.BR", vol. 15, no. 3, s. 615–628.

Clark B.Y., Brudney J.L., Jang S.G., 2013: *Coproduction of Government Services and the New Information Technology: Investigating the Distributional Biases*. „Public Administration Review", vol. 73, no. 5, s. 687–701.

Czarny B., 2002: *Rynek pracy*. W: *Podstawy ekonomii*. Red. B. Czarny, R. Rapacki. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 444–476.

Dabholkar P.A., 1990: *How to Improve Perceived Service Quality by Increasing Customer Participation*. W: *Developments in Marketing Science: Proceedings of the Academy of Marketing Science*. Ed. B.J. Dunlap. Springer, Cham, s. 483–487.

Danecki J., 2002: *Kwestia społeczna*. W: *Leksykon polityki społecznej*. Red. B. Rysz-Kowalczyk. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 77–80.

Donatti C., Moorfoot L., Deans D., 2016: *Defining Productive Ageing – Engaging Consumers*. National Seniors Productive Ageing Centre, Melbourne.

Dubisz S., 2019: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. https://usjp.pwn.pl/krok1.html?msg=-107 [dostęp: 12.07.2020].

Dzięgielewska M., 2006: *Aktywność społeczna i edukacyjna w fazie starości*. W: *Podstawy gerontologii społecznej*. Red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 161–181.

EC (European Commission), 1999: *Communication from the Commission. Towards a Europe for All Ages – Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity*. COM(1999) 221, Brussels, 21.05.1999.

EC (European Commission), 2007: *Overcoming the Barriers and Seizing the Opportunities for Active Ageing Policies in Europe – ActivAge*. EC, Luxembourg.

EC (European Commission), 2010: *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*. COM(2010) 2020. Brussels.

EC (European Commission), 2013: *Social Investment: Commission Urges Member States to Focus on Growth and Social Cohesion*. https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1044&newsId=1807&furtherNews=yes [dostęp: 12.07.2020].

EC (European Commission), 2019: *Reflection Paper: Towards a Sustainable Europe by 2030*. COM(2019) 22. Brussels.

Eichhorst W., Konle-Seidl R., 2008: *Contingent Convergence: A Comparative Analysis of Activation Policies*. „IZA Discussion Paper", vol. 3905, s. 1–30.

Eichhorst W. i in., 2008: *Bringing the Jobless into Work? An Introduction to Activation Policies*. W: *Bringing the Jobless Into Work? Experiences With Activation Schemes in Europe and the US*. Eds. W. Eichhorst, O. Kaufmann, R. Konle-Seidl. Heidelberg, Springer, Berlin, s. 1–16.

Ekerdt D.J., 1986: *The Busy Ethic: Moral Continuity Between Work and Retirement*. „The Gerontologist", vol. 26, no. 3, s. 239–244.

Erikson E., 2002: *Dopełniony cykl życia*. Przeł. A. Gomola. Rebis, Warszawa.

Ervik R., 2009: *A Missing Leg of Ageing Policy Ideas: Dependency Ratios, Technology and International Organizations*. ESPAnet conference: The Future of the Welfare State, Urbino. www.cccg.umontreal.ca/RC19/PDF/Ervik-R_Rc192009.pdf [dostęp: 12.07.2020].

Esping-Andersen G., 2010: *Społeczne podstawy gospodarki postindustrialnej*. Przeł. R. Włoch. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP; Elipsa, Warszawa.

Etgar M., 2008: *A Descriptive Model of the Consumer Co-Production Process*. „Journal of the Academy of Marketing Science", vol. 36, no. 1, s. 97–108.

Eurostat, 2011a: *Average Exit Age From the Labour Force by Gender*. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsiem030 [dostęp: 12.07.2020].

Eurostat, 2011b: *Employment Rate of Older Workers by Gender*. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsiem020 [dostęp: 12.07.2020].

Eurostat, 2012: *Employment Rate of Older Workers*. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdde100&plugin=1 [dostęp: 12.07.2020].

Eurostat, 2019: *Employment and Unemployment (LFS) – Overview*. https://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/overview [dostęp: 12.07.2020].

Eurostat, 2020a: *Demographic Balances and Indicators by Type of Projection*. https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/KSnjyz8ahFx6wspocoGsA [dostęp: 12.07.2020].

Eurostat, 2020b: *Healthy Life Years Statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Healthy_life_years_statistics#Healthy_life_years_at_age_65 [dostęp: 12.07.2020].

Field D., Minkler M., 1998: *Continuity and Change in Social Support Between Young-old and Old-old or Very-old Age*. „Journal of Gerontology", vol. 43, no. 4, s. 100–106.

Fihel A., Okólski M., 2014: *Przemiany cywilizacyjne, ludnościowe i starzenie się społeczeństw. Koncepcja teoretyczna projektu MIG/AGEING*. Ośrodek Badań nad Migracjami, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

Fischhoff B., Beyth R., 1975: *I Knew It Would Happen: Remembered Probabilities of Once-future Things*. „Organizational Behavior and Human Performance", vol. 13, no. 1, s. 1–16.

Fleming J. i in., 2017: *Dying Comfortably in Very Old Age With or Without Dementia in Different Care Settings – a Representative "Older Old" Population Study*. „BMC Geriatrics" 17, art. 222. doi.org/10.1186/s12877-017-0605-2.

Frąckiewicz L., Żakowska-Wachelko B., 1987: *300 wiadomości o starości*. Śląski Instytut Naukowy, Katowice.

Gasparski W., 1981: *Aktywizowanie działania*. W: *Encyklopedia organizacji i zarządzania*. Red. L. Pasieczny. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 23–24.

Gawor L., 1999: *Aktywizm*. W: *Mały słownik etyczny*. Red. S. Jedynak. Branta, Bydgoszcz, s. 10.

Gawron G., 2016: *Aktywizacja seniorów na przykładzie Lokalnej Sieci Wsparcia w Tychach*. W: *Między wykluczeniem a aktywizacją społeczną. Studia socjologiczne*. Red. M.S. Szczepański, P. Rojek-Adamek. Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków, s. 65–86.

Gawron G., 2017: *Sustensywny design jako narzędzie aktywizacji seniorów. Analiza przypadku miejskich terenów zielonych*. „Kultura i Edukacja", nr 1, s. 244–253.

Gawron G., 2018: *Senioralna koprodukcja? Analiza wybranych przypadków lokalnych inicjatyw na rzecz seniorów w krajach o niskich i średnich dochodach*. „Praca Socjalna", nr 5 (33), s. 29–53.

Gee E.M., 2000: *Voodoo Demography, Population Aging, and Canadian Social Policy*. W: *The Overselling of Population Aging: Apocalyptic Demography, Intergenerational Challenges and Social Policy*. Eds. E.M. Gee, G.M. Gutman. Oxford University Press, Oxford, s. 5–25.

Golinowska S., 2005: *Przyszłość państwa opiekuńczego i systemu zabezpieczenia społecznego*. „Polityka Społeczna", nr 11–12, s. 1–9.

Golinowska S., red., 2004: *W trosce o pracę. Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 2004*. Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa.

Golinowska S., Kocot E., 2013: *Spójność społeczna: Stan i perspektywy rozwoju społecznego kraju w przekrojach regionalnych*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

Góra M., Sztanderska U., 2006: *Wprowadzenie do analizy lokalnego rynku pracy: Przewodnik*. Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.

Górnikowska-Zwolak E., 1999: *Aktywizacja, aktywność*. W: *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*. Red. D. Lalak, T. Pilch. Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa, s. 9–11.

Grewiński M., 2009: *Wielosektorowa polityka społeczna: O przeobrażeniach państwa opiekuńczego*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa.

Grewiński M., Kamiński S., 2007: *Obywatelska polityka społeczna*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa.

GRG (Gerontology Research Group), 2019: *GRG World Supercentenarian Rankings List*. http://supercentenarian-research-foundation.org/TableE.aspx [dostęp: 12.07.2020].

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2009: *Aktywność ekonomiczna ludności Polski w latach 2003–2007*. GUS, GUS.

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2018a: *Informacja o sytuacji osób starszych na podstawie badań Głównego Urzędu Statystycznego*. GUS, Warszawa.

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2018b: *Urodzenia i dzietność*. GUS, Warszawa.

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2019a: *Pojęcia stosowane w statystyce publicznej*. https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/ [dostęp: 12.07.2020].

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2019b: *Rocznik demograficzny 2019*. GUS, Warszawa.

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2019c: *STRATEG*. https://strateg.stat.gov.pl [dostęp: 12.07.2020].

GUS (Główny Urząd Statystyczny), 2019d: *Tablice trwania życia 1990–2018*. GUS, Warszawa.

Halicki J., 2006: *Społeczne teorie starzenia się*. W: *Zostawić ślad na ziemi*. Red. M. Halicka, J. Halicki. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 255–276.

Hanna G.P., Perlstein S., 2008: *Creativity Matters: Arts and Aging in America*. „Americans for the Arts Monograph", September, s. 1–15.

Häusermann S., 2011: *Post-industrial Social Policy Reforms in Continental Europe What Role for Social Partners*. Referat z konferencji „18th Conference of Europeanists".

Barcelona, 20–22.06.2011. www.mwpweb.eu/1/22/resources/publication_955_1.pdf [dostęp: 12.07.2020].

He F.J., Nowson C.A., MacGregor G.A., 2006: *Fruit and Vegetable Consumption and Stroke: Meta-analysis of Cohort Studies*. „The Lancet", vol. 367, no. 9507, s. 320–326.

Hertwig R., 2017: *When to Consider Boosting: Some Rules for Policy-Makers*. „Behavioral Public Policy", vol. 1, no. 2, s. 143–161.

Hertwig R., Grüne-Yanoff T., 2017: *Nudging and Boosting: Steering or Empowering Good Decisions*. „Perspectives on Psychological Science", vol. 12, no. 6, s. 973–986.

Herzog A.R. i in., 1989: *Age Differences in Productive Activities*. „Journal of Gerontology: Social Sciences", vol. 44, no. 4, s. 129–138.

Hinterlong J., Morrow-Howell N., Sherraden M., 2001: *Productive Aging: Principles and Perspectives*. W: *Productive Aging: Concepts and Challenges*. Eds. N. Morrow--Howell, J. Hinterlong, M. Sherraden. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, s. 3–18.

Holstein M.B., Minkler M., 2007: *Critical Gerontology: Reflections for the 21st Century*. W: *Critical Perspectives on Ageing Societies*. Eds. M. Bernard, T. Scharf. Open University Press, Buckingham, s. 12–26.

Holzer J.Z., 2003: *Demografia*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

Horgas L.A., Wilms H.-U., Baltes M.B., 1998: *Daily Life in Very Old Age: Everyday Activities as Expression of Successful Living*. „The Gerontologist", vol. 38, no. 5, s. 556–568.

ILC-Brazil (International Longevity Centre Brazil), 2015: *Active Ageing: A Policy Framework in Response to the Longevity Revolution*. ILC-Brazil, Rio de Janeiro.

Inguanzo M.M., Kaplan M.A., 2017: *The Social, Economic, and Public Health Consequences of Global Population Aging: Implications for Social Work Practice and Public Policy*. „Journal of Social Work in the Global Community", vol. 2, no. 1, s. 1–12.

IPiSS (Instytut Pracy i Spraw Socjalnych), 2020: *Badanie ewaluacyjne realizacji Rządowego Programu na rzecz Aktywności Osób Starszych na lata 2014–2020. Edycje 2016–2019*. IPiSS, Warszawa.

Jacher W., 1998: *Aktywność i bierność społeczna*. W: *Encyklopedia psychologii*. Red. W. Szewczuk. Fundacja „Innowacja", Warszawa, s. 20–23.

Jakobsen M., 2012: *Can Government Initiatives Increase Citizen Coproduction? Results of a Randomized Field Experiment*. „Journal of Public Administration Research and Theory", vol. 23, no. 1, s. 27–54.

Jamka B., 2011: *Czynnik ludzki we współczesnym przedsiębiorstwie – zasób czy kapitał? Od zarządzania kompetencjami do zarządzania różnorodnością*. Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa.

Jarmołowicz W., 2010: *Zatrudnienie i bezrobocie w gospodarce*. W: *Podstawy makroekonomii*. Red. W. Jarmołowicz. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Poznań, s. 126–133.

Julia D., 1993: *Słownik filozofii*. Przeł. K. Jarosz. Książnica, Katowice.

Kahneman D., 2012: *Pułapki myślenia. O myśleniu szybkim i wolnym*. Przeł. P. Szymczak. Media Rodzina, Warszawa.

Kahneman D., Shane F., 2002: *Representativeness Revisited: Attribute Substitution in Intuitive Judgment*. W: *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment*. Eds. T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman. Cambridge University Press, Cambridge, s. 49–81.

Kahneman D., Slovic P., Tversky A., 1982: *Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases*. Cambridge University Press, New York.

Kannisto V., 1996: *The Advancing Frontier of Surviving*. Odense University Press, Odense.

Karwacki A., 2008: *Wyzwania spójnej polityki społecznej*. „Polityka Społeczna", nr 9, s. 1–5.

Karwacki A., 2010: *Papierowe skrzydła: Rzecz o spójnej polityce aktywizacji*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

Kaźmierczak T., 2011: *Partycypacja publiczna: obywatel jako koproducent usług publicznych*. W: *Partycypacja publiczna. O uczestnictwie obywateli w życiu wspólnoty lokalnej*. Red. A. Olech. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, s. 175–192.

Kaźmierczak T., 2014: *Koprodukcja usług publicznych (koncepcja, badania, rola w świadczeniu usług adresowanych do osób wykluczonych społecznie, warunki upowszechnienia)*. EAPN, Warszawa. www.eapn.org.pl/wp-content/uploads/2014/06/EAPN_ekspertyza_TK.pdf [dostęp: 18.03.2018].

KE (Komisja Europejska), 2005: *Decyzja Rady z dnia 12 lipca 2005 r. w sprawie wytycznych dla polityk zatrudnienia Państw Członkowskich (2005/600/WE)*. „Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej" L 205/21, 6.08.2005.

KE (Komisja Europejska), 2007: *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetów Regionów. Wspólne zasady wdrażania modelu flexicurity*. COM(2007) 359, Bruksela, 27.06.2007.

KE (Komisja Europejska), 2010: *Decyzja Rady w sprawie wytycznych dla polityki zatrudnienia państw członkowskich. Zintegrowane wytyczne dotyczące strategii Europa 2020 – część druga*. COM(2010) 193, Bruksela, 27.04.2010.

KE (Komisja Europejska), 2011: *Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady nr 940/2011/UE z dnia 14 września 2011 r. w sprawie Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej (2012)*. „Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej", L 246, 23.09.2011.

KEdsOS (Komisja Ekspertów ds. Osób Starszych przy Rzeczniku Praw Obywatelskich), 2018: *Analiza rządowego programu „Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. Bezpieczeństwo. Uczestnictwo. Solidarność". Wnioski z dyskusji*. www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Wnioski%20z%20dyskusji%20KEdsOS%20nt%20dokumentu%20Polityka%20Spoleczna%20wobec%20osob%20starszych%202030.pdf [dostęp: 12.07.2020].

Kirkwood T.B., 1996: *Human Senescence*. „BioEssay", nr 18 (12), s. 1009–1016.

Klimczuk A., 2010: *Bariery i perspektywy integracji międzypokoleniowej we współczesnej Polsce*. W: *Jakość życia seniorów w XXI wieku z perspektywy polityki społecznej*. Red. D. Kałuża, P. Szukalski. Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, s. 92–107.

Klimczuk A., 2012: *Kapitał społeczny ludzi starych na przykładzie mieszkańców miasta Białystok*. Wiedza i Edukacja, Lublin.

Klimczuk A., 2013: *Solidarność pokoleń w perspektywie strategicznej państwa*. W: *Polityka rodzinna a polityka rynku pracy w kontekście zmian demograficznych*. Red. A. Kubów, J. Szczepaniak-Sienniak. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław, s. 190–205.

Klimczuk A., 2015: *Modele wielosektorowej polityki społecznej wobec ludzi starych i starości w kontekście zmiany technologicznej*. „Zarządzanie Publiczne", nr 2, s. 41–53.

Klimczuk A., 2017: *Economic Foundations for Creative Ageing Policy*. Vol. II: *Putting Theory into Practice*. Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke, Hampshire.

Klimczuk A., 2018a: *Dyskusja redakcyjna. Polityka senioralna w Polsce*. „Studia z Polityki Publicznej", nr 4, s. 97–143.

Klimczuk A., 2018b: *Generacja sandwicz*. W: *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*. Red. A. Zych. Thesaurus Silesiae, Katowice, s. 485–487.

Klimczuk A., 2018c: *Integracja wiekowa*. W: *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*. Red. A. Zych. Thesaurus Silesiae, Katowice, s. 71–73.

Klimczuk A., 2018d: *Polityka publiczna wobec starzenia się ludności. Przegląd pojęć i podejść teoretycznych*. „Studia z Polityki Publicznej", nr 4, s. 67–94.

Klonowicz S., 1986: *Starzenie się ludności*. W: *Encyklopedia seniora*. Red. F.W. Sawicka, B. Maryańska, E. Stańczuk. Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 35–56.

Kotlorz D., 2007: *Podstawowe pojęcia*. W: *Ekonomia rynku pracy: Praca naukowa*. Red. D. Kotlorz, R. Jeż. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, Katowice, s. 11–35.

Kotowska I., Wóycicka I., red., 2008: *Sprawowanie opieki oraz inne uwarunkowania podnoszenia aktywności zawodowej osób w starszym wieku produkcyjnym: Raport z badań*. Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.

Kotowska I.E., 2006: *Older Workers in the Labour Market and Retirement Policies*. W: *The Economically Active Population in Europe*. Eds. R. Palomba, I.E. Kotowska. Population Studies, no. 40. Council of Europe Publishing, Strasbourg, s. 55–89.

KRUS (Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego), 2018: *Kwartalna informacja statystyczna*. KRUS, Warszawa.

Kryńska E., 2006: *Zasoby pracy w Polsce – stan obecny i perspektywy*. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Łódź.

Księżopolski M., 2002: *Ryzyka socjalne*. W: *Leksykon polityki społecznej*. Red. B. Rysz-Kowalczyk. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 189.

Kubicki P., 2011: *Ubóstwo i wykluczenie społeczne osób starszych*. W: *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce: Polski Raport Social Watch 2010*. Red. R. Szarfenberg. Kampania Przeciw Homofobii, Warszawa, s. 71–81.

Lamura G., Principi A., 2019: *2018 Active Ageing Index: Analytical Report*. UNECE, Geneva; European Commission.

Larsen J.E., 2001: *The Active Society and Activation Policy*. Referat z konferencji „Social Policy, Marginalisation and Citizenship". Aalborg University, Aalborg, 2–4.11.2001. http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.198.2636 [dostęp: 12.07.2020].

Lengnick-Hall C., Claycomb V., Inks L., 2000: *From Recipient to Contributor: Examining Customer Roles and Experienced Outcomes*. „European Journal of Marketing", vol. 34, no. 3–4, s. 359–383.

Levinson D.J., 1986: *A Conception of Adult Development*. „American Psychologist", vol. 41, no. 1, s. 3–31.

Lui Ping Loi J., Shultz K.S., 2007: *Why Older Adults Seek Employment: Differing Motivations Among Subgroups*. „Journal of Applied Gerontology", vol. 26, no. 3, s. 274–289.

Lum T.Y.-S., 2013: *Advancing Research on Productive Aging Activities in Greater Chinese Societies*. „Ageing International", vol. 38, no. 2, s. 171–178.

Lusch R.F., Vargo S.L., 2006: *Service-dominant Logic: Reactions, Reflections and Refinements*. „Marketing Theory", vol. 6, no. 3, s. 281–288.

Lüscher K. i in., 2017: *Pokolenia, relacje międzypokoleniowe, polityka relacji międzypokoleniowych. Wielojęzyczne kompendium – Edycja 2017*. Universität Konstanz, Konstanz.

Matusiewicz C., 1998: *Aktywność i bierność społeczna*. W: *Encyklopedia psychologii*. Red. W. Szewczuk. Fundacja „Innowacja", Warszawa, s. 12–20.

Mazur B., 2009: *Zarządzanie w warunkach różnorodności zasobów ludzkich*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania, Białystok.

McGinnis M.D., Aligica P.D., 2013: *Institutional Analysis and Political Economy*. W: *Routledge Handbook of Public Policy*. Eds. E. Araral Jr. i in. Routledge, London, s. 87–97.

Męcina J., 2002a: *Aktywizacja zawodowa absolwentów*. W: *Leksykon polityki społecznej*. Red. B. Rysz-Kowalczyk. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 11–12.

Męcina J., 2002b: *Bezrobocie*. W: *Leksykon polityki społecznej*. Red. B. Rysz-Kowalczyk. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 20–22.

Merton R.K., 1957: *Social Theory and Social Structure*. Free Press, New York.

Michael R.T., 1996: *Money Illusion: The Importance of Household Time Use in Social Policy Making*. „Journal of Family and Economics Issues", vol. 17, no. 3–4, s. 245–260.

Miżejewski C., 2011: *Aktywna polityka społeczna – integracja przez aktywizację. Zmiana jakościowa polskiego systemu pomocy społecznej*. W: *Aktywna polityka społeczna – dokąd zmierzamy? Materiały konferencyjne*. Red. B. Skrzypczak, D. Wróblewska. Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Toruń, s. 7–8.

Mlonek K., 2006: *Bezrobocie*. W: *Polityka społeczna*. Red. A. Kurzynowski. Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa, s. 93–106.

Moody H.R., 1993: *Age, Productivity, and Transcendence*. W: *Achiving a Productive Aging Society*. Eds. S.A. Bass, F.G. Caro, Y.-P. Chen. Auburn House, London, s. 27–40.

Moody H.R., 2001: *Productive Aging and the Ideology of Old Age*. W: *Productive Aging: Concepts and Challenges*. Eds. N. Morrow-Howell, J. Hinterlong, M. Sherraden. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, s. 175–196.

Morel N., Palier B., Palme J., 2012: *Beyond the Welfare State as We Knew It?*. W: *Towards a Social Investment Welfare State?: Ideas, Policies and Challenges*. Eds. N. Morel, B. Palier, J. Palme. Policy, Bristol, s. 1–30.

Morgan J.N., 1986: *Unpaid Productive Activity Over the Life Course*. W: *Productive Roles in an Older Society*. Ed. Institute of Medicine and National Research Council. The National Academies Press, Washington, DC, s. 73–109.

Morris R., 1993: *Conclusion: Defining the Place of Elderly in the Twenty-first Century*. W: *Achiving a Productive Aging Society*. Eds. S.A. Bass, F.G. Caro, Y.-P. Chen. Auburn House, London, s. 287–293.

Morrow-Howell N. i in., 2015: *Increasing Productive Engagement in Later Life*. Grand Challenges for Social Work Initiative, Working Paper No. 8, American Academy of Social Work and Social Welfare.

Morrow-Howell N. i in., 2017: *Conceptualizing Productive Engagement in a System Dynamics Framework*. „Innovation in Aging", vol. 1, no. 1, s. 1–13.

Możdżeńska-Mrozek D., 2002a: *Aktywizacja zawodowa osób niepełnosprawnych*. W: *Leksykon polityki społecznej*. Red. B. Rysz-Kowalczyk. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 13–14.

Możdżeńska-Mrozek D., 2002b: *Aktywność, aktywni, aktywizacja zawodowa*. W: *Leksykon polityki społecznej*. Red. B. Rysz-Kowalczyk. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 14–15.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2006: *Krajowy Program Zabezpieczenie Społeczne i Integracja Społeczna na lata 2006–2008*. MPiPS, Warszawa.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2008a: *Krajowy Program Zabezpieczenie Społeczne i Integracja Społeczna na lata 2008–2010*. MPiPS, Warszawa.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2008b: *Program Solidarność pokoleń. Działania dla zwiększenia aktywności zawodowej osób w wieku 50+*. MPiPS, Warszawa.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2011: *Sprawozdanie z realizacji Programu Solidarność Pokoleń. Działania dla zwiększenia aktywności zawodowej osób w wieku 50+*. MPiPS, Warszawa.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2012: *Rządowy Program na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012–2013*. MPiPS, Warszawa.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2013a: *Program Solidarność pokoleń. Działania dla zwiększenia aktywności zawodowej osób w wieku 50+*. MPiPS, Warszawa.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2013b: *Rządowy Program na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020*. MPiPS, Warszawa.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2013c: *Założenia Długofalowej Polityki Senioralnej w Polsce na lata 2014–2020*. MPiPS, Warszawa.

MPiPS (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej), 2014: *Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji*. MPiPS, Warszawa.

MRPiPS (Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej), 2016: *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2015*. MRPiPS, Warszawa.

MRPiPS (Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej), 2017: *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2016*. MRPiPS, Warszawa.

MRPiPS (Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej), 2018: *Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. Bezpieczeństwo. Uczestnictwo. Solidarność*. MRPiPS, Warszawa.

MRPiPS (Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej), 2019: *Sprawozdanie z realizacji Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020 – rok 2018*. MRPiPS, Warszawa.

MRPiPS (Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej), 2020: *Sprawozdanie z realizacji Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020 – rok 2019*. MRPiPS, Warszawa.

Mullainathan S., Thaler R.H., 2000: *Behavioral Economics*. Working Paper 7948, National Bureau of Economic Research.

Naegele G. i in., 2003: *A New Organisation of Time Over Working Life*. Eurofound, Luxembourg; Office for Official Publications of the European Communities.

NDTI (National Development Team for Inclusion), 2013: *Co-Production Involving and Led by Older People: An Evidence and Practice Review*. NDTI, Bath.

Needham C., 2008: *Realising the Potential of Co-Production: Negotiating Improvements in Public Services*. „Journal of Social Policy and Society", vol. 7, no. 2, s. 221–231.

Needham C., Carr S., 2009: *Co-Production: An Emerging Evidence Base for Adult Social Care Transformation*. Social Care Institute for Excellence, Research Briefing 31/2009.

Neumann R., 1984: *Service Management: Strategy and Leadership in Service Business*. John Wiley & Sons Chichester.

Nicaise I., 2007: *Unemployment and Non-employment: Towards an Integrated Approach*. Referat z konferencji „Thematic Review Seminar of the European Employment Strategy". Brussels, 28.03.2007. http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.553.4348&rep=rep1&type=pdf [dostęp: 12.07.2020].

Notestein F.W., 1954: *Some Demographic Aspects of Aging*. „Proceedings of the American Philosophical Society", vol. 98, no. 1, s. 38–45.

Nowacki G., red., 2008: *Integracja społeczna – między teorią a praktyką*. T. 1. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.

Nowacki T.W., Korabiowska-Nowacka K., Baraniak B., red., 1999: *Nowy słownik pedagogiki pracy*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa.

OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development), 2011: *How's Life? Measuring Well-being*. OECD, Paris.

OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development), 2012: *Employment Rate of Older Workers*. W: *Employment and Labour Markets: Key Tables from OECD*, 2012. www.oecd-ilibrary.org/employment/employment-rate-of-older-workers_20752342-table6 [dostęp: 12.07.2020].

OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development), 2019: *Labour Force Statistics*. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=ALFS_EMP [dostęp: 12.07.2020].

Offe C., 1999: *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie*. Przeł. Z. Pucek. Wydawnictwo Naukowe PWN, Kraków.

Okólski M., 1990: *Modernizacja społeczeństwa a przejście demograficzne*. W: *Teoria przejścia demograficznego*. Red. M. Okólski. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 14–117.

Okoń W., 2007: *Nowy słownik pedagogiczny*. Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa.

Olshansky S.J., Carnes B.A., Cassel C.K., 1993: *The Aging of the Human Species*. „Scientific American", vol. 268, no. 4, s. 46–52.

Oramus M., 2015: *Model współzarządzania* (governance) *i problemy dotyczące jego wdrażania w administracji publicznej*. „Rocznik Administracji Publicznej", nr 1, s. 179–195.

Osborne S.P., 2010: *Introduction: The (New) Public Governance: A Suitable Case for Treatment?*. W: *The New Public Governance? Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance*. Ed. S. Osborne. Routledge, Abingdon, s. 1–16.

Osborne S.P., Strokosch K., 2013: *It Takes Two to Tango? Understanding the Co-Production of Public Services by Integrating the Services Management and Public Administration Perspectives*. „British Journal of Management", vol. 24 (S1), s. 31–47.

Osborne S.P., Radnor Z., Strokosch K., 2016: *Co-Production and the Co-Creation of Value in Public Services: A Suitable Case for Treatment?*. „Public Management Review", vol. 18, no. 5, s. 639–653.

Ostrom E., 1996: *Crossing the Great Divide: Coproduction, Synergy, and Development*. „World Development", vol. 24, no. 6, s. 1073–1087.

Ostrom E., 1999: *Crossing the Great Divide: Coproduction, Synergy, and Development*. W: *Polycentric Governance and Development: Readings From the Workshop in Political Theory and Policy Analysis*. Ed. M. McGinnis. University of Michigan Press, Ann Arbor, MI, s. 346–376.

Ostrom V., Ostrom E., 1971: *Public Choice: A Different Approach to the Study of Public Administration*. „Public Administration Review", vol. 31, no. 2, s. 203–216.

Parks R.B. i in., 1981: *Consumers as Coproducers of Public Services: Some Economic and Institutional Considerations*. „Policy Studies Journal", vol. 9, no. 7, s. 1001–1011.

Paúl C., Teixeira L., Ribeiro O., 2017: *Active Aging in Very Old Age and the Relevance of Psychological Aspects*. „Frontiers in Medicine" 4, art. 181. doi.org/10.3389/fmed.2017.00181.

Percy S., 1984: *Citizen Participation in the Co-Production of Urban Services*. „Urban Affairs Quarterly", vol. 19, no. 4, s. 431–446.

Perek-Białas J., Worek B., 2005: *Aktywne starzenie się, aktywna starość – określenie pojęć*. W: *Aktywne starzenie, aktywna starość*. Red. J. Perek-Białas. Wydawnictwo Aureus, Kraków, s. 11–24.

Perek-Białas J., Zwierzchowski J., 2016: *Wskaźnik aktywnego starzenia w ujęciu regionalnym – 2015*. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.

Pestoff V., 2006: *Citizens and Co-Production of Welfare Services*. „Public Management Review", vol. 8, no. 4, s. 503–519.

Pestoff V., 2011: *Co-Production, New Public Governance and Third Sector Social Services in Europe*. „Ciências Sociais Unisinos", vol. 47, no. 1, s. 15–24.

Pestoff V., 2012: *Co-Production and Third Sector Social Services in Europe: Some Concepts and Evidence*. „International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations", vol. 23, no. 4, s. 1102–1118.

Pestoff V., Osborne S.P., Brandsen T., 2006: *Patterns of Co-Production in Public Services: Some Concluding Thoughts*. „Public Management Review", vol. 8, no. 4, s. 591–595.

Phillips J., Ajrouch K.J., Hillcoat-Nalletamby S., 2010: *Key Concepts in Social Gerontology*. Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

Piątek D., 2009: *Zatrudnienie i bezrobocie w gospodarce*. W: *Podstawy makroekonomii: Problemy – zadania – rozwiązania*. Red. A. Baszyński, W. Jarmołowicz. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Poznań, s. 145–161.

Piątek K., Karwacki A., 2007: *Aktywność i koordynacja – wyzwania i realia polityki społecznej w Polsce*. W: *Polityka społeczna w życiu społeczno-gospodarczym kraju*. Red. A. Rączaszek, W. Koczur. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, Katowice, s. 125–139.

Plous S., 1993: *The Psychology of Judgment and Decision Making*. McGraw-Hill, New York.

Powell M., 2010: *Wielosektorowa gospodarka i społeczny podział dobrobytu*. W: *Zrozumieć wielosektorową gospodarkę dobrobytu*. Red. M. Powell. Przeł. S. Kamiński. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP; Elipsa, Warszawa, s. 19–41.

Ramsden S., 2010: *Practical Approaches to Co-Production: Building Effective Partnerships With People Using Services, Carers, Families and Citizens*. Department of Health, London.

Rehn G., 1977: *Towards a Society of Free Choice*. W: *Comparing Public Policies*. Eds. J.J. Wiatr, R. Rose. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 121–157.

Riley M.W., 1988: *The Aging Society: Problems and Prospects*. „Proceedings of the American Philosophical Society", vol. 132, s. 148–153.

Riley M.W., Riley J.W., 1994a: *Age Integration and the Lives of Older People*. „The Gerontologist", vol. 34, no. 1, s. 110–115.

Riley M.W., Riley J.W., 1994b: *Structural Lag: Past and Future*. W: *Age and Structural Lag: Society's Failure to Provide Meaningful Opportunities in Work, Family, and Leisure*. Eds. M.W. Riley i in. John Wiley & Sons, New York, s. 15–36.

Riley M.W., Riley J.W., 2000: *Age Integration: Conceptual and Historical Background*. „The Gerontologist", vol. 40, no. 3, s. 266–270.

Risch Rodie A., Schultz Kleine S., 2000: *Customer Participation in Services Production and Delivery*. W: *Handbook of Services Marketing and Management*. Eds. T.A. Swartz, D. Iacobucci. Sage Publications, Thousand Oaks, CA, s. 111–125.

Robinson M., White G., 1997: *The Role of Civic Organizations in the Provision of Social Services: Towards Synergy*. UNU World Institute for Development Economics Research, Research for Action 37, Helsinki.

Rosset E., 1967: *Ludzie starzy. Studium demograficzne*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

Rosset E., 1978: *Eksplozja demograficzna*. Książka i Wiedza, Warszawa.

Rymsza M., 2003: *Aktywna polityka społeczna w teorii i praktyce*. W: *W stronę aktywnej polityki społecznej*. Red. T. Kaźmierczak, M. Rymsza. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, s. 19–32.

Rysz-Kowalczyk B., 2009: *Zmiany w cyklu życia człowieka. Stare i nowe zagrożenia społeczne – odpowiedź polityki społecznej*. W: *Polityka społeczna w kryzysie*. Red. M. Księżopolski, B. Rysz-Kowalczyk, C. Żołędowski. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 263–272.

Sadowski Z., 2003a: *Aktywizacja zawodowa absolwentów*. W: *Biblioteczka Pracownicza. Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*. Red. Z. Sadowski, T. Wach. Biblioteczka Pracownicza, Warszawa, s. 246.

Sadowski Z., 2003b: *Aktywizacja zawodowa bezrobotnych*. W: *Biblioteczka Pracownicza. Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*. Red. Z. Sadowski, T. Wach. Biblioteczka Pracownicza, Warszawa, s. 245–246.

Sadowski Z., 2003c: *Aktywizacja zawodowa*. W: *Biblioteczka Pracownicza. Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*. Red. Z. Sadowski, T. Wach. Biblioteczka Pracownicza, Warszawa, s. 245.

Sadowski Z., 2003d: *Ludność aktywna zawodowo*. W: *Biblioteczka Pracownicza. Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*. Red. Z. Sadowski, T. Wach. Biblioteczka Pracownicza, Warszawa, s. 17–18.

Sadowski Z., 2003e: *Ludność bierna zawodowo*. W: *Biblioteczka Pracownicza. Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*. Red. Z. Sadowski, T. Wach. Biblioteczka Pracownicza, Warszawa, s. 18–19.

Sadowski Z., 2003f: *Ludność według ekonomicznych grup wieku*. W: *Biblioteczka Pracownicza. Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*. Red. Z. Sadowski, T. Wach. Biblioteczka Pracownicza, Warszawa, s. 19.

Sadowski Z., 2003g: *Ludność zdolna do pracy*. W: *Biblioteczka Pracownicza. Leksykon pracy, bezrobocia i zabezpieczenia społecznego*. Red. Z. Sadowski, T. Wach. Biblioteczka Pracownicza, Warszawa, s. 23.

Sałustowicz P., 2006: *Współczesne wyzwania pod adresem polityki społecznej*. „Polityka Społeczna", nr 10, s. 1–10.

Schembri S., 2006: *Rationalizing Service Logic, or Understanding Services As Experience?*. „Marketing Theory", vol. 6, no. 3, s. 381–392.

Schmid G., 1998: *Transitional Labour Markets: A New European Employment Strategy*. Discussion Papers Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Forschungsschwerpunkt Arbeitsmarkt und Beschäftigung, Abteilung Arbeitsmarktpolitik und Beschäftigung, 1011–9523, s. 1–39. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168--ssoar-128858 [dostęp: 12.07.2020].

Schmid G., 2008: *Full Employment in Europe: Managing Labour Market Transitions and Risks*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA.

Sharp E.B., 1980: *Toward a New Understanding of Urban Services and Citizen Participation: The Coproduction Concept*. „American Review of Public Administration", vol. 14, no. 2, s. 105–118.

Sherraden M. i in., 2001: *Productive Aging: Theoretical Choices and Directions*. W: *Productive Aging: Concepts and Challenges*. Eds. N. Morrow-Howell, J. Hinterlong, M. Sherraden. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, s. 260–284.

Sillamy N., 1995: *Słownik psychologii*. Przeł. K. Jarosz. Książnica, Katowice.

Skórska A., 2007: *Przeciwdziałanie bezrobociu*. W: *Ekonomia rynku pracy: Praca naukowa*. Red. D. Kotlorz, R. Jeż. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, Katowice, s. 113–144.

Słaboń A., 2001a: *Aktywizm*. W: *Słownik pojęć socjologicznych*. Red. M. Pacholski, A. Słaboń. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Kraków, s. 11.

Słaboń A., 2001b: *Działanie społeczne*. W: *Słownik pojęć socjologicznych*. Red. M. Pacholski, A. Słaboń. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Kraków, s. 38–41.

Šmid W., 2003: *Psychologia i socjologia zarządzania: Słownik terminów*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Marketingu, Sosnowiec.

Strzelecki P., Kotowska I.E., Abramowska-Kmon A., 2009: *Rynek pracy*. W: *Rynek pracy i wykluczenie społeczne w kontekście percepcji Polaków – Diagnoza Społeczna 2009: Raport tematyczny*. Red. I. Kotowska, A. Abramowska-Kmon. Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa, s. 7–33.

Synak B., 1999: *Ludzie starzy*. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 2. Red. W. Kwaśniewicz. Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 144–149.

Szarfenberg R., 2008a: *Nowe wyzwanie – gospodarowanie czasem życia*. „Dialog: Pismo Dialogu Społecznego", nr 2, s. 81–84.

Szarfenberg R., 2008b: *Rodzaje i formy aktywnej polityki społecznej*. W: *Polityka społeczna: Podręcznik akademicki*. Red. G. Firlit-Fesnak, M. Szylko-Skoczny. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 401–415.

Szarfenberg R., 2009: *Wprowadzenie – nowe wyzwania wyznaczają nowe kierunki, wykład „Współczesne kierunki rozwoju polityki społecznej"*. http://rszarf.ips.uw.edu.pl/kierunki/kierunki.pdf [dostęp: 12.07.2020].

Szatur-Jaworska B., 2000: *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.

Szatur-Jaworska B., 2006a: *Aktywność ekonomiczna człowieka starego*. W: *Podstawy gerontologii społecznej*. Red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 141–160.

Szatur-Jaworska B., 2006b: *Czynniki kształtujące fazy życia i grupy wieku*. W: *Podstawy gerontologii społecznej*. Red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 35–38.

Szatur-Jaworska B., 2006c: *Starość – opis fazy*. W: *Podstawy gerontologii społecznej*. Red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 45–58.

Szatur-Jaworska B., 2006d: *Założenia teoretyczne dotyczące cyklu życia*. W: *Podstawy gerontologii społecznej*. Red. B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dzięgielewska. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 38–41.

Sześciło D., 2015a: *Koprodukcja a ekonomia społeczna. Alternatywa rozłączna czy komplementarność?*. „Ekonomia Społeczna", nr 1, s. 79–87.

Sześciło D., 2015b: *Współzarządzanie jako koprodukcja usług publicznych*. „Zarządzanie Publiczne", nr 1 (31), s. 13–21.

Sześciło D., 2015c: *Samoobsługowe państwo dobrobytu. Czy obywatelska koprodukcja uratuje usługi publiczne?*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

Sześciło D., 2015d: *W poszukiwaniu trzeciej drogi – poza etatystycznym i rynkowym modelem usług publicznych*. www.dobrerzadzenie.msap.pl/download/dr/20150422--DS.pdf [dostęp: 18.05.2018].

Szewczuk W., 1998: *Aktywność*. W: *Encyklopedia psychologii*. Red. W. Szewczuk. Fundacja „Innowacja", Warszawa, s. 10–12.

Szopa B., 2016: *Konsekwencje procesu starzenia się społeczeństwa: wybrane problemy*. „Problemy Zarządzania", nr 14/2 (1), s. 23–40.

Sztompka P., 2002: *Socjologia: Analiza społeczeństwa*. Znak, Kraków.

Sztompka P., 2007: *Zaufanie: Fundament społeczeństwa*. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków.

Szukalski P., 2006: *Przemiany umieralności a częstość posiadania najbliższych krewnych przez polskich seniorów*. „Gerontologia Polska", nr 14 (1), s. 9–17.

Szukalski P., 2008: *Ewolucja umieralności i niepełnosprawności w świetle koncepcji rektangularyzacji krzywej przeżycia*. W: *Starzenie się ludności Polski – między demografią a gerontologią społeczną*. Red. J.T. Kowaleski, P. Szukalski. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 89–123.

Szukalski P., 2009a: *Przygotowanie do starości jako zadanie dla jednostek i zbiorowości*. W: *Przygotowanie do starości: Polacy wobec starzenia się*. Red. P. Szukalski. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, s. 39–55.

Szukalski P., 2009b: *Starzenie się ludności – wyzwanie XXI wieku*. W: *Przygotowanie do starości: Polacy wobec starzenia się*. Red. P. Szukalski. Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, s. 17–38.

Szukalski P., 2010: *Składowe przyrostu trwania życia według grup wieku w Polsce w latach 1950–2008*. „Przegląd Epidemiologiczny", nr 64 (3), s. 425–430.

Szukalski P., 2013: *Ludzie bardzo starzy we współczesnej Polsce*. „Przegląd Socjologiczny", nr 2 (62), s. 33–54.

Szukalski P., 2014: *Ludzie bardzo starzy – niewidoczna grupa docelowa polityki społecznej?*. „Studia Demograficzne", nr 2 (166), s. 57–78.

Szukalski P., 2018: *Bliżej zastępowalności pokoleń. O przestrzennym zróżnicowaniu zmian poziomu dzietności w latach 2015–2017*. „Demografia i Gerontologia Społeczna. Biuletyn Informacyjny", nr 4. http://hdl.handle.net/11089/25096 [dostęp: 12.07.2020].

Szuwarzyński A., 2010: *Przykłady dobrych praktyk*. W: *Aktywizacja zawodowa osób w wieku 50+: Szanse i ograniczenia – analiza desk research*. Red. P. Błędowski, A. Szuwarzyński. PBS DGA; Human Capital Business, Sopot, s. 36–47.

Thaler R.H., Sunstein C.R., 2008: *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Yale University Press, New Haven, London.

Thomas W.H., 2011: *Eldertopia*. „AARP The Journal", vol. 8, s. 26–31.

Tritter J.Q., McCallum A., 2006: *The Snakes and Ladders of User Involvement: Moving Beyond Arnstein*. „Health Policy", vol. 76, no. 2, s. 156–168.

Tsakalotos E., 2005: Homo Economicus *and the Reconstruction of Political Economy: Six Theses on the Role of Values in Economics*. „Cambridge Journal of Economics", vol. 29, no. 6, s. 893–908.

TUC (Trades Union Congress), 2013: *Making Co-Production Work – Lessons From Local Government*. TUC, London.

Turowski J., 1993: *Socjologia. Małe struktury społeczne*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
Tuurnas S., 2016: *The Professional Side of Co-Production*. „Acta Universitatis Tamperensis" 2163. University of Tampere, Tampere.
Tversky A., Kahneman D., 1973: *Availability: A Heuristic for Judging Frequency and Probability*. „Cognitive Psychology", vol. 5, no. 2, s. 207–232.
Tversky A., Kahneman D., 1974: *Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases*. „Science", vol. 185, s. 1124–1131.
Tversky A., Kahneman D., 1986: *Rational Choice and the Framing of Decisions*. „The Journal of Business", vol. 59, no. 4, s. 251–278.
Tversky A., Kahneman D., 1992: *Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty*. „Journal of Risk and Uncertainty", vol. 5, no. 4, s. 297–323.
Tyszka T., 1999: *Psychologiczne pułapki oceniania i podejmowania decyzji*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
UN (United Nations), 2002: *Report of the Second World Assembly on Ageing: Madrid International Plan of Action on Ageing: Madrid, 8–12 April 2002*. UN, New York.
UNDP (United Nations Development Programme), 2017: *Aging, Old Persons and the 2030 Agenda for Sustainable Development*. UNDP, New York.
UNECE (United Nations Economic Commission for Europe), 2019: *Active Ageing Index: Do it yourself!*. https://statswiki.unece.org/pages/viewpage.action?pageId=76287845 [dostęp: 12.07.2020].
UNPD (United Nations Population Division), 2019a: *World Population Ageing 2019*. UNDP, New York.
UNPD (United Nations Population Division), 2019b: *World Population Prospects 2019*. UNDP, New York.
Urbaniak B., 2018: *Regional Senior Policy as a New Public Policy*. „Przedsiębiorczość i Zarządzanie", nr 19 (3), s. 93–104.
Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych. Dz.U. 2015, poz. 1705.
Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej. Dz.U. 2019, poz. 1507.
Ustawa z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych. Dz.U. 2020, poz. 53.
Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy. Dz.U. 2019, poz. 1482.
Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie. Dz.U. 2003, Nr 96 poz. 873.
Ustawa z dnia 25 czerwca 2010 r. o sporcie. Dz.U. 2010, Nr 127 poz. 857.
Ustawa z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych. Dz.U. 2006, Nr 94 poz. 651.
Van de Kaa D.J., 1987: *Europe's Second Demographic Transition*. „Population Bulletin", vol. 42, no. 1, s. 3–53.
Vargo S.L., Maglio P.P., Akaka A.M., 2008: *On Value and Value Co-Creation: A Service Systems and Service Logic Perspective*. „European Journal of Management", vol. 26, no. 3, s. 145–152.
Veblen T., 1971: *Teoria klasy próżniaczej*. Przeł. J. Frentzel-Zagórska, K. Zagórski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Walker A., 1997: *Combating Age Barriers in Employment: European Research Report*. Eurofound, Luxembourg.

Walker A., 2006: *Active Ageing in Employment: Its Meaning and Potential*. „Asia-Pacific Review", vol. 13, no. 1, s. 78–93.

Waring M., 1999: *Counting for Nothing: What Men Value and What Women Are Worth*. University of Toronto Press, Toronto.

Watson V., 2014: *Co-Production and Collaboration in Planning – the Difference*. „Planning Theory & Practice", vol. 15, no. 1, s. 62–76.

Whitaker G., 1980: *Co-Production: Citizen Participation in Service Delivery*. „Public Administration Review", vol. 40, no. 3, s. 240–246.

WHO (World Health Organization), 2002: *Active Ageing: A Policy Framework*. WHO, Geneva.

WHO (World Health Organization), 2015a: *Measuring the Age-friendliness of Cities: A Guide to Using Core Indicators*. World Health Organization Centre for Health Development, Kobe.

WHO (World Health Organization), 2015b: *World Report on Ageing and Health*. WHO, Geneva.

WHO (World Health Organization), 2019: *WHO Global Network for Age-friendly Cities and Communities*. www.who.int/ageing/projects/age_friendly_cities_network/en/ [dostęp: 12.07.2020].

Wikström S., 1996: *The Customer As Co-Producer*. „European Journal of Marketing", vol. 30, no. 4, s. 6–19.

Wiktorska-Święcka A. i in., 2017: *Inwestycje społeczne jako nowy paradygmat polityk publicznych w Unii Europejskiej*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

Windsor T.D., Anstey K.J., 2008: *Volunteering and Psychological Well-being Among Young-old Adults: How Much Is Too Much?*. „The Gerontologist", vol. 48, no. 1, s. 59–70.

Wiśniewski Z., Zawadzki K., 2005: *Przejściowe rynki pracy jako nowa koncepcja Europejskiej Strategii Zatrudnienia*. „Polityka Społeczna", nr 4, s. 14–18.

Wnuk-Lipiński E., 2005: *Socjologia życia publicznego*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

Wolfson M., Rowe G., 1999: *Good Life Time (GLT): Health, Income, and the Time to Enjoy Them: Indicators Based on a New Integrated Microanalytic Framework for Socio-economic Statistics*. Statistics Canada, Ottawa.

Wontorczyk A., 1998: *Bezrobocie. Bezrobocie, niemożność znalezienia zatrudnienia*. W: *Encyklopedia psychologii*. Red. W. Szewczuk. Fundacja „Innowacja", Warszawa, s. 40–43.

Zaidi A., 2008: *Features and Challenges of Population Ageing: The European Perspective*. „European Centre for Social Welfare Policy and Research: Policy Brief", vol. 3, no. 1, s. 1–16.

Zaidi A. i in., 2013: *Active Ageing Index 2012: Concept, Methodology and Final Results: Methodology Report Submitted to European Commission's DG Employment, Social Affairs and Inclusion, and to Population Unit, UNECE, for the project: Active Ageing Index (AAI)*. UNECE, Geneva.

Zarzeczny J., 2007: *Współczesne wyzwania modernizacyjne a polityka społeczna zintegrowanej Europy*. W: *Model społeczny zintegrowanej Europy: Nowe wyzwania i perspektywy*. Red. J. Zarzeczny. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 13–39.

Żmigrodzki P., 2019: *Wielki słownik języka polskiego*. www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=1623&id_znaczenia= [dostęp: 12.07.2020].

Zrałek M., 2014: *Tworzenie podstaw dla partycypacji osób starszych w życiu społecznym*. W: *Jak możliwy jest dialog? Księga Jubileuszowa dedykowana prof. WSH dr. Jerzemu Koplowi – JM Rektorowi Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu w 70. rocznicę urodzin*. Red. A. Kamińska, E. Kraus, K. Ślęczka. Oficyna Wydawnicza Humanitas, Sosnowiec, s. 112–121.

ZUS (Zakład Ubezpieczeń Społecznych), 2019: *Ważniejsze informacje z zakresu ubezpieczeń społecznych w 2018 r.* ZUS, Warszawa.

Zych A.A., 2001: *Słownik gerontologii społecznej*. Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa.

Zych A.A., 2007: *Leksykon gerontologii*. Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków.

Zych A.A., 2010: *Leksykon gerontologii*. Wyd. 2. Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków.

Spis rysunków i tabel

O autorach

Grzegorz Gawron, doktor nauk społecznych w zakresie socjologii. Adiunkt w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Wykładowca Akademii Sztuk Pięknych w Katowicach oraz gościnny wykładowca: Uniwersytetu Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy (Słowacja), Kirikkale University (Turcja), Comenius University w Bratysławie (Słowacja), Abo Akademi University (Finlandia) i Universidade do Porto (Portugalia). Autor i redaktor kilkudziesięciu publikacji naukowych z zakresu gerontologii społecznej, społecznej odpowiedzialności biznesu (ang. *corporate social responsibility*; CSR), społecznego zastosowania designu. Kierownik i uczestnik licznych projektów naukowo-badawczych oraz prelegent kilkudziesięciu krajowych i międzynarodowych konferencji (m.in. w: Japonii, Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Brazylii, Wielkiej Brytanii, Włoszech). Ekspert Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej w zakresie Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020. Konsultant i członek międzynarodowego zespołu badawczego powołanego na potrzeby projektu „Community-based initiatives that support older people in low- and middle-income countries (LMICs)" realizowanego przez agencję Światowej Organizacji Zdrowia – Centre for Health Development, Kobe, Japonia. Członek m.in. Polskiego Towarzystwa Socjologicznego.

Andrzej Klimczuk, doktor nauk społecznych w zakresie nauki o polityce publicznej oraz socjolog. Adiunkt w Katedrze Polityki Publicznej Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Ekspert zewnętrzny m.in. Komisji Europejskiej, programu URBACT III, Interreg CENTRAL EUROPE, Fondazione Cariplo, International Federation on Ageing. Członek m.in. Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego, European Sociological Association. Autor prac naukowych z zakresu gerontologii i polityki społecznej, m.in. książek *Economic Foundations for Creative Ageing Policy* (2 tomy), Palgrave Macmillan, New York 2015, 2017; *Generations, Intergenerational Relationships, Generational Policy: A Multilingual Compendium* (red. z K. Lüscherem i M. Sanchezem), Universität Konstanz, Konstanz, wydania 2015, 2016 i 2017, 17 wersji językowych; *Perspectives and Theories of Social Innovation for Ageing Population* (red. z Ł. Tomczykiem), Frontiers Media, Lausanne 2020. Redaktor sekcji *Starzenie się i polityka publiczna* oraz *Starzenie się i dobrostan finansowy* w *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging* (red. nacz. D. Gu i M.E. Dupre, Springer Nature).

Zofia Szweda-Lewandowska, doktor nauk ekonomicznych, absolwentka informatyki i ekonometrii oraz socjologii Uniwersytetu Łódzkiego. Studiowała również na Uniwersytecie w Poczdamie i Magdeburgu. Odbyła praktykę w Max Planck Institute for Demographic Research (Rostock). Uczestniczka Oxford Ageing Spring School (warsztaty dotyczące procesu starzenia się) organizowanej przez Uniwersytet w Oxfordzie. Ukończyła studia doktoranckie w Szkole Nauk Społecznych, Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk. Pracę doktorską w obszarze gerontologii obroniła w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie. Odbyła staż w Organizacji Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku oraz w Komisji Europejskiej (DG Employment, Social Affairs & Inclusion). Uczestniczka I edycji Prezydenckiego Programu Eksperckiego „Laboratorium Idei". Kierownik grantu Narodowego Centrum Nauki „Opieka nad seniorami z perspektywy dwóch pokoleń – udzielających wsparcia i wspieranych. Implikacje dla systemu opieki nad osobami starszymi". Członek Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego.

Grzegorz Gawron, Andrzej Klimczuk, Zofia Szweda-Lewandowska

Starzenie się populacji: aktywizacja, koprodukcja i integracja społeczna osób starszych

Streszczenie

Starzenie się populacji, wzrost liczby ludności ogółem, migracje międzynarodowe i urbanizacja to cztery globalne trendy demograficzne, które mają bezpośrednie odzwierciedlenie w funkcjonowaniu i kierunkach rozwoju na wszystkich poziomach organizacyjnych – od globalnego i międzynarodowego, po od krajowego do regionalnego i lokalnego.

Zidentyfikowane zmiany w strukturze wieku stanowią istotne wyzwanie dla wszystkich społeczeństw. Dlatego proces ten jest szczególnie interesujący dla szerokich środowisk społecznych, politycznych i naukowych, które poprzez trwającą od co najmniej kilku dekad debatę publiczną starają się wyjaśnić i odpowiedzieć na obserwowane zmiany. Jednak interpretacja tej wzmożonej uwagi może przybrać charakter silnie dychotomiczny. Dzieje się tak dlatego, że z jednej strony dzięki powszechnemu zainteresowaniu procesem starzenia się, jego opisy zyskują perspektywę interdyscyplinarną, transdyscyplinarną i multidyscyplinarną. W efekcie proces starzenia przestaje mieć przed nami tajemnice, a zgromadzona wiedza rośnie, uzupełniając dotychczasowy obraz tego procesu o nowe, nieznane wcześniej twarze. Z drugiej jednak strony fakt, że proces starzenia pozostaje przedmiotem zwiększonego zainteresowania przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych posługujących się ich aparatem pojęciowym, skutkuje powstaniem wielowymiarowego, ale nie zawsze spójnego obrazu analizowanych fragmentów społecznej rzeczywistość. Ten wspólny interes przyczynia się do znacznego rozwarstwienia sfery definicji i interpretacji wykorzystywanej w opisach i próbach wyjaśnienia poruszanych kwestii.

Dlatego istotnym zadaniem świata nauki jest odpowiednie rozgraniczenie i skonfigurowanie (usystematyzowanie) zgromadzonej wiedzy, co powinno służyć rozwojowi możliwości jej zastosowania w praktyce. Jest to tym ważniejsze, że obserwowana dynamika procesu starzenia determinuje konieczność nieustannego aktualizowania i weryfikowania podejmowanych analiz oraz odniesienia ich do tych już wpisanych w naukowej interpretacji zachodzących zmian. Stąd pomysł na przygotowanie prezentowanego tomu, którego głównym celem badawczym była próba zestawienia wybranych koncepcji, modeli, koncepcji i teorii funkcjonujących w obiegu naukowym w obszarze tematycznym utożsamianym z aktywnością i aktywizacją osób starszych oraz polityka publiczna wobec starzejącej się populacji. Opracowanie ma charakter poglądowy i teoretyczny, gdyż zostało oparte na przeglądzie literatury przedmiotu (polskiej i zagranicznej), przeglądzie ekspertyz i analiz przygotowanych na zlecenie instytucji krajowych i międzynarodowych, a także aktach prawnych i innych dokumentach, których zapisy okazały się pomocne w przeprowadzonych analizach.

Treść tego tomu odpowiada trzem postawionym pytaniom badawczym. Po pierwsze, dokonując ogólnego opisu procesu starzenia się ludności (wskazując na jego główne determinanty i obserwowaną dynamikę), podjęto próbę zidentyfikowania najbardziej krytycznych konsekwencji i wyzwań związanych z obserwowanymi zmianami struktury wieku w skali globalnej oraz poszczególne społeczeństwa. Po drugie, podjęto próbę wskazania fundamentalnych różnic znaczeniowych i wynikających z tego implikacji stosowania różnych pojęć dotyczących opisu

i stymulacji aktywności, produktywności i integracji społecznej osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i starszym. Po trzecie, skupiono się na ustaleniu, jakie są rekomendacje dla polityki publicznej wobec starzenia się społeczeństwa ze względu na obecność w obiegu naukowym i eksperckim wielu interpretacji zmian związanych z powstawaniem postindustrialnej polityki społecznej. Ostatecznie struktura prezentowanego opracowania składa się z części – rozdziałów – przygotowanych w taki sposób, aby z jednej strony stanowiły spójny zbiór weryfikujący i systematyzujący koncepcje i interpretacje zagadnień występujących w literaturze, a na temat z drugiej strony wyraźnie pokazują czytelnikowi, zgodnie z akceptacją autorów, jedną z możliwych krytycznych ścieżek analizy.

Rozdział pierwszy jest swoistym wprowadzeniem do omawianych zagadnień, gdyż jego zadaniem jest zapoznanie czytelnika z interpretacjami podstawowych pojęć funkcjonujących w literaturze, takich jak starzenie się, starość, długowieczność, ale także odniesienie do kategorii osób nieruchomych w wieku produkcyjnym lub osób starszych w perspektywie cyklu życia. Zidentyfikowane w ten sposób ramy teoretyczne, koncepcyjne, utożsamiane z procesem starzenia się ludności, uzupełniono o prezentację danych demograficznych agregowanych na różnych poziomach ogólności, które odnoszą się do wybranych wskaźników i miar wykorzystywanych w analizie statystycznej omawianego procesu. W ten sposób uzyskano pożądany efekt wielowymiarowości, zarówno pod względem rozważań teoretycznych, jak i pod względem prezentacji rozkładów statystycznych odzwierciedlających specyfikę dynamiki starzenia się widoczną w Unii Europejskiej (UE) i Polsce.

Rozdział drugi w całości koncentruje się na zdefiniowaniu pojęć aktywności, aktywizacji, produktywności, a także integracji społecznej i zawodowej osób w wieku bezruchu i osób starszych. Dlatego czytelnik znajdzie w niej krytyczny przegląd literatury, który także daje szansę na uzyskanie informacji o związkach między wspomnianymi zagadnieniami. Ich istotnym uzupełnieniem jest także odniesienie do koncepcji produktywności osób starszych i obserwowanych zmian interpretacyjnych tego zagadnienia, przejawiających się jakościowym rozszerzeniem płaszczyzn tematycznych, które składają się na jej ramy koncepcyjne.

W rozdziale trzecim autorzy podjęli próbę przedstawienia zróżnicowania koncepcji polityki publicznej wobec starzenia się. Dzięki temu czytelnik może zapoznać się z obecnymi w literaturze przedmiotu interpretacjami dotyczącymi wpływu zmian demograficznych i innych uwarunkowań na postindustrialną politykę społeczną. W tym miejscu autorzy skupiają się więc m.in. na koncepcjach aktywnej, spójnej i inwestycyjnej polityki społecznej realizowanej w kontekście procesu starzenia się, ale także na odniesieniach do wybranych koncepcji pobudzania aktywizacji społecznej i zawodowej osób w wieku niemobilnym i osób starszych. Chodzi przede wszystkim o społeczny aspekt produktywności, którego analizy, zwłaszcza na początku XXI wieku, przyczyniły się do pewnego rodzaju restytucji, prawie zapomnianej koncepcji koprodukcji. Odnosząc zawarte w literaturze rozważania koncepcyjne dotyczące tego zjawiska występującego i rozwijającego się w ramach usług publicznych do problemu starzenia się społeczeństwa, autorzy przedstawili także srebrną (senioralną) adaptację koprodukcji. Cała publikacja kończy się analizą koncepcji przygotowania do długowieczności oraz potencjalnego zastosowania narzędzi ekonomii behawioralnej w polityce publicznej dotyczącej długowieczności.

Na całym świecie rośnie populacja osób, które osiągnęły wiek 65 lat, a wśród nich rośnie również liczba osób najstarszych i stulatków. W krajach takich jak Włochy, Szwecja, Niemcy i Japonia osoby w wieku powyżej 65 lat w pierwszej ćwierci XXI wieku będą stanowić jedną trzecią populacji. Przedstawione w publikacji dane statystyczne wskazują na radykalną zmianę struktury wieku ludności w ostatnich dziesięcioleciach, która dotyczy przede wszystkim mieszkańców krajów UE. Choć ludność Polski nie należy do najstarszych wśród członków tej społeczności, to proces starzenia się jest na tyle zaawansowany, że pojawiają się różne wyzwania, nie tylko w zakresie rynku pracy czy zabezpieczenia społecznego, ale także organizacji opieki nad osobami starszymi jako ich udział i zaangażowanie w życie społeczno-gospodarcze.

Tak dynamicznie postępujący proces starzenia się jest wyzwaniem dla współczesnych i przyszłych pokoleń, zarówno w wymiarze społecznym, jak i gospodarczym. Zmiany wywołane wydłużaniem się życia ludzkiego, a zwłaszcza ich szybkie tempo, wymagają nowego spojrzenia na role osób starszych w życiu społeczno-gospodarczym. Przedstawione w tej publikacji koncepcje dotyczące aktywności, produktywności i integracji osób starszych, rozwijania ich potencjału i włączania ich do głównego nurtu życia społecznego mogą ułatwić projektowanie, konstruowanie, a następnie wdrażanie polityk publicznych skierowanych do osób starszych. Przedstawione dane dotyczące zmian w strukturze ludności według wieku powinny być także podstawą do tworzenia polityk publicznych i projektowania w ich ramach działań. W dobie szybko starzejącej się populacji, spadku zasobów pracy, wzrostu liczby i odsetka osób starszych i najstarszych w kohorcie konieczne jest nie tylko rozpoznanie ich potencjału – ale także podjęcie działań przygotuj się na starość. Starość należy projektować zarówno na poziomie pojedynczych jednostek, jak i całych społeczności. Podstawą przygotowania do starości i podejmowania działań na rzecz osób starszych powinno być uznanie podmiotowości tych osób i włączenie ich w kreowanie polityk publicznych i koprodukcję usług publicznych. Istotnym czynnikiem, który powinien wpływać na kształt tworzonej polityki, jest niejednorodność populacji starszej. Zróżnicowanie tej społeczności pod względem cech socjodemograficznych generuje niepodważalną legitymację do planowania i podejmowania całego spektrum działań dostosowanych do płci, stanu zdrowia, miejsca zamieszkania, statusu rodzinnego, ekonomicznego itp. bezpośrednich beneficjentów realizowanych programów.

Wieloaspektowe i wielokierunkowe zmiany spowodowane zmianami struktury wiekowej populacji wymuszają adaptację zarówno jednostek, jak i zbiorowości. Stanowi więc uzasadnienie do poszukiwania nowych rozwiązań i odpowiedzi na pojawiające się wyzwania. Jedną z nich jest ubytek siły roboczej, wynikający z niskiego współczynnika dzietności, a co za tym idzie trudności z zaspokojeniem popytu na pracę. W konsekwencji problemy rynku pracy spowalniają gospodarkę i ograniczają wpływy do budżetu państwa. Wzrost współczynnika obciążenia demograficznego spowoduje w przyszłości większe obciążenie finansowe osób w wieku produkcyjnym. Wyczerpanie się siły roboczej spowoduje niedobór pracowników w niektórych branżach. Koncepcje przedstawione w tej publikacji są odpowiedzią na te wyzwania. Począwszy od aktywizacji i integracji osób starszych do współpracy i zaangażowania osób starszych we współtworzenie usług publicznych. Idee te zwracają uwagę na potencjał osób starszych i wskazują na możliwości jego wykorzystania. Z jednej strony działania skierowane do osób w wieku emerytalnym mają na celu zachęcenie ich do pozostania na rynku pracy i aktywności zawodowej. Z drugiej strony należy zauważyć, że zmiany demograficzne przyczyniły się do wydłużenia czasu życia w postprodukcji. Przeciętna kobieta, która zacznie pobierać emeryturę w Polsce, otrzyma ją na około 24 lata, a mężczyzna na prawie 16 lat (na długość tego okresu, oprócz nadmiernej śmiertelności mężczyzn, wpływa również wcześniejsze przejście na emeryturę kobiety i pięć lat wyższy wiek emerytalny dla mężczyzn). Oznacza to, że część starszej populacji cieszy się dobrym zdrowiem i sprawnością w pierwszej fazie starości. Często są to osoby chętne i gotowe do kontynuowania pracy zarobkowej, a także do podejmowania działań na rzecz społeczności lokalnej. Dlatego ważne jest właściwe wykorzystanie potencjału osób starszych i dostosowanie działań zarówno do ich potrzeb, jak i do całej populacji. Koncepcje przedstawione w niniejszej publikacji mają na celu ukazanie możliwości zaangażowania kapitału osób starszych (w tym kapitału ludzkiego, społecznego i kulturowego), jakim dysponują na rzecz społeczności oraz przełamanie stereotypu osób starszych jako osób nieproduktywnych lub mało produktywnych.

Omówione w niniejszej publikacji koncepcje polityki publicznej dotyczące starzenia się ludności, których wspólną podstawą jest koordynacja działań różnych aktorów życia społecznego, tj. samych obywateli, przedsiębiorców, związków zawodowych, władz publicznych, organizacji pozarządowych i mediów, zakładają utrzymanie aktywności i aktywizację osób

w wieku przedemerytalnym i osób starszych. Głównym zadaniem stojącym przed starzejącymi się społeczeństwami jest przeciwdziałanie wykluczeniu osób starszych, marginalizacji ich potrzeb i pozycji oraz włączenie ich w główny nurt życia społecznego. Omówione koncepcje, poprawnie przełożone na konkretny plan działania lub strategię, mogą przyczynić się do realizacji tych zadań.

Działania z zakresu aktywizacji i integracji społecznej należy kierować także do najstarszych seniorów. „Najstarsi" to kategoria społeczna, która jest często pomijana w działaniach aktywizacyjnych podejmowanych przez władze publiczne i organizacje pozarządowe. Jeśli działania skierowane są do tej grupy, to głównie koncentrują się na pomocy w postaci usług opiekuńczych świadczonych w gminie lub w placówce sprawującej całodobową opiekę. Tymczasem grupa najstarszych seniorów powinna być także przedmiotem działań aktywizacyjnych. Oczywiście ich celem nie będzie aktywizacja zawodowa, ale aktywizacja społeczna. Niedostrzeganie potrzeb najstarszych seniorów wiąże się z „niewidzialnością" (brakiem aktywnego uczestnictwa) tej grupy wiekowej w przestrzeni publicznej i tym samym ignorowaniem jej jako niewielkiej liczby. Jednak przedstawione dane demograficzne wyraźnie wskazują na wzrost subpopulacji osób najstarszych. Zatem, zgodnie z koncepcjami zdrowego starzenia się, aktywnego starzenia się i starzenia produktywnego, jednostki powinny przygotować się do ostatniej fazy życia. Jednak ważne jest również, aby przygotować się na długowieczność. Coraz więcej zwolenników zyskuje również koncepcja kreatywnego starzenia się, ponieważ dostrzega zmiany technologiczne zachodzące w otaczającej rzeczywistości, ignorowane przez idee aktywnego starzenia się i produktywnego starzenia się. Uznanie innowacyjnych rozwiązań technicznych, które mogą wspierać starzejącą się populację i wypełniać luki wynikające ze zmian w rodzinie i rosnącej samotności osób starszych, jest kluczem do zapobiegania wykluczeniu i marginalizacji osób starszych.

Przedstawione w publikacji zmiany struktury demograficznej oraz procesy zachodzące na rynkach pracy stanowią jedną z fundamentalnych przesłanek kształtowania odpowiedzialnych polityk publicznych w XXI wieku. Wyzwania wynikające z tych zmian można skutecznie stawić czoła, jeśli spojrzymy na społeczeństwo całościowo, pamiętając o różnorodności osób, które je tworzą.

Publikacja skierowana jest zarówno do naukowców i studentów zajmujących się tematyką starzenia się społeczeństwa, starości i osób starszych, jak i do coraz szerszego grona praktyków zainteresowanych tą problematyką, w tym polityków i decydentów, przedstawicieli służb publicznych, przedstawicieli mediów i organizacji pozarządowych. Autorzy mają nadzieję, że przedstawione wyniki przeprowadzonej kwerendy okażą się pomocne dla czytelnika zarówno w definiowaniu ram koncepcyjnych rozważanych zagadnień, jak i w próbach adaptacji i realizacji założeń koncepcji przytoczonych w realiach życia społecznego określonych społeczności. Zatem wartością dodaną prezentowanego tomu będzie systemowa waloryzacja starości, która – podobnie jak we wcześniejszych fazach życia człowieka – powinna służyć dalszemu rozwojowi i samorealizacji.

Grzegorz Gawron, Andrzej Klimczuk, Zofia Szweda-Lewandowska

Population Ageing: Activation, Co-Production, and Social Integration of Older People

Summary

Population ageing, total population growth, international migration and urbanization are four global demographic trends that are directly reflected in the functioning and directions of development at all organizational levels – from global and international, to from national to regional and local.

The identified changes in the age structure constitute a significant challenge for all societies. This is why this process is of particular interest to a variety of social, political, and scientific groups, which, through the public debate that has been going on for at least several decades, are trying to explain and respond to the observed changes. However, the interpretation of this increased attention can take on a strongly dichotomous character. This is because, on the one hand, thanks to the widespread interest in the ageing process, its descriptions gain an interdisciplinary, transdisciplinary, and multidisciplinary perspective. As a result, the ageing process ceases to keep secrets from us, and the accumulated knowledge grows, supplementing the existing image of this process with new, previously unknown faces. On the other hand, however, the fact that the ageing process remains the object of the increased interest of representatives of many scientific disciplines who use their conceptual apparatus results in the emergence of a multidimensional but not always a coherent image of the analysed fragments of social reality. This common interest contributes to a significant stratification of the definition and interpretation sphere used in descriptions and attempts to explain the issues raised.

Therefore, an essential task for the world of science is to properly delimit and configure (systematize) the accumulated knowledge, which should serve the development of the possibility of its application in practice. Hence, the idea to prepare the presented volume, the main research objective of which is to attempt to compile selected concepts, models, and theories functioning in the scientific circulation in the thematic area identified with the activity and activation of older people and the public policy towards of an ageing population. The study is illustrative and theoretical, as it is based on a literature review on the subject (Polish and foreign), a review of expert opinions and analyses prepared at the request of national and international institutions, as well as legal acts and other documents, the records of which turned out to be helpful in the conducted analyses.

The content of this volume corresponds to the three research questions posed. Firstly, by making a general description of the population ageing (pointing to its main determinants and the observed dynamics), an attempt has been made to identify the most critical consequences and challenges related to the observed changes in the age structure on a global scale and in individual societies. Secondly, efforts have been made to identify the fundamental differences in meaning and the resulting implications of using various concepts concerning the description and stimulation of activity, productivity, and social integration of people of immobile working age and older age. Thirdly, the focus has been placed on determining what the recommendations for public policy are with regard to population ageing due to the presence in the

scientific and expert circulation of many interpretations of changes related to the emergence of post-industrial social policy. The structure of the presented study finally consists of parts – chapters – prepared in such a way that, on the one hand, they constitute a coherent set verifying and systematizing the concepts and interpretations of issues present in the literature, and on the other hand, they clearly show the reader, in line with the authors' acceptance, one of the possible critical paths of analysis.

The first chapter is a kind of introduction to the discussed issues because its task is to familiarize the reader with the interpretations of basic concepts functioning in the literature, such as ageing, old age, and longevity, but also to serve as a reference to the category of immobile people in working age or older people in the perspective of the life cycle. The theoretical, conceptual framework identified in this way, associated with the population ageing process, was supplemented with the presentation of demographic data aggregated at various levels of generality, which refer to selected indicators and measures used in the statistical analysis of the process discussed. In this way, the desired effect of multidimensionality has been obtained, both in terms of theoretical considerations and in terms of the presentation of statistical distribution reflecting the specificity of the dynamics of the ageing visible in the European Union (EU) and Poland.

The second chapter is entirely focused on defining the concepts of activity, activation, productivity, as well as social and professional integration of people in the age of immobility and older adults. Therefore, the reader will find in it a critical literature review, which also gives a chance to receive information about the connections between the issues mentioned. Their significant supplementation is also a reference to the concept of productivity of older people and the observed interpretation changes of this issue, manifested in the qualitative expansion of the thematic planes that make up its conceptual framework.

In the third chapter, the authors attempt to present the differentiation of the concept of public policy on ageing. Therefore, the reader can become familiar with the interpretations of the impact of demographic changes and other conditions on post-industrial social policy present in the literature on the subject. So, here the authors focus, among others, on the concepts of active, coherent, and investment social policy implemented in the context of the ageing process, but also references to selected concepts of stimulating social and professional activation of people in immobile age and older adults. This is primarily about the social aspect of productivity, the analyses of which, especially at the beginning of the 21st century, contributed to a kind of restitution, an almost forgotten concept of co-production. Relating the conceptual considerations in the literature concerning this phenomenon occurring and developing within public services to the issue of the population ageing, the authors also present a silver (senior) adaptation of co-production. The whole publication concludes with an analysis of the concept of preparation for longevity and the potential application of behavioral economics tools in public policy on longevity.

The publication is addressed both to scientists and students focused on the topic of population ageing, old age, and older people, as well as to a growing group of practitioners interested in these issues, including politicians and decision-makers, representatives of public services, representatives of the media and non-governmental organizations. The authors hope that the presented results of the conducted query will prove helpful for the reader both in defining the conceptual framework of the issues under consideration and in attempts to adapt and implement the assumptions of the concepts cited in the realities of the social life of specific communities. Thus, the added value of the presented volume will be the systemic valorization of old age, which–similarly to the earlier phases in human life–should serve further development and self-realization.

Redaktor
Anna Piwowarczyk

Projekt okładki
Agata Augustynik

Redakcja techniczna
Małgorzata Pleśniar

Korekta
Marzena Marczyk

Łamanie
Edward Wilk

Redaktor inicjujący
Przemysław Pieniążek

https://orcid.org/0000-0002-7044-4489
Gawron, Grzegorz

https://orcid.org/0000-0002-8072-1152
Klimczuk, Andrzej

https://orcid.org/0000-0003-2153-5031
Szweda-Lewandowska, Zofia
Starzenie się populacji : aktywizacja, koprodukcja i integracja społeczna osób starszych / Grzegorz Gawron, Andrzej Klimczuk, Zofia Szweda-Lewandowska. - Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021

https://doi.org/10.31261/PN.4035
ISBN 978-83-226-4049-4
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail:wydawnictwo@us.edu.pl

Wydanie I. Liczba arkuszy drukarskich: 11,5. Liczba arkuszy wydawniczych: 14,0. PN 4035.

Więcej o książce

Egzemplarz bezpłatny

ISBN 978-83-226-4049-4